

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΤΜΗΜΑ ΨΗΦΙΑΚΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΩΝ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ της ΜΠΟΓΡΗ ΝΙΚΗΤΙΑΣ (Α.Μ.: ΜΔΙ2134)

**ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΣ:
ΑΝΑΔΙΑΜΟΡΦΩΝΟΝΤΑΣ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
ΣΤΗΝ ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΠΟΧΗ**

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Λίλιαν Μήτρου

Πειραιάς, Ιούνιος 2023

I think hard times are coming when we will be wanting the voices of writers who can see alternatives to how we live now and can see through our fear-stricken society and its obsessive technologies to other ways of being, and even imagine some real grounds for hope. We will need writers who can remember freedom. Poets, visionaries, the realists of a larger reality.

-Ursula K. Le Guin, 2014, in *Dreams Must Explain Themselves*

Περιεχόμενα

1	Εισαγωγή.....	8
2	Η έννοια του ψηφιακού συνταγματισμού.....	10
2.1	Ιστορική αναδρομή.....	10
2.1.1	Η αλλαγή στο συνταγματικό οικοσύστημα.....	10
2.1.2	Η ιστορία ρύθμισης του διαδικτύου.....	12
2.2	Ορισμός.....	15
2.3	Οι δύο διαστάσεις του ψηφιακού συνταγματισμού.....	18
2.3.1	Η εσωτερική διάσταση.....	18
2.3.2	Η εξωτερική διάσταση.....	18
3	Ο εξωτερικός ψηφιακός συνταγματισμός: ένα σύνταγμα για το διαδίκτυο;.....	20
3.1	Αναλογικός v. Ψηφιακός Συνταγματισμός.....	20
3.2	Ένα σύνταγμα για το διαδίκτυο;.....	21
3.3	Τα κείμενα ψηφιακού συνταγματισμού.....	23
3.4	Οι προκλήσεις.....	27
3.4.1	Από τη θεωρία στην πράξη.....	27
3.4.2	Η λογοδοσία των ιδιωτικών φορέων.....	28
4	Ο εσωτερικός ψηφιακός συνταγματισμός: Η αναδιαμόρφωση του συνταγματισμού στην ψηφιακή εποχή.....	30
4.1	Η δύναμη των κρατών στην ψηφιακή κοινωνία.....	30
4.2	Η δύναμη των ιδιωτικών εταιριών στην ψηφιακή κοινωνία.....	31
4.3	Αναζητώντας βιώσιμες λύσεις και διορθωτικά μέτρα.....	34
5	Ψηφιακός Συνταγματισμός και ελευθερία της έκφρασης και πληροφόρησης.....	38
5.1	Ιστορική Αναδρομή: από την αρχαία Αγορά στην ελεύθερη ψηφιακή αγορά ιδεών.....	38
5.2	Οι συνταγματικές παραδόσεις της ελευθερίας του λόγου και της πληροφόρησης.....	40
5.2.1	Ηνωμένες Πολιτείες.....	40
5.2.2	Ευρώπη.....	42
5.2.3	Ελληνική έννομη τάξη.....	43

5.3	Οι συνταγματικές προκλήσεις της ψηφιακής αγοράς ιδεών.....	45
5.3.1	Εισαγωγή	45
5.3.2	Η δημόσια σφαίρα στην εποχή των αλγόριθμων	48
5.3.3	Ο έλεγχος του διαδικτυακού περιεχομένου	52
5.3.4	Η ιδιωτική επιβολή της ελευθερίας της έκφρασης: ο ρόλος και οι ευθύνες των ιδιωτικών εταιριών.....	55
5.4	Η αντίδραση του ψηφιακού συνταγματισμού στην ελευθερία της έκφρασης στο διαδίκτυο.....	58
5.4.1	Εισαγωγή: Η εξεύρεση τρόπων βελτίωσης της διακυβέρνησης των πλατφορμών	58
5.4.2	Η αυτορρύθμιση	59
5.4.3	Κώδικες Δεοντολογίας και ήπια μέτρα καθοδήγησης.....	60
5.4.4	Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες / Digital Services Act.....	61
5.4.5	Η θεωρία της τριτενέργειας	63
5.4.6	Το θετικό περιεχόμενο του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης	66
6	Ψηφιακός Συνταγματισμός και προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα ..	70
6.1	Ιστορική Αναδρομή: Το δικαίωμα να μένεις μόνος... ..	70
6.2	Οι συνταγματικές παραδόσεις της προστασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα	72
6.2.1	Ηνωμένες Πολιτείες	72
6.2.2	Ευρώπη.....	73
6.2.3	Ελληνική έννομη τάξη	76
6.3	Οι συνταγματικές προκλήσεις της συλλογής και της επεξεργασίας δεδομένων	77
6.3.1	Εισαγωγή: Ιδιωτικότητα και προστασία δεδομένων στην εποχή των μεγάλων δεδομένων	77
6.3.2	Οι συγκρουόμενες αρχές του ΓΚΠΔ	80
6.4	Η αντίδραση του ψηφιακού συνταγματισμού στην προστασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στο διαδίκτυο	87
6.4.1	Εισαγωγή: Η ανάγκη συνταγματικής αναδιατύπωσης του ΓΚΠΔ	87
6.4.2	Η ανθρωπίνη αξιοπρέπεια.....	88

6.4.3	Η αναλογικότητα	92
7	Συμπέρασμα	96
8	Βιβλιογραφία	98

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία πραγματεύεται τον ρόλο του ψηφιακού συνταγματισμού ως προς την αναδιαμόρφωση του συνταγματικού πλαισίου στο ψηφιακό περιβάλλον. Αρχικά, καταπιάνεται με τον ορισμό και τις αποστολές του ψηφιακού συνταγματισμού ([Κεφάλαιο 1](#) & [Κεφάλαιο 2](#)). Αναλύονται οι δύο εκφάνσεις του ψηφιακού συνταγματισμού, δηλαδή η εξωτερική πλευρά του, η οποία εκδηλώνεται με κείμενα πρωτοβουλιών ανάπτυξης θεμελιωδών δικαιωμάτων στο διαδίκτυο ([Κεφάλαιο 3](#)), και η εσωτερική πλευρά του, δηλαδή η αντιμετώπιση της εμφάνισης ανεξέλεγκτων δυνάμεων στην ψηφιακή κοινωνία από την εκάστοτε έννομη τάξη με βάση τη συνταγματική παράδοση κάθε τόπου ([Κεφάλαιο 4](#)). Έπειτα, περιγράφεται η αντίδραση του ψηφιακού συνταγματισμού -εσωτερική και εξωτερική- στις δύο μεγάλες νομικές προκλήσεις της ψηφιακής επανάστασης, δηλαδή τη συνταγματική αντιμετώπιση της ελευθερίας της έκφρασης στο διαδίκτυο ([Κεφάλαιο 5](#)) και την προστασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα ([Κεφάλαιο 6](#)). Τα δικαιώματα αυτά επιλέχθηκαν επειδή έχουν αμφίδρομη σχέση. Η μελέτη αφορά κυρίως το ευρωπαϊκό πλαίσιο αντίδρασης -με αναφορά και στην ελληνική έννομη τάξη-, ανά περίπτωση συγκρινόμενο και με την αμερικανική συνταγματική παράδοση. Τέλος, ακολουθούν το Συμπέρασμα ([Κεφάλαιο 7](#)) και η Βιβλιογραφία ([Κεφάλαιο 8](#)).

Summary

This master's thesis deals with the role of digital constitutionalism in the reshaping of the constitutional framework of the digital environment. To begin with, the thesis deals with the definition and the missions of digital constitutionalism ([Chapter 1](#) & [Chapter 2](#)). It analyses the two sides of digital constitutionalism, namely its external point of view, manifested in the texts of initiatives for fundamental rights online ([Chapter 3](#)), and its internal point of view, i.e. the reaction to the emergence of uncontrolled powers in the digital society based on the constitutional tradition of each legal system ([Chapter 4](#)). Afterwards, this paper describes the reaction of digital constitutionalism -external and internal- to the two major legal challenges of the digital revolution, namely the constitutional reaction of the online freedom of expression ([Chapter 5](#)) and the protection of personal data ([Chapter 6](#)). These two fundamental rights were chosen because they affect each other in a bidirectional manner. The study concerns mainly the European framework of reaction -with reference also to the Greek legal system-, compared where applicable to the American constitutional tradition. Finally, this thesis presents its Conclusion ([Chapter 7](#)) and the Bibliography ([Chapter 8](#)).

Ο Αμερικανός συγγραφέας και εκπαιδευτικός Neil Postman, πάντοτε επιφυλακτικός με τις νέες τεχνολογίες, έγραψε κάποτε πως «η τεχνολογική αλλαγή δεν είναι προσθετική· είναι ολική. Μια νέα τεχνολογία δεν προσθέτει απλώς κάτι- αλλάζει τα πάντα»¹. Δεν πρόκειται για εμφάνιση απλά νέων τεχνολογιών αλλά για τεχνολογίες μετασχηματισμού της ίδιας της κοινωνίας². Πράγματι, ο εικονικός κόσμος αλληλοεπιδρά και ενσωματώνεται σταδιακά στον φυσικό μας κόσμο, γίνεται με άλλα λόγια, αναπόσπαστο μέρος της ζωής μας. Ειδικά μετά την πανδημία Covid-19, είναι φανερό πως σήμερα ζούμε στο ψηφιακό οικοσύστημα, αφού επικοινωνούμε, αγαπάμε, εργαζόμαστε και διαμαρτυρόμαστε μέσω αυτού³. Κατά τον E. Celeste η φυσική και ψηφιακή ύπαρξη πλέον συνδέονται με τρόπο που δεν μπορούμε να διακρίνουμε, με αποτέλεσμα ο πραγματικός και ψηφιακός εαυτός να συνθέτουν μία μοναδική προσωπικότητα.

Αφού η ψηφιακή επανάσταση φέρει επιπτώσεις σε όλο το φάσμα της κοινωνίας και της ανθρώπινης προσωπικότητας, οι συνταγματικές αξίες δεν μπορούν να ξεφύγουν από αυτή την αλλαγή. Η τεχνολογική πρόοδος παρομοιάζεται συχνά με «Ιανό» επειδή οι συνταγματικές επιπτώσεις της της επιφέρουν δύο πρόσωπα· από τη μία πλευρά η ψηφιακή τεχνολογία επηρεάζει το συνταγματικό οικοσύστημα ενισχύοντας -και δημιουργώντας- ένα φάσμα θεμελιωδών δικαιωμάτων, ενώ από την άλλη πλευρά ενισχύει την εξουσία των κρατών και των τεχνολογικών εταιριών έναντι των πολιτών, αυξάνοντας έτσι τον κίνδυνο παραβίασης διάφορων θεμελιωδών δικαιωμάτων⁴.

Σε αυτό το πλαίσιο, το συνταγματικό δίκαιο το οποίο διαμορφώθηκε σε έναν «αναλογικό κόσμο» αγωνίζεται να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις του ψηφιακού περιβάλλοντος. Εμφανίζονται έγγραφα-πρωτοβουλίες που καλούν τους συμμετέχοντες της ψηφιακής κοινωνίας σε αναγνώριση και τήρηση βασικών θεμελιωδών δικαιωμάτων και σε εξισορρόπηση των δυνάμεων στον ψηφιακό χώρο. Η ιδιαιτερότητα του προβλήματος έγκειται ότι στην ψηφιακή κοινωνία το δίκαιο αποτελεί λιγότερο ιεραρχικό σύστημα και

---

¹ «*Technological change is not additive; it is ecological. A new technology does not merely add something; it changes everything.*» Βλ. Ομιλία του Neil Postman, 1998, σε συνέδριο με θέμα «The New Technologies and the Human Person: Communicating the Faith in the New Millennium»

² Βλ. Μήτρου Λίλιαν, 2002, Το δίκαιο στην κοινωνία της πληροφορίας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, σελ.15.

³ Βλ. Celeste Edoardo, 2023, Digital Constitutionalism: The role of Internet Bill of Rights, Oxon: Routledge. doi:10.4324/9781003256908, σελ.2.

⁴ Βλ. Celeste (2023) ό.π., σελ.2.

περισσότερο πολυεπίπεδη υπόθεση εξισορρόπησης δικαιωμάτων, διαμορφωμένη από πολλούς συμμετέχοντες. Η κατάσταση αυτή επιβάλλει την επανεξέταση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών, απαιτώντας την εξεύρεση νέων θεωρητικών πλαισίων και ερευνητικών προσεγγίσεων⁵. Ο ρόλος του ψηφιακού συνταγματισμού είναι να αναδιαμορφώσει το «αναλογικό» συνταγματικό πλαίσιο στην ψηφιακή εποχή.

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται τον παραπάνω περιγραφόμενο ρόλο του ψηφιακού συνταγματισμού, παρέχοντας τον ορισμό του και την αποστολή που αναλαμβάνει. Αναλύονται οι δύο εκφάνσεις του, ξεκινώντας με την εξωτερική πλευρά του, η οποία εκδηλώνεται με κείμενα πρωτοβουλιών ανάπτυξης θεμελιωδών δικαιωμάτων στο διαδίκτυο. Στη συνέχεια περιγράφεται η εσωτερική πλευρά του, δηλαδή η αντιμετώπιση των συνταγματικών προκλήσεων του ψηφιακού περιβάλλοντος με βάση την συνταγματική παράδοση του κάθε τόπου. Ακολουθώς, η εργασία αυτή επικεντρώνεται στην αντίδραση του ψηφιακού συνταγματισμού στις δύο μεγάλες νομικές προκλήσεις της ψηφιακής εποχής, δηλαδή τη συνταγματική αντιμετώπιση της ελευθερίας της έκφρασης και πληροφόρησης στο διαδίκτυο, και την προστασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα. Τα δικαιώματα αυτά επιλέχθηκαν επειδή αποτελούν ισοδύναμα δικαιώματα-πυλώνες της δημοκρατίας, τα οποία έχουν αμφίδρομη σχέση, αφού κατά τη διάρκεια λήψης, μεταφόρτωσης, και επεξεργασίας του περιεχομένου εξάγονται δεδομένα, τα οποία χρησιμοποιούνται για την εξατομίκευση και τη δημιουργία νέου εθιστικού περιεχομένου, το οποίο οδηγεί στην εξαγωγή ακόμα περισσότερων δεδομένων. Το φαινόμενο του κυκλικού σχήματος δημιουργίας δεδομένων και περιεχομένου αποτελεί πρωταρχικό ζήτημα της ισορροπίας που αναζητά ο συνταγματισμός, αφού η διάχυτη συλλογή δεδομένων, η παρακολούθηση, η δημιουργία προφίλ, και η εξατομίκευση περιεχομένου επηρεάζουν ένα φάσμα πολιτικών και ατομικών δικαιωμάτων. Αυτή η εργασία αφορά κυρίως το ευρωπαϊκό πλαίσιο αντίδρασης -με αναφορά στην ελληνική έννομη τάξη-, ανά περίπτωση συγκρινόμενο και με την αμερικανική συνταγματική παράδοση. Τέλος, ακολουθεί το Συμπέρασμα της εργασίας, και η Βιβλιογραφία.

---

⁵ Βλ. Padovani & Santaniello, 2018, Digital constitutionalism: Fundamental rights and power limitation in the internet eco-system. *The International Communication Gazette*, 80(4), p. 295-301
doi:10.1177/1748048518757114, σελ. 299

2.1 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

2.1.1 Η αλλαγή στο συνταγματικό οικοσύστημα

Η μεγάλη συνταγματική αναταραχή στην ανθρώπινη ιστορία σημειώθηκε στα τέλη του 18^{ου} αιώνα με τη μετάβαση από τον άνθρωπο-υποκείμενο στον άνθρωπο-πολίτη, ο οποίος είναι κάτοχος της πρώτης γενιάς δικαιωμάτων και ελευθεριών (πολιτικά δικαιώματα). Τον 20^ο αιώνα εμφανίστηκαν τα δικαιώματα δεύτερης γενιάς (κοινωνικά δικαιώματα) λόγω της βιομηχανικής επανάστασης και της ανάγκης προστασίας από την κυριαρχία των ιδιωτικών εταιριών. Στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα εμφανίστηκε και η τρίτη γενιά δικαιωμάτων (νέα δικαιώματα), όπου καθοριστικό ρόλο είχαν οι επιστημονικές εξελίξεις, αναδεικνύοντας δικαιώματα όπως το δικαίωμα σε καθαρό περιβάλλον⁶. Μετά την βιομηχανική και επιστημονική επανάσταση, στο τέλος του 20^{ου} αιώνα έκανε την εμφάνισή της η ψηφιακή επανάσταση, φέρνοντας στην επιφάνεια την τέταρτη γενιά δικαιωμάτων (ψηφιακά δικαιώματα)⁷. Ο Celeste γράφει πως «στην αυγή της νέας χιλιετίας συντελείται η μετάβαση από τον *homo faber/oeconomicus/ludens* του 20^{ου} αιώνα στον *homo sapiens informaticus*⁸». Ο *homo sapiens informaticus* αποτελείται από συλλογές δεδομένων που αντιπροσωπεύουν το σώμα του, τις ιδέες του, τις προτιμήσεις του, και τις σχέσεις του στην ψηφιακή κοινωνία. «Δεν είμαστε πλέον μόνο σάρκα και αίμα, ή σώμα και ψυχή -όπως μπορεί να νομίζει κάποιος: είμαστε επίσης ο ψηφιακός μας εαυτός»⁹.

Ενώ παραδοσιακά ο ακρογωνιαίος λίθος των συνταγματικών συστημάτων ήταν το κράτος, στην ψηφιακή εποχή ο παγκόσμιος χαρακτήρας του διαδικτύου βοηθά στην ανάδυση νέων ισχυρών δυνάμεων, των πολυεθνικών τεχνολογικών εταιριών που ελέγχουν τις ψηφιακές τεχνολογίες και άρα διαμορφώνουν τον ψηφιακό εαυτό του ατόμου. Ο λόγος

---

⁶ Βλ. το βιβλίο των Von Arnould, Andreas, Kerstin Von Der Decken, και Mart Susi, 2020, *The Cambridge Handbook of New Human Rights: Recognition, Novelty, Rhetoric*, σελ. 8.

⁷ Ο Custers στο άρθρο του αναλύει τα νέα προτεινόμενα δικαιώματα του ψηφιακού περιβάλλοντος, όπως το δικαίωμα αποσύνδεσης, το δικαίωμα πρόσβασης στο διαδίκτυο, το δικαίωμα να μην γνωρίζεις τα προβλεπτικά αποτελέσματα των αλγόριθμων, το δικαίωμα να αλλάζεις γνώμη, το δικαίωμα σε μία νέα ψηφιακή αρχή/ταυτότητα, το δικαίωμα σε καθαρό ψηφιακό περιβάλλον, το δικαίωμα σε ασφαλές ψηφιακό περιβάλλον και το δικαίωμα στη λήξη των δεδομένων.

Βλ. Custers Bart, 2022, *New digital rights: Imagining additional fundamental rights for the digital era*, *Computer Law & Security Review* Vol. 44, doi:<https://doi.org/10.1016/j.clsr.2021.105636>, σελ. 6-12.

⁸ Από τον Δημιουργό/Οικονομικό/Παίχτη Άνθρωπο στον Άνθρωπο στην εποχή της πληροφορίας.

⁹ Βλ. Celeste (2023) *ό.π.*, σελ. 12.

της επικράτησης των ιδιωτικών τεχνολογικών εταιριών ήταν η φιλελεύθερη προσέγγιση των ΗΠΑ και της Ευρώπης στο ψηφιακό περιβάλλον τον προηγούμενο αιώνα, όπου οι ψηφιακοί διαμεσολαβητές αντιμετωπίζονταν ως ουδέτεροι πάροχοι υπηρεσιών¹⁰. Υποστηρίζεται πως αν τα κράτη υιοθετούσαν από την αρχή μία πατεναλιστική προσέγγιση, είναι πιθανό αυτή να έβλαπτε την αγορά όταν εκδηλώθηκε η επαναστατική ψηφιακή τεχνολογία. Άλλωστε, η ψηφιακή επανάσταση δεν βοήθησε μόνο τον ψηφιακό καπιταλισμό αλλά και την άσκηση της δημόσιας εξουσίας. Η φιλελεύθερη προσέγγιση, κατά τους Birnhack & Elkin-Koren, ήταν αποτέλεσμα και μίας «αόρατης χειραψίας» μεταξύ κρατών και εταιριών ώστε να επωφεληθούν και οι δύο πλευρές από αυτή την άτυπη και χωρίς έλεγχο συνεργασία¹¹.

Η Ευρώπη σταδιακά μετακινήθηκε από την τεχνολογική αισιοδοξία και την φιλελεύθερη προσέγγιση του ψηφιακού περιβάλλοντος που συνεχίζει να επικρατεί στις ΗΠΑ, και υιοθέτησε μία συνταγματική στρατηγική που είναι προσανατολισμένη στα θεμελιώδη δικαιώματα και στις δημοκρατικές αξίες. Το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: ΔΕΕ) διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη μετάβαση αυτή, ειδικά μετά την έναρξη ισχύος του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: ΧΘΔΕΕ) με τη Συνθήκη της Λισαβόνας. Έκτοτε, η διεθνής κοινότητα συζητά συνεχώς πώς θα καταστήσει υπόλογους τους ιδιωτικούς φορείς για τη συμπεριφορά τους στο ψηφιακό περιβάλλον.

Σε εθνικό επίπεδο, και τα ίδια τα κράτη ερευνούν μηχανισμούς ελέγχου για τον σεβασμό των ατομικών δικαιωμάτων πέρα από τη νομοθεσία. Ήδη η Δανία, η Γαλλία, και η Βουλγαρία έχουν διορίσει «πρεσβευτή τεχνολογίας» στην χώρα τους, ο οποίος διαπραγματεύεται με τις πολυεθνικές εταιρίες που επηρεάζουν τη ζωή των ατόμων σε παγκόσμια κλίμακα¹². Η «τεχνοπλωματία/techplomacy» αντιμετωπίζει τις εταιρίες αυτές ως ισότιμα μέλη των κρατών, αφού η εξουσία που ασκούν στον πληθυσμό είναι ανάλογη με την κρατική, δρώντας ως «διαδικτυακοί φύλακες»¹³, ανατρέποντας όμως με αυτόν τον τρόπο την υφιστάμενη συνταγματική ισορροπία.

---

¹⁰ Βλ. De Gregorio (2022), *ό.π.*, Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/9781009071215, σελ. 38.

¹¹ Βλ. De Gregorio (2022), *ό.π.*, σελ. 43, παραπέμπει σε Michael Birnhack and Niva Elkin-Koren, 2003, *The Invisible Handshake: The Reemergence of the State in the Digital Environment*, Virginia Journal of Law & Technology, σελ. 2.

¹² Βλ. Sara Anne Aarup, 2019, *TechPlomacy: A Laboratory in Diplomacy*, πρόσβαση σε <<https://www.polemics-magazine.com/tech-env/techplomacy-france-bulgaria-denmark>>

¹³ Μετάφραση από «online gatekeepers»

Επομένως είναι φανερό πως η ψηφιακή τεχνολογία αλλάζει το συνταγματικό οικοσύστημα. Ο Celeste γράφει πως «το συνταγματικό δίκαιο είναι προϊόν ιστορικών στιγμών αλλά έχει την υποχρέωση να συμβαδίζει με τις κοινωνικές αλλαγές. Το συνταγματικό οικοσύστημα είναι ομοιοστατικό». Αυτό σημαίνει πως όταν διαταράσσεται η συνταγματική ισορροπία λόγω των κοινωνικών αλλαγών το σύστημα πρέπει να την αποκαταστήσει. Στην πράξη, όπως και στον τρίτο νόμο της κίνησης του Νεύτωνα (νόμος δράσης-αντίδρασης), το συνταγματικό δίκαιο στοχεύοντας στην μακροχρόνια κοινωνική ισορροπία πρέπει να προσαρμοστεί και να τροποποιηθεί ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν¹⁴. Επιπλέον, το δίκαιο δεν αποτυπώνει μόνο τις κοινωνικές και τεχνολογικές αλλαγές αλλά τις συνδιαμορφώνει, είναι ταυτόχρονα προϋπόθεση και αποτέλεσμα τους¹⁵. Αυτός είναι άλλωστε και ο λόγος που τα συντάγματα είναι διατυπωμένα με κανόνες γενικούς και ευέλικτους στην κοινωνική αλλαγή, ώστε να παραμένουν διαχρονικά και να επηρεάζουν θετικά την εξέλιξη της κοινωνίας χωρίς να την περιορίζουν.

2.1.2 Η ιστορία ρύθμισης του διαδικτύου¹⁶

Η ιστορία του διαδικτύου έχει γραφτεί και δημοσιευτεί πολλές φορές¹⁷, αξίζει όμως να ξεκινήσουμε με μία σύντομη ανασκόπηση του μέρους όπου στεγάζεται η ψηφιακή

Βλ. Emily B Laidlaw, 2009, Private Power, Public Interest: An Examination of Search Engine Accountability, σελ. 115.

¹⁴ Βλ. Celeste, 2019, Digital constitutionalism: a new systematic theorisation, International Review of Law, Computers & Technology, 33:1, 76-99, DOI: 10.1080/13600869.2019.1562604, σελ. 81.

¹⁵ Βλ. Μήτρου (2002) ό.π., σελ. 11.

¹⁶ «διαδίκτυο» ή «Διαδίκτυο» -με πεζό ή με κεφαλαίο γράμμα;- αναρωτιούνται οι ακαδημαϊκοί και δημοσιογράφοι που γράφουν για αυτό. Η επιλογή του ενός ή του άλλου, έχει υπαινιγμούς. Η επιλογή του πεζού αναδεικνύει ότι είναι ένα ακόμα μέσο, όπως η τηλεόραση και το ραδιόφωνο, ενσωματωμένο πλήρως στην καθημερινότητα με την οποία αλληλοεπηρεάζεται. Το κεφαλαίο γράμμα υπογραμμίζει τη διαφορά του «Διαδικτύου» από τα άλλα μέσα, του δίνει μία υπεροχή και μία πολιτική (ακόμα και θεϊκή) διάσταση, η οποία υπονοεί ότι το «Διαδίκτυο» είναι μία παντοδύναμη οντότητα, απέναντι στην οποία το άτομο είναι αδύναμο και δεν χωρά άρα πραγματικά κριτική σκέψη αφού δεν έχει τον τρόπο να το αλλάξει. Κατά τον συγγραφέα επιστημονικής φαντασίας Douglas Adams, «Τα κεφαλαία είναι πάντα ο καλύτερος τρόπος να χειρίζεσαι τα πράγματα όταν δεν έχεις καλύτερες απαντήσεις.» Για τον λόγο αυτό, σε αυτή την διπλωματική εργασία, το «διαδίκτυο» θα αναγράφεται με πεζό γράμμα, εκτός από τις περιπτώσεις που αναφέρονται επίσημες διακηρύξεις για τα δικαιώματα στο «Διαδίκτυο» όπου οι ίδιοι οι συγγραφείς των κειμένων προτιμούν το κεφαλαίο γράμμα.

Βλ. Douglas Adams, 1987, Ο Ντερκ Τζέντλυ ακολουθεί τη γάτα, εκδόσεις ΝέμοΛογοτεχνία, σελ. 41.

Βλ. "internet" vs. "Internet": The Consequence of Capitalization, 2014, University of Oxford.

¹⁷Ο Andrew Murray, στο βιβλίο του Information Technology Law; The Law and Society, τέταρτη έκδοση, κεφάλαιο 2, σελίδα 24, παραπέμπει στο A brief history of internet, ως την καλύτερη διαδικτυακή πηγή σχετικά με την ιστορία του Διαδικτύου. Πρόσβαση στο <<https://www.internetsociety.org/internet/history-internet/brief-history-internet> >

κοινότητα, ώστε να γίνει κατανοητή η προσπάθεια εφαρμογής κανόνων δικαίου σε αυτό και τη εφαρμογή, ανάπτυξης, και προστασίας συνταγματικών δικαιωμάτων.

Η έννοια του «διαδικτύου» άρχισε να διαμορφώνεται από τη δεκαετία του 1950 με την ανάπτυξη των ηλεκτρονικών υπολογιστών και της ιδέας διαμοιρασμού χρόνου μεταξύ υπολογιστικών συστημάτων στο Lincoln Lab του MIT¹⁸. Τις επόμενες δεκαετίες το δίκτυο μεταξύ υπολογιστικών συστημάτων συνέχισε να αναπτύσσεται με την επιτυχία του ARPANET, του πρώτου δικτύου υπολογιστών, φτάνοντας στη δεκαετία του 1980 όπου η έρευνα στο CERN της Ελβετίας απέδωσε αυτό που σήμερα γνωρίζουμε ως «παγκόσμιο ιστό». Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, το διαδίκτυο είχε επαναστατικό αντίκτυπο στον σύγχρονο πολιτισμό.

Στην αρχή, οι χρήστες του διαδικτύου ήταν υπέρμαχοι της αποκλειστικής αυτορρύθμισης και του ανοιχτού κώδικα, ενός παγκόσμιου διαδικτύου χωρίς περιορισμούς. Κάθε έξωθεν επέμβαση αποτελούσε μη αποδεκτή λογοκρισία¹⁹. Το διαδίκτυο θεωρούνταν ως πρόσφατα ανακαλυφθέν ακατοίκητο νησί, όπου το «Σύνταγμα» μπορεί να κάνει μία νέα αρχή. Οι αμερικανοί Esther Dyson, George Gilder, George Keyworth και Alvin Toffler δημοσίευσαν το 1994 το άρθρο «Ο κυβερνοχώρος και το αμερικανικό όνειρο: Μία Magna Carta για την εποχή της γνώσης»²⁰. Ο Αμερικανός ποιητής και κυβερνοφιλελεύθερος ακτιβιστής John Perry Barlow δημοσιοποίησε το 1996 τη «Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας του Διαδικτύου»²¹ υποστηρίζοντας χαρακτηριστικά ότι «ο κυβερνοχώρος δεν βρίσκεται εντός των συνόρων σας...», είναι τόπος όπου οι «κυβερνήσεις του Βιομηχανικού Κόσμου [...] δεν έχουν ηθικό δικαίωμα να κυβερνήσουν, ούτε διαθέτουν μεθόδους επιβολής τις οποίες μπορεί κάποιος να φοβηθεί πραγματικά». Ο Barlow και το κίνημά του απέρριψαν οποιαδήποτε μορφή ρύθμισης του κυβερνοχώρου, με την ιδέα αυτή να αναπτύσσεται σταδιακά σε ένα ιδεολογικό ρεύμα υπέρ του «Κυβερνοδικαίου», το οποίο ενστερνίζονταν πολλοί επιφανείς νομικοί. Οι David Johnson και David Post ήταν από τους πρώτους νομικούς επιστήμονες που υποστήριξαν ότι ο κυβερνοχώρος πρέπει να υπάγεται σε κανόνες που θέτει η ίδια η ψηφιακή κοινότητα και

---

¹⁸ Βλ. Murry Andrew, 2019, Information Technology Law; The Law and Society, σελ. 23.

¹⁹ Βλ. Μήτρου (2002), ό.π., σελ.22.

²⁰ Βλ. Esther Dyson, George Gilder, George Keyworth, Alvin Toffler, 1994, Cyberspace and the American Dream: A Magna Carta for the Knowledge Age, Future Insight, πρόσβαση σε <<http://www.pff.org/issues-pubs/futureinsights/fi1.2magnacarta.html>>

²¹ Βλ. Barlow John Perry. Declaration of the Independence of Cyberspace. Πρόσβαση σε <<https://www.eff.org/pt-br/cyberspace-independence>>

όχι οι κυβερνήσεις²². Οι κανόνες της κοινότητας είναι οι κανόνες καλής συμπεριφοράς (netiquette). Το 1997, ο Michael Froomkin, παρομοίασε το διαδίκτυο με «σύγχρονη Λερναία Ύδρα», όπου όποια προσπάθεια ρύθμισης επιχειρούσε να του κόψει το κεφάλι, μία νέα κοινότητα θα ανέπτυσσε νέα κεφάλια²³. Έγγραφα όπως το «The Design Philosophy of the DARPA Internet Protocols»²⁴, «Architectural Principles of the Internet»²⁵ και «Rise of the Stupid Network»²⁶, προσπάθησαν να διατηρήσουν τις αρχές σχεδιασμού του πρώιμου διαδικτύου, κάτι που αποδείχθηκε μη βιώσιμο την εποχή μετασχηματισμού του.

Υπήρξαν φυσικά και κυβερνοπατερναλιστές νομικοί, οι οποίοι ήταν υπέρμαχοι της ρύθμισης στο διαδίκτυο από το κρατικό και διεθνές δίκαιο, οι «κυβερνο-ρεαλιστές», όπως οι Jack Goldsmith και Smith Reed. Σε αυτό το πλαίσιο, η σχολή του Berkman ή «τεχνοντετερμιστές», όπως ο Joel Reidenberg και ο Lawrence Lessig, υποστήριξαν ότι ο εξαιρετικός χαρακτήρας του διαδικτύου που δυσκολεύει τόσο τη ρύθμιση, οφείλεται στο ότι οι συνηθισμένοι μηχανισμοί καταστολής δεν μπορούν να λειτουργήσουν εύρυθμα. Σε αντίθεση με τον Αμερικανό νομικό και δικαστή F. Easterbrook που υποστήριξε ότι η εξειδικευμένη ρύθμιση του διαδικτύου είναι αφελές και μάταιο έργο, ο Lessig απάντησε πως οι νομικοί κανόνες αποτελούν μόνο έναν από τους διαθέσιμους τρόπους ρύθμισης, και οι κοινωνικοί κανόνες, η αγορά, και η ίδια η αρχιτεκτονική του διαδικτύου αποτελούν σημαντικά ρυθμιστικά εργαλεία²⁷. Ο Reidenberg, προσπαθώντας να δώσει ένα λειτουργικό παράδειγμα πραγματικής ρύθμισης χωρίς κρατική επέμβαση κατέληξε στην «Lex Informatica», η οποία λειτουργεί σαν τη μεσαιωνική Lex Mercatoria, η οποία ίσχυε ανά την Ευρώπη επειδή όλα τα μέρη συμφώνησαν να δεσμεύονται από αυτήν²⁸.

Από τη δεκαετία του 2000 και έπειτα, οι θέσεις των νομικών επιστημόνων συγκλίνουν σε μία μέση λύση. Η τεχνολογική ραχοκοκαλιά του δικαίου δεν λογίζεται πια ως ουδέτερο

---

²² Βλ. Post David, και Johnson David, 1996, Law and Borders: The Rise of Law in Cyberspace, Stanford Law Review, σελ. 1387.

²³ Βλ. Froomkin A. Michael, 1997, The Internet as a Source of Regulatory Arbitrage στο βιβλίο Borders in Cyberspace, σελ. 2.

²⁴ Βλ. Clark David, 1988, The design philosophy of the DARPA Internet protocols. Computer Communication Review, πρόσβαση στο <<http://ccr.sigcomm.org/archive/1995/jan95/ccr-9501-clark.pdf>>

²⁵ Βλ. Carpenter B, 1996, Architectural principles of the Internet, πρόσβαση στο: <<https://www.rfc-editor.org/rfc/rfc1958>>

²⁶ Βλ. Isenberg DS, 1997, The rise of the stupid network, πρόσβαση σε <<https://www.isen.com/stupid.html>>

²⁷ Βλ. Lessig Lawrence, 1999, The Law of the Horse: What Cyberlaw might teach, Harvard Law Review, Harvard Law Review, σελ. 506.

²⁸ Βλ. Reidenberg, Joel. R, 1998, Lex Informatica: The Formation of Information Policy Rules Through Technology. Texas Law Review.

θεμέλιο αφού η εμπειρία έδειξε πως η τεχνική αρχιτεκτονική μπορεί να χειραγωγηθεί για την εξυπηρέτηση πολιτικών και ιδιωτικών σκοπών²⁹. Διατυπώνεται έτσι η θεωρία της διακυβέρνησης του διαδικτύου ως διαδικασία συντονισμού των φορέων κοινωνικής δράσης με τους δημόσιους φορείς πολιτικής εξουσίας ώστε να ρυθμιστεί το ψηφιακό περιβάλλον³⁰. Ο νομικός ακαδημαϊκός επιστήμονας Andrew Murray, απορρίπτοντας και τον κυβερνοφιλελευθερισμό και τον κυβερνο-πατεριναλισμό, μιλά για μία κοινότητα που αλληλοεπιδρά με τον διαδικτυακό χώρο και η οποία μπορεί να αναγνωρίσει ή να αμφισβητήσει τη νομιμότητα σε εξωτερικές κανονιστικές ενέργειες, καταλήγοντας σε ένα υβριδικό μοντέλο ρύθμισης³¹.

Πράγματι, από συνταγματική σκοπιά, τα φαινόμενα της δημοτικότητας, διεθνικότητας και ιδιωτικοποίησης του διαδικτύου έφεραν στην επιφάνεια ένα «πολιτικό παράδοξο»³². Από τη μία πλευρά, η δημοτικότητα του διαδικτύου φέρνει στο προσκήνιο την ανάγκη προστασίας των χρηστών και των θεμελιωδών συνταγματικών δικαιωμάτων και ελευθεριών στον χώρο αυτό, από την άλλη πλευρά, το διεθνικό ιδιωτικό καθεστώς που διαχειρίζεται το διαδίκτυο είναι δομικά ασυμβίβαστο με την παραδοσιακή προσέγγιση αυτών των ζητημάτων, που βασίζεται στην κυρίαρχη εξουσία του έθνους-κράτους και επικεντρώνεται στη σχέση μεταξύ δημόσιας εξουσίας και των ιδιωτών³³. Η ιδιότυπη απάντηση στο ζήτημα αυτής της παράδοξης κατάστασης ονομάστηκε «ψηφιακός συνταγματισμός», που κατά τους Redeker & Gill & Gasser, αποτελεί «ένα σύμπλεγμα πρωτοβουλιών που προσπαθούν να αρθρώσουν ένα σύνολο πολιτικών δικαιωμάτων, κανόνων διακυβέρνησης και περιορισμών στην άσκηση εξουσίας στο Διαδίκτυο».

2.2 ΟΡΙΣΜΟΣ

Όπως υποδηλώνει και το όνομα, ο «ψηφιακός συνταγματισμός» αποτελείται από δύο όρους, τους οποίους ο G. De Gregorio ονομάζει «ψυχές»³⁴. Ο όρος «συνταγματισμός» αναφέρεται στην πολιτική ιδεολογία που γεννήθηκε τον 18^ο αιώνα, όπου κατά την ιδέα του John Locke, η εξουσία των κυβερνήσεων πρέπει να είναι νομικά περιορισμένη και η

---

²⁹ Βλ. De Gregorio, Giovanni, και Roxana Radu, 2022, Digital constitutionalism in the new era of Internet governance, σελ. 77.

³⁰ Βλ. Mark Leiser και Andrew Murray, 2016, The Role of Non-State Actors and Institutions in the Governance of New and Emerging Digital Technologies, σελ. 670.

³¹ Βλ. Murry (2019), *ό.π.*, σελ. 64-71.

³² Βλ. Padovani & Santaniello, (2018), *ό.π.*, σελ. 295

³³ Βλ. Padovani & Santaniello, (2018), *ό.π.*, σελ. 296

³⁴ Μετάφραση της λέξης «souls».

νομιμοποίηση της εξουσίας εξαρτάται από τη συμμόρφωσή της στους περιορισμούς αυτούς. Το επίθετο «ψηφιακός» αναφέρεται στις τεχνολογίες που βασίζονται στο διαδίκτυο και δίπλα στον «συνταγματισμό» σημαίνει πως αυτός τοποθετείται σε άλλη χρονική και υλική διάσταση από την παραδοσιακή. Πιο συγκεκριμένα, ο «ψηφιακός συνταγματισμός» αναφέρεται στο χρονικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε στον απόηχο του Διαδικτύου στα τέλη του 20^{ου} αιώνα και έπειτα. Η συγχώνευση των δύο όρων δεν πρόκειται για κάτι το επαναστατικό για τον σύγχρονο συνταγματισμό, αντίθετα στοχεύει στο να γίνει κατανοητός ο ρόλος του συνταγματικού δικαίου στην αλγοριθμική κοινωνία.

Ο Celeste γράφει πως το επίθετο «ψηφιακός» δίπλα στο ουσιαστικό «συνταγματισμός» παραπλανά, καθώς δεν τον προσδιορίζει άμεσα³⁵. Δεν έχει την ίδια λειτουργία δηλαδή όπως στις εκφράσεις «δημοκρατικός συνταγματισμός» ή «φιλελεύθερος συνταγματισμός», όπου δηλώνεται ο πολιτικός προσανατολισμός του συνταγματισμού. Ο όρος «ψηφιακός» κατά τον Celeste μοιάζει περισσότερο με επίρρημα, που δηλώνει πως αναφερόμαστε στο σκέλος της ήδη υπάρχουσας συνταγματικής παράδοσης και θεωρίας, η οποία επιδιώκει να αναπτύξει τις αρχές της ψηφιακής κοινωνίας³⁶.

Ο Celeste προσφέροντας στη συνέχεια το δικό του ορισμό για τον «ψηφιακό συνταγματισμό» διαφοροποιεί τις έννοιες της «συνταγματοποίησης» και του «συνταγματισμού», και αποδίδει την επικρινόμενη συνώνυμη χρήση τους στην τρέχουσα βιβλιογραφία, η οποία δεν προσφέρει ενιαία εικόνα για τον ορισμό της έννοιας³⁷. Οι ακαδημαϊκοί γενικά έχουν συμφωνήσει ότι η έννοια της **συνταγματοποίησης** δηλώνει μία

---

³⁵ Βλ. Celeste, 2018, What Is Digital Constitutionalism? HIIG Science Blog, πρόσβαση σε <<https://www.hiig.de/en/what-is-digital-constitutionalism/>>

³⁶ Κατά τον Celeste, ο όρος «σύνταγμα» χρησιμοποιείται στο πλαίσιο των «συνταγμάτων για το διαδίκτυο» με την περιγραφική του λειτουργία, ως σύνολο κανόνων που οργανώνουν ένα πολίτευμα και δεν περιορίζεται στα κείμενα που ονομάζονται «συντάγματα».

Βλ. Celeste (2023) ό.π., σελ.6.

Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ.4.

³⁷ Ο Fitzgerald μίλησε για «πληροφορικό συνταγματικό» ώστε να υποδηλώσει το κρατικό δίκαιο και κυρίως το δίκαιο πνευματικής ιδιοκτησίας, ανταγωνισμού και ιδιωτικών συμβάσεων, με στόχο τον περιορισμό των εξουσιών των ιδιωτικών εταιριών στο διαδίκτυο, οι οποίες αυτορρυθμίζονται. Ο Suzor θεωρεί τον «ψηφιακό συνταγματισμό» ως σχέδιο ορίων της ιδιωτικής εξουσίας που επηρεάζει τα δικαιώματα των ατόμων στον ψηφιακό κόσμο. Όλες οι ερμηνείες του ψηφιακού συνταγματισμού είναι διαφορετικές αλλά όχι ασυμβίβαστες, αποκαλύπτοντας τις πολλαπλές όψεις μίας εικόνας.

Βλ. Brian Fitzgerald, 1999, Software as Discourse? A Constitutionalism for Information Society, *Alternative Law Journal*.

Βλ. Nicolas Suzor, 2010, Digital Constitutionalism and the Role of the Rule of Law in the Governance of Virtual Communities, PhD thesis in Queensland University of Technology, πρόσβαση σε <<https://eprints.qut.edu.au/37636/>>

διαδικασία. Η κατάληξη -ποίηση δηλώνει ότι κάτι εκτελείται και διαμορφώνεται, βρίσκεται ακόμα υπό εξέλιξη. Αντίθετα, ο συνταγματισμός είναι μία θεωρία ή ιδεολογία, ένα κίνημα σκέψης, ένα σύνολο αξιών³⁸. Η κατάληξη -ισμός δηλώνει μία πιο στατική έννοια από κάτι που βρίσκεται σε μία διαδικασία εξέλιξης και χρησιμοποιείται για φιλοσοφικά, καλλιτεχνικά και πολιτικά κινήματα. Θα μπορούσε να πει κάποιος πως η «συνταγματοποίηση» είναι η διαδικασία εφαρμογής του «συνταγματισμού». Οι έννοιες αλληλοεπηρεάζονται αφού ο συνταγματισμός ορίζει τις αρχές που τον διαπερνούν οδηγώντας την συνταγματοποίηση να θέσει σε εφαρμογή τις αξίες αυτές, και με τη σειρά της να τον διαμορφώσει ανάλογα με τις κοινωνικές ανάγκες. Στο ψηφιακό περιβάλλον, η διαδικασία αυτή σημαίνει πως η συνταγματοποίηση μεταφράζει τις αξίες που διαπερνούν τον «αναλογικό» συνταγματισμό υπό το πρίσμα της ψηφιακής κοινωνίας, καταλήγοντας στον «ψηφιακό συνταγματισμό»³⁹. Οι αντιδράσεις του ψηφιακού συνταγματισμού δεν αναδύονται, λοιπόν, μέσα από νομικό κενό, αλλά χρησιμοποιούν τη γλώσσα των συνταγμάτων, και καθοδηγούνται από τις αξίες του σύγχρονου συνταγματισμού, στοχεύοντας στη συμπλήρωση και την προσαρμογή των υφιστάμενων συνταγματικών εγγυήσεων, οι οποίες βρίσκονται σε νέο και υπό διαφορετικές πιέσεις περιβάλλον⁴⁰.

Επομένως, ο Celeste ορίζει τον «ψηφιακό συνταγματισμό» ως μία ιδεολογία, η οποία «υιοθετεί τις αξίες του σύγχρονου συνταγματισμού στην ψηφιακή κοινωνία⁴¹» και αποσκοπεί στην «θέσπιση ενός κανονιστικού πλαισίου για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών και την εξισορρόπηση των εξουσιών στο ψηφιακό περιβάλλον»⁴². Ο ψηφιακός συνταγματισμός υποστηρίζει την διαίωνιση των θεμελιωδών συνταγματικών αρχών όπως το κράτος δικαίου και τη δημοκρατία, τα ανθρώπινα δικαιώματα, και την διάκριση των εξουσιών στο ψηφιακό περιβάλλον⁴³.

Ο Α. Golia αναφέρει στην κριτική του για τον ψηφιακό συνταγματισμό πως αυτός μπορεί να οριστεί ως «ο συνταγματικός λόγος, ο οποίος διερευνά και συμβάλλει ταυτόχρονα στη διαμόρφωση των κοινωνικά κατασκευασμένων σχέσεων των ατόμων με τις πραγματικές

---

³⁸ Βλ. Celeste (2019), ό.π., σελ. 13.

³⁹ Βλ. Celeste (2023) ό.π., σελ. 77.

⁴⁰ Ο Celeste, για να τονίσει την σταδιακή εξέλιξη του συνταγματισμού την περιγράφει σαν κρεμμύδι, δηλαδή διαδικασία με πολλά στρώματα. Νέα συνταγματικά στρώματα σταδιακά προστίθενται και νέες αρχές αναδύονται, μεταλλάσσοντάς τον συνεχώς.

Βλ. Celeste (2023) ό.π., σελ. 81.

⁴¹ Βλ. Celeste (2019), ό.π.

⁴² Βλ. Celeste (2019), ό.π., σελ. 6.

⁴³ Βλ. Celeste (2023) ό.π., σελ 84.

συνθήκες ύπαρξής τους, οι οποίες διαμεσολαβούνται άμεσα ή έμμεσα από τις ψηφιακές τεχνολογίες»⁴⁴. Ο Golia, αναγνωρίζοντας τον κοινωνικό συνταγματισμό, θεωρεί πως ο ορισμός αυτός εστιάζει πιο πολύ στις δυναμικές που πυροδοτούνται από τις ψηφιακές τεχνολογίες (όπως το φύλο ή η εργασία), και οι οποίες συνθέτουν τα άτομα ως κοινωνικά υποκείμενα. Θεωρεί πως αυτή η πυκνότερη έννοια θα επιφέρει και περισσότερα οφέλη.

2.3 ΟΙ ΔΥΟ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΨΗΦΙΑΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ

2.3.1 Η εσωτερική διάσταση

Το εκάστοτε συνταγματικό δίκαιο αντιδρά στις κοινωνικές προκλήσεις με βάση τις ιδιαίτερες συνταγματικές παραδόσεις και τη συνταγματική κουλτούρα του κάθε τόπου. Τα συντάγματα, ακόμα και στη φάση διεθνοποίησης του συνταγματικού δικαίου, εξακολουθούν να αντιπροσωπεύουν την ταυτότητα και τις αξίες μίας ορισμένης κοινότητας, η οποία συνδέεται με εδαφικά όρια⁴⁵. Έτσι και ο ψηφιακός συνταγματισμός δεν παρέχει έναν μοναδικό τρόπο επίλυσης των προκλήσεων της αλγοριθμικής κοινωνίας, αλλά οι συνταγματικές απαντήσεις συχνά αποκλίνουν ανάλογα με την έννομη τάξη. Διότι οι συνταγματικές δημοκρατίες, ακόμα και αν ιστορικά συνδέονται με κοινές αρχές, δεν μοιράζονται πάντα την ίδια εσωτερική κατανόηση των δικαιωμάτων και των εξουσιών, οδηγώντας έτσι σε αποκλίνουσες αντιδράσεις. Για παράδειγμα, όπως θα αναλυθεί και στα παρακάτω κεφάλαια, ο τρόπος με τον οποίο η ελευθερία της έκφρασης αλληλοεπιδρά με την εξουσία των πλατφορμών στις ΗΠΑ δείχνει μια πολύ διαφορετική συνταγματική ευαισθησία από αυτή που επικρατεί στην Ευρωπαϊκή Ένωση (στο εξής: Ε.Ε). Επομένως, κατά τον De Gregorio, η εσωτερική πλευρά του ψηφιακού συνταγματισμού συνίσταται στους τρόπους αντιμετώπισης των ζητημάτων της ψηφιακής κοινωνίας στην εκάστοτε έννομη τάξη, με βάση την συνταγματική κουλτούρα του κάθε τόπου.

2.3.2 Η εξωτερική διάσταση

Η εξωτερική πλευρά του ψηφιακού συνταγματισμού κοιτά πέρα από τα παραδοσιακά όρια του νομικού συνταγματισμού, δηλαδή προς την αυτορρύθμιση και τη διακυβέρνηση με βάση άγραφους κανόνες και έγγραφα «ψηφιακού συνταγματισμού»⁴⁶. Με άλλα λόγια, ο εξωτερικός ψηφιακός συνταγματισμός δεν περιορίζεται στα εθνικά συντάγματα ως

---

⁴⁴ Golia Angelo Jr, 2022, *The Critique of Digital Constitutionalism*, σελ. 11.

⁴⁵ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ. 5.

⁴⁶ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π.

μοναδικές πηγές κανόνων, αλλά με βάση τις θεωρίες του κοινωνικού συνταγματισμού⁴⁷ και του συνταγματικού πλουραλισμού⁴⁸, ενσωματώνει κανονιστικές αρχές που έχουν προκύψει από διεθνείς οργανισμούς, φορείς θέσπισης προτύπων, υπερεθνικές εταιρίες, επιστήμονες και από την ίδια την κοινότητα του διαδικτύου. Οι κανόνες και οι αρχές που αναδεικνύονται υπό αυτό το πλαίσιο προέρχονται από διαφορετικές αυτόνομες ορθολογικότητες και αλληλοεπηρεάζονται⁴⁹. Οι μελετητές της ψηφιακής κοινωνίας, κατά τον De Gregorio και τη Radu, αναφέρονται «σε ένα «παγκόσμιο δίκαιο», για να ορίσουν ένα μετα-νομικό σύστημα όπου διάφοροι οργανισμοί και οντότητες παράγουν και διαμορφώνουν κανόνες με εξωεδαφικές επιπτώσεις»⁵⁰.

Η προσπάθεια θέσπισης κανόνων έρχεται ως απάντηση στην αυτορρύθμιση των πλατφορμών λόγω της αυξανόμενης δύναμής τους, οι οποίες καθορίζουν τα πρότυπα προστασίας σε παγκόσμια κλίμακα. Συνήθως εκδηλώνονται ως «νομοσχέδια δικαιωμάτων του διαδικτύου» (Internet Bill of Rights) και αποτελούν μία πρωτοφανή λύση του εξωτερικού ψηφιακού συνταγματισμού στις προκλήσεις της ψηφιακής εποχής. Κατά τον De Gregorio, όλες αυτές οι εκδηλώσεις εξωτερικής ψηφιακής συνταγματοποίησης με τη σύνταξη νέων ρυθμιστικών κειμένων δεν είναι τίποτε άλλο από «μονοπάτια συνταγματοποίησης» πέρα από τα παραδοσιακά όρια του σύγχρονου συνταγματισμού⁵¹. Για αυτόν τον λόγο το επόμενο κεφάλαιο θα ασχοληθεί με τις προσπάθειες έκδοσης εγγράφων ψηφιακού συνταγματισμού και τη σημασία τους στο πλαίσιο του διεθνούς διαλόγου για τα δικαιώματα στο διαδίκτυο.

---

⁴⁷ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π.

⁴⁸ Βλ. Neil Walker, 2002, The Idea of Constitutional Pluralism, The Modern Law Review.

⁴⁹ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ.6.

⁵⁰ Βλ. De Gregorio, Radu (2022), ό.π., σελ. 83.

⁵¹ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ.6.

3.1 ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΣ V. ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΣ

Είναι φανερό πως τα έγγραφα ψηφιακού συνταγματισμού δεν αποτελούν «σύνταγμα» υπό την κλασική έννοια, ούτε διαδικασία κυριολεκτικής συνταγματοποίησης του διαδικτύου. Αυτό σημαίνει πως δεν διαθέτουν από τυπική άποψη τα βασικά δομικά στοιχεία ενός σύγχρονου συντάγματος, δηλαδή δεν προέκυψαν από νόμιμη πηγή εξουσίας που διαθέτει συντακτική εξουσία, δεν κατέχουν σαφή ιεραρχική θέση στον χώρο των κανόνων δικαίου, ούτε έχουν νομικά δεσμευτικό αποτέλεσμα⁵². Αυτό που διαθέτουν είναι τη χρήση συνταγματικής γλώσσας και την απόπειρα έκφρασης και ρύθμισης παραδοσιακά συνταγματικών ζητημάτων. Ο όρος έχει υιοθετηθεί από τους ερευνητές ως συντομογραφία ώστε να γίνει κατανοητός ο τρόπος με τον οποίο συνδέονται τα κείμενα πρωτοβουλιών ανάπτυξης θεμελιωδών δικαιωμάτων στο διαδίκτυο με τους κανόνες διακυβέρνησης του⁵³. Πρόκειται ουσιαστικά για μη δεσμευτικές πολιτικές παρεμβάσεις προς τις οντότητες που ασκούν τη διακυβέρνηση του διαδικτύου με σκοπό την καθιέρωση και την διασφάλιση δικαιωμάτων.

Γιατί όμως μετά από αιώνες εμφανίζεται ένα νέο κύμα διακηρύξεων δικαιωμάτων, και γιατί αυτά τα κείμενα υιοθετούν συνταγματική γλώσσα; Κατά τον Celeste οι συνταγματικές αντιδράσεις «είναι συνέπεια της ζωντανής φύσης του συνταγματικού δικαίου, το οποίο δεν δημιουργήθηκε για να παραμείνει αμετάβλητο, αλλά ιστορικά εξελίχθηκε ακολουθώντας τις αναδυόμενες ανάγκες της κοινωνίας»⁵⁴. Σύμφωνα με τον συγκεκριμένο μελετητή, η συνταγματοποίηση τελείται ταυτόχρονα σε πολλά διαφορετικά κοινωνικά επίπεδα⁵⁵, με τον

---

⁵² Βλ. Padovani & Santaniello, (2018), ό.π., σελ. 297

⁵³ Βλ. Redeker Dennis, Lex Gill, και Urs Gasser, 2018, Towards digital constitutionalism? Mapping Attempts to craft an Internet bill of Rights, The International Communication Gazette, σελ.304

⁵⁴ Βλ. Celeste (2023), ό.π., σελ. 3.

⁵⁵ Οι πρωτοβουλίες ψηφιακού συνταγματισμού μπορούν να αποτελέσουν και παραδείγματα «κοινωνικού συνταγματισμού» σύμφωνα με τη θεωρία του Teubner. Ο Teubner πιστεύει ότι όλα τα κοινωνικά υποσυστήματα (πχ. παιδεία, οικονομία, επιστήμη, ΜΜΕ, τεχνολογία κλπ.) αναπτύσσουν τους δικούς τους «συνταγματικούς» κανόνες επειδή τα πολιτικά συντάγματα δεν είναι πια σε θέση να ρυθμίσουν το σύνολο της κοινωνίας. Ως αντίδραση, τα κοινωνικά υποσυστήματα τείνουν να αναπτύσσουν σταδιακά αυτό-συνταγματικές τάσεις. Ο Teubner υποστηρίζει ότι η παραπάνω κοινωνική θεσμοθέτηση των συνταγματικών δικαιωμάτων διακρίνεται από τη νομική θεσμοθέτησή τους. Όταν ο συνταγματισμός ξεπερνά τα κρατικά όρια και εντάσσεται στα υπερεθνικά, συμπεριλαμβανομένου του ιδιωτικού τομέα, τότε χάνει την «κρατο-κεντρική» προοπτική του και

συνταγματικό λόγο να είναι αναπόφευκτα πλουραλιστικός, ένα «σύνθετο μωσαϊκό» που συνδυάζει πολλές πηγές και τέμνει πολλές έννομες τάξεις λόγω του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης⁵⁶.

Ο λόγος που αξίζει η μελέτη των εγγράφων αυτών είναι πως ακόμα και αν δεν είναι δεσμευτικά, ασκούν επιρροή. Γίνονται σημείο συσπείρωσης για την κοινωνία των πολιτών, ενώ και οι δικαστές μπορούν να τα λάβουν ως σημείο προσανατολισμού ως προς την ερμηνεία των κανόνων δικαίου. Επιπλέον, οι αρχές που φαίνονταν απλά φιλόδοξες έχουν αρχίσει να αποκρυσταλλώνονται σε νομοθετήματα, όπως θα δούμε παρακάτω στην περίπτωση της Ιταλίας και της Βραζιλίας.

3.2 ΈΝΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΓΙΑ ΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ;

Το 2005, ο Ιταλός νομικός Stefano Rodotà τάχθηκε υπέρ της συνεργασίας όλων των εμπλεκόμενων φορέων για την κατάρτιση ενός συντάγματος για το διαδίκτυο, ενός Χάρτη Δικαιωμάτων⁵⁷. Κατά την άποψή του, η δημιουργία ενός Χάρτη για το διαδίκτυο δεν σημαίνει πως η ελευθερία του ψηφιακού περιβάλλοντος περιορίζεται αλλά αντίθετα, οι Χάρτες Δικαιωμάτων παραδοσιακά αποτελούν βάση επέκτασης των δικαιωμάτων που αφορούν. Χαρακτηριστικά γράφει πως «τα γραπτά δικαιώματα είναι μέσο για να αγωνιστούμε για τα πραγματικά δικαιώματα».

Ο Rodotà θεωρεί τη λύση του συμβατική αφού προτείνει τη χρήση ενός κλασικού συνταγματικού μέσου ώστε να λυθεί ένα συνταγματικό πρόβλημα. Φυσικά, αναγνωρίζοντας την ιδιόμορφη φύση του διαδικτύου, ο ίδιος παραδέχεται πως ο όρος «Χάρτης» δεν σημαίνει πως το ψηφιακό σύνταγμα πρέπει να είναι αποτέλεσμα των παραδοσιακών διαδικασιών που το παράγουν. Θα πρέπει να απαιτήσει τη συμμετοχή όλων των ενδιαφερόμενων μελών δηλαδή των κρατών, των επιχειρήσεων και κυρίως των πολιτών. Με αυτόν τον τρόπο ο Χάρτης θα είναι παγκόσμιος. Η ιδέα του Rodotà μελετήθηκε από τους επιστήμονες της κοινωνίας, του δικαίου και της τεχνολογίας και δόθηκαν πολλές

οδηγεί σε διαδικασίες «συνταγματοποίησης πέρα από το κράτος», ως έκφραση ενός υποσυστήματος της παγκόσμιας κοινωνίας.

Βλ. Teubner G, 2012, Constitutional Fragments: Societal Constitutionalism and Globalization, Oxford: Oxford University Press.

⁵⁶ Βλ. Celeste (2023), ό.π., σελ. 3, σελ. 63, σελ. 77-78.

⁵⁷ Βλ. Celeste (2023) ό.π., σελ. 98, παραπέμπει σε Stefano Rodotà, 2005, Uomo nuovo di Internet, La Repubblica, πρόσβαση σε <<https://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2005/10/28/uomo-nuovo-di-internet.html>>

απαντήσεις σε αυτή την εξιδανικευμένη λύση. Για παράδειγμα, η συνταγματολόγος G. De Minico πρότεινε την δημιουργία ενός δημόσιου υπερεθνικού οργάνου⁵⁸, και ο καθηγητής K.M. Yilma υποστήριξε πως η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ πρέπει να υιοθετήσει μία διακήρυξη δικαιωμάτων του διαδικτύου⁵⁹. Ο Sir Tim Berners-Lee, ο εφευρέτης του Παγκόσμιου Ιστού, το 2019 ζήτησε δημοσίως ένα «Συμβόλαιο για το διαδίκτυο»⁶⁰ στο πλαίσιο μιας παγκόσμιας πρωτοβουλίας με τίτλο «Ο Ιστός που θέλουμε/Web We Want»⁶¹.

Ο Ιταλός καθηγητής συνταγματικού δικαίου G. Azzariti⁶², αντίθετα, θεώρησε πως ένα παγκόσμιο έγγραφο αποτελεί συνταγματική αποικιοκρατία και υποστηρίζει την άποψη μίας αργής αλλά σταθερής διαδικασίας εκπόνησης πληθώρας Χαρτών και Διακηρύξεων, που θα δημιουργήσουν έναν παγκόσμιο δημοκρατικό διάλογο⁶³. Και ο Celeste υπερτονίζει την ανάγκη πλουραλισμού στον συνταγματικό λόγο που αφορά το ψηφιακό περιβάλλον. Σε αντίθεση με τους Redeker, Gill και Gasser, που ορίζουν πέντε αυστηρά κριτήρια για να κριθεί ένα έγγραφο ως «ψηφιακού συνταγματισμού», ο Celeste θεωρεί πως ο ψηφιακός συνταγματισμός αποτελεί ιδεολογία, η οποία καθοδηγεί την εμφάνιση νομοσχεδίων δικαιωμάτων του διαδικτύου από όλους τους παίχτες του διαδικτύου, δηλαδή τις κυβερνήσεις, τους διεθνείς οργανισμούς και κοινότητες της διεθνούς κοινωνίας, τις μεγάλες ιδιωτικές εταιρίες, και φυσικά τους χρήστες, μεταξύ των οποίων και επιστήμονες της κοινωνίας, του δικαίου, και της τεχνολογίας. Ο συνταγματικός πλουραλισμός είναι εργαλείο ενάντια στην ανισότητα δύναμης όπως εμφανίζεται στο διαδίκτυο, ειδικά μεταξύ μεγάλων ιδιωτικών τεχνολογικών εταιριών και χρηστών, όπως θα αναλυθεί και στα επόμενα κεφάλαια.

Πράγματι, ο Azzariti επαληθεύτηκε με την εμφάνιση πολυάριθμων Χαρτών Δικαιωμάτων για το διαδίκτυο. Τα έγγραφα αυτά παράγονται από εθνικές κυβερνήσεις,

---

⁵⁸ Βλ. Giovanna De Minico, 2015, Towards an Internet Bill of Rights, Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review.

⁵⁹ Βλ. Kinfé Micheal Yilma, 2017, Digital Privacy and Virtues of Multilateral Digital Constitutionalism – Preliminary Thoughts, 25 International Journal of Law and Information Technology.

⁶⁰ Βλ. Contract for the Web, πρόσβαση σε <<https://contractfortheweb.org/>>

⁶¹ Βλ. Tim Berners-Lee, 2019, I Invented the World Wide Web. Here's How We Can Fix It, The New York Times, πρόσβαση σε <http://www.businessforum.com/NYT_11-24-2019.pdf>

Βλ. WebWeWant, πρόσβαση σε <<https://webwewant.org/about/>>

⁶² Να μην μπερδεύεται με τον Δικαστή του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Ιταλίας Gaetano Azzariti.

⁶³ Βλ. Celeste (2023) ό.π., σελ. 101 παραπέμπει σε Gaetano Azzariti, 2011, Internet e Costituzione, Politica del diritto.

διεθνείς πολιτικούς φορείς, ομάδες κοινωνίας των πολιτών, εταιρίες τεχνολογίας, και ορισμένους ηγέτες με μεγάλη επιρροή στη διακυβέρνηση του διαδικτύου.

3.3 ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΨΗΦΙΑΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ

Οι ενώσεις κρατών εμφάνισαν κείμενα όπως την «Αφρικανική Διακήρυξη για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες του Διαδικτύου»⁶⁴. Στην Ε.Ε., στις πρόσφατες προσπάθειες κατοχύρωσης των ψηφιακών δικαιωμάτων περιλαμβάνεται η Διακήρυξη Ψηφιακών Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁶⁵. Η εν λόγω πρωτοβουλία στοχεύει να εδραιωθεί παράλληλα με τους ήδη υπάρχοντες εγγυητές των πολιτικών δικαιωμάτων, όπως την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Συμβουλίου της Ευρώπης (στο εξής: ΕΣΔΑ) και τον ΧΘΔΕΕ. Μια άλλη ευρωπαϊκή πρωτοβουλία η οποία συντάχθηκε από τον οργανισμό για τα Ευρωπαϊκά Ψηφιακά Δικαιώματα (EDRi), ο Χάρτης Ψηφιακών Δικαιωμάτων⁶⁶, επιδιώκει να ενσωματώσει τα ψηφιακά δικαιώματα στα νομικά πλαίσια της Ε.Ε. και ζητά δεσμεύσεις από τους υποψηφίους βουλευτές πριν από τις εκλογές του 2014 ώστε να τηρήσουν τις 10 αρχές που ορίζονται στον Χάρτη αυτό.

Πρωτοβουλίες προέρχονται φυσικά και από μεμονωμένα κράτη. Το 2013, ο Χάρτης Δικαιωμάτων για την Ελευθερία στο Διαδίκτυο των Φιλιππίνων δεν ψηφίστηκε από το Κοινοβούλιο⁶⁷. Το 2019, το Κοινοβούλιο της Νιγηρίας ψήφισε ένα νομοσχέδιο για τα ψηφιακά δικαιώματα και την ελευθερία αλλά ο Πρόεδρος Muhammadu Buhari αρνήθηκε να το υπογράψει⁶⁸. Μέχρι στιγμής η Βραζιλία, κατά τον Celeste, είναι η μοναδική χώρα που έχει περάσει νόμο που περιλαμβάνει ένα ολοκληρωμένο σύνολο ψηφιακών δικαιωμάτων, το «Πλαίσιο Πολιτικών Δικαιωμάτων στο Διαδίκτυο της Βραζιλίας»⁶⁹. Στην Ιταλία ένα

---

⁶⁴Βλ. African Declaration on Internet Rights and Freedoms, 2013, πρόσβαση σε <<https://africaninternetrights.org/>>

⁶⁵ Βλ. Διακήρυξη Ψηφιακών Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2022 πρόσβαση σε <<https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/declaration-european-digital-rights-and-principles>>

⁶⁶Βλ. Charter of Digital Rights, 2014, πρόσβαση σε <https://edri.org/wp-content/uploads/2014/06/EDRi_DigitalRightsCharter_web.pdf>

⁶⁷ Βλ. The Philippine Declaration on Internet Rights and Principles, 2013, πρόσβαση σε <<https://fma.ph/the-declaration/>>

⁶⁸ Βλ. Ekwealor Victor, 2019, Nigeria's President Refused to Sign Its Digital Rights Bill, What Happens Now? πρόσβαση σε <<https://techpoint.africa/2019/03/27/nigerian-president-declines-digital-rights-bill-assent/>>

Βλ. Nigerian Parliament, 2016, Digital Rights and Freedom Bill, πρόσβαση σε <<https://eie.ng/wp-content/uploads/2016/06/Digital-Rights-and-Freedom-Bill-2016.pdf>>

⁶⁹ Marco Civil da Internet, 2014, πρόσβαση σε <<https://www.cgi.br/pagina/marco-civil-law-of-the-internet-in-brazil/180>>

«Σύνταγμα για το διαδίκτυο» είχε προταθεί από το 2006 στο ιταλικό κοινοβούλιο και το 2015 η Ιταλία ήταν η πρώτη ευρωπαϊκή χώρα που εισήγαγε στη νομοθεσία της μία Διακήρυξη για τα Δικαιώματα στο Διαδίκτυο⁷⁰.

Επιπλέον, μεγάλοι διεθνείς οργανισμοί εκδίδουν έγγραφα ψηφιακού συνταγματισμού, προσπαθώντας να ωθήσουν την ιδιωτική ψηφιακή σφαίρα προς μία πιο ανθρωποκεντρική κατεύθυνση. Το Συμβούλιο της Ευρώπης⁷¹ εξέδωσε το 2011 την «Διακήρυξη για τις αρχές της διακυβέρνησης του Διαδικτύου»⁷², το 2012 την «Πρόταση για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στους χώρους κοινωνικής δικτύωσης»⁷³, και το 2016 την «Πρόταση για την ελευθερία του διαδικτύου»⁷⁴. Ο ΟΗΕ ήδη το 2006 είχε δημιουργήσει θεσμό διαβούλευσης με τη διακυβέρνηση του διαδικτύου, το «Internet Governance Forum»⁷⁵. Το 2008, ο ειδικός αντιπρόσωπος του ΟΗΕ John Ruggie εξέδωσε τις λεγόμενες αρχές Ruggie⁷⁶, που καθορίζουν κατευθυντήριες αρχές για τις επιχειρήσεις σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα. Το 2011, ο ΟΗΕ εξέδωσε και τον «Κώδικα δεοντολογίας για την κοινωνία της πληροφορίας»⁷⁷. Ενώ πολλά κράτη έχουν εκφράσει την επιθυμία τους για διακρατική

---

⁷⁰ Dichiarazione dei diritti in Internet, 2015, πρόσβαση σε <https://www.camera.it/application/xmanager/projects/leg17/commissione_internet/dichiarazione_dei_diritti_internet_pubblicata.pdf>

⁷¹ Το Συμβούλιο της Ευρώπης έχει εκδώσει και έγγραφο που περιλαμβάνει το ιστορικό στρατηγικής του για τα δικαιώματα στην κοινωνία της πληροφορίας.

Βλ. Recommendations and Declarations of the Committee of Ministers of the Council of Europe in the field of media and information society, 2015, πρόσβαση σε

<<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680645b44>>

⁷² Βλ. Declaration by the Committee of Ministers on Internet Governance principles, 2011, πρόσβαση σε <https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cc2f6>

⁷³ Βλ. Council of Europe, 2012, Recommendation CM/Rec (2012) 4 of the Committee of Ministers to Member States on the Protection of Human Rights with Regard to Social Networking Services.

Strasbourg: Council of Europe, πρόσβαση σε

<https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805caa9b>

⁷⁴ Βλ. Council of Europe, 2016, Recommendation CM/Rec (2016)5[1] of the Committee of Ministers to member States on Internet freedom, 2016, πρόσβαση σε

<<https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016806415fa>

⁷⁵ Βλ. Ατζέντας της Τύνιδας για την Κοινωνία της Πληροφορίας, 2005, International Telecommunication Union, World Summit on the Information Society, πρόσβαση σε

<<https://www.itu.int/net/wsis/outcome/booklet.pdf>>

⁷⁶ Βλ. United Nations, 2008, Protect, Respect and Remedy Framework.

⁷⁷ Το 2011, από τη μία πλευρά η Ρωσία, η Κίνα, το Τατζικιστάν και το Ουζμπεκιστάν (RCTU) και από την άλλη πλευρά η Ινδία, η Βραζιλία και η Νότια Αφρική (IBSA) έδωσαν στον ΟΗΕ προτάσεις προς υποστήριξη για έναν διακρατικό έλεγχο της διαδικτυακής διακυβέρνησης. Και οι δύο προτάσεις υποστήριξαν την κρατική εποπτεία ως λύση αλλά διέφεραν μεταξύ τους ως προς τα κίνητρα. Ειδικά οι IBSA ένιωθαν παραμερισμένες και στηρίχθηκαν στη ρήτρα συνεργασίας της Ατζέντας της Τύνιδας

συνεργασία για την διαδικτυακή διακυβέρνηση, οι ΗΠΑ κυρίως απορρίπτουν κάθε προσπάθεια ως απόπειρα κατάληψης του διαδικτύου από αυταρχικά καθεστά⁷⁸.

Προσπάθειες προώθησης δικαιωμάτων στο διαδίκτυο προέρχονται και από ανεξάρτητους φορείς. Το Ίδρυμα Electronic Frontier Foundation (EFF) υπήρξε ηγέτης στο πεδίο παραγωγής εγγράφων ψηφιακού συνταγματισμού, με ένα ζεύγος φιλόδοξων εγγράφων «Bill of Rights» που απαιτούσαν μεγαλύτερη προστασία της ιδιωτικής ζωής για τους χρήστες των κοινωνικών δικτύων το 2010, και για τους χρήστες εφαρμογών κινητής τηλεφωνίας το 2012⁷⁹. Η «Διακήρυξη του Δελχί για ένα δίκαιο και ισότιμο Διαδίκτυο»⁸⁰ υπογράφηκε από πολλούς διεθνείς φορείς, ενώ οι Βασικές Αρχές Santa Clara⁸¹, και οι Βασικές Αρχές Manila⁸² αφορούν έναν κώδικα δεοντολογίας για το διαδικτυακό περιεχόμενο και το καθεστώς λογοδοσίας των ενδιαμέσων παρόχων ψηφιακών υπηρεσιών.

Επιπλέον, η συνεισφορά των ακαδημαϊκών και των εμπειρογνομόνων της τεχνολογίας, αλλά και των χρηστών του διαδικτύου δεν πρέπει να υποτιμηθεί. Ακαδημαϊκοί έχουν δημοσιεύσει προτεινόμενα σχέδια δικαιωμάτων όπως τη «Διακήρυξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον κυβερνοχώρο»⁸³ του Robert Gelman και τη «Διακήρυξη

για την Κοινωνία της Πληροφορίας που προέβλεπε την δυνατότητα οι κυβερνήσεις να ασκούν ρόλους σε διεθνή ζητήματα δημόσιας πολιτικής που αφορούν το διαδίκτυο με ίσους όρους. Καμία πρόταση δεν βρήκε υποστήριξη στον ΟΗΕ.

Βλ. Jamart, Anne-Claire, 2014, *Internet Freedom and the Constitutionalization of Internet Governance*, σελ.60.

⁷⁸ Γνωστή και ως «hands-off approach»

Βλ. De Gregorio & Radu (2022), *ό.π.*, σελ. 77.

Βλ. Gurusurthy Anita, και Nandini Chami, 2021, *Towards a Global Digital Constitutionalism: A Radical New Agenda for UN75*, σελ. 31.

⁷⁹Βλ. Electronic Frontier Foundation, 2010, *A bill of privacy rights for social network users*, πρόσβαση σε <www.eff.org/deeplinks/2010/05/bill-privacy-rights-social-network-users>

Βλ. Electronic Frontier Foundation, 2012 *Mobile user privacy bill of rights*, πρόσβαση σε <www.eff.org/deeplinks/2012/03/best-practices-respect-mobile-user-bill-rights>

⁸⁰ Βλ. The Delhi Declaration for a Just and Equitable Internet, 2014, πρόσβαση σε <<https://justnetcoalition.org/delhi-declaration>>

⁸¹ Πρόκειται για γκρουπ οργανισμών για τα ανθρώπινα δικαιώματα, δικηγόρους και ακαδημαϊκούς, που ανέπτυξαν τρεις αρχές για την επίτευξη της διαφάνειας και της λογοδοσίας σχετικά με το πρόβλημα του υπερβολικού ελέγχου περιεχομένου στο διαδίκτυο. Πρόσβαση σε <<https://santaclaraprinciples.org/>>

⁸² Πρόκειται για πρωτοβουλία ομάδων της κοινωνίας των πολιτών για την ελευθερία της έκφρασης στο διαδίκτυο, την ευθύνη των ενδιάμεσων πλατφορμών και την εξισορρόπηση των αναγκών των κρατών και των ιδιωτών, με βάση τα ανθρώπινα δικαιώματα. Πρόσβαση σε <<https://manilaprinciples.org/principles.html>>

⁸³ Βλ. Robert Gelman, 1997, *Declaration of Human Rights in Cyberspace* πρόσβαση σε <<http://www.be-in.com/10/rightsdec.html>>

Δικαιωμάτων για το Διαδίκτυο»⁸⁴ του Andrew Murray. Από την ίδια τη διαδικτυακή κοινότητα, το 2012, η ομάδα του Reddit «Free Internet Activism» συνέταξε συλλογικά ένα ψηφιακό νομοσχέδιο δικαιωμάτων⁸⁵. Το 2013, ο ιστότοπος Mashable δημιούργησε ένα έγγραφο Google για να συγκεντρώσει από την ίδια την κοινότητα ένα ψηφιακό νομοσχέδιο δικαιωμάτων⁸⁶. Κατά τον Celeste, η χρήση της ψηφιακής τεχνολογίας επιτρέπει σήμερα σε κάθε άτομο να γίνει συνταγματικός «διαμορφωτής», συγκρίνοντας την περίπτωση αυτή με την αρχή της ισονομίας των πολιτών στην άμεση δημοκρατία της αρχαίας Αθήνας⁸⁷. Το διαδίκτυο κατά τον Celeste προσφέρει την ευκαιρία στα άτομα που ζουν στις σημερινές έμμεσες δημοκρατίες να συμβάλλουν ισότιμα στον πολιτικό λόγο της παγκόσμιας ψηφιακής κοινότητας.

Τέλος, ο Celeste και ο Suzor εντάσσουν ρητώς στα κείμενα ψηφιακού συνταγματισμού και αυτά που προέρχονται από ιδιωτικούς φορείς και αποτελούν «lex digitalis» ή «δίκαιο των πλατφορμών»⁸⁸. Οι ιδιωτικοί φορείς, ελέγχοντας το λογισμικό ελέγχουν και τη συμπεριφορά των ατόμων, επομένως η lex digitalis επηρεάζει αναμφισβήτητα τον τρόπο που εφαρμόζονται τα θεμελιώδη συνταγματικά δικαιώματα. Κατά τον Suzor, θα πρέπει να μας ενδιαφέρει «ο βαθμός στον οποίο η ιδιωτική διακυβέρνηση είναι συναινετική, διαφανής, εφαρμόζεται ισότιμα και σχετικά σταθερά, και επιβάλλεται δίκαια». Οι αυτοδεσμευτικοί κανόνες των ιδιωτικών εταιριών διατυπώνονται ως ένδειξη καλής πίστης και αυτοπεριορισμού ώστε να αποφύγουν την δεσμευτική κρατική ρύθμιση. Ο Celeste παρομοιάζει την αυτοσυγκράτηση αυτή με τον Οδυσσέα που δένεται στο κατάρτι για να μην πνιγεί, τονίζοντας τη σημασία του αυτοπεριορισμού των ιδιωτικών παρόχων υπηρεσιών στο ψηφιακό περιβάλλον⁸⁹.

---

⁸⁴ Βλ. Murray Andrew, 2010, A Bill of Rights for the Internet, πρόσβαση σε <<http://theitlawyer.blogspot.com/2010/10/bill-of-rights-for-internet.html>>

⁸⁵ Βλ. Digital Bill of Rights 1st Draft, 2012, πρόσβαση σε <https://www.reddit.com/r/fia/comments/vuj37/digital_bill_of_rights_1st_draft/>

⁸⁶ mashable.com, 2013, Let's Write a Digital Bill of Rights, πρόσβαση σε <<https://mashable.com/archive/digital-bill-of-rights>>

⁸⁷ Βλ. Celeste (2023) ό.π., σελ. 163.

⁸⁸ Βλ. Celeste (2023) ό.π., σελ. 46.

Βλ. Nicolas Suzor, 2018, Digital Constitutionalism: Using the Rule of Law to Evaluate the Legitimacy of Governance by Platforms, σελ. 1.

⁸⁹ Βλ. Celeste (2023) ό.π., σελ. 51.

3.4 ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

3.4.1 Από τη θεωρία στην πράξη

Είναι πολύ σημαντικό να διαπιστωθεί ότι υπάρχει κάποια πρακτική χρησιμότητα στο πλαίσιο της εξωτερικής πλευράς του ψηφιακού συνταγματισμού και ότι δεν παράγει απλώς θεωρητικούς Χάρτες Ψηφιακών Δικαιωμάτων. Η συντριπτική πλειονότητα των πρωτοβουλιών δεν έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα, ούτε το κύρος εθμικού διεθνούς δικαίου⁹⁰. Η έλλειψη δεσμευτικών πράξεων αποτελεί πηγή σκεπτικισμού. Το ότι συνιστούν μη δεσμευτικό δίκαιο, δεν αποτελεί λόγο όμως για να υποτιμηθεί η σημασία τους.

Το πρόβλημα δεσμευτικότητας έγκειται και στη υπερσυννοριακή φύση της κοινωνίας της πληροφορίας. Η Ε.Ε. και οι ΗΠΑ συνιστούν απλά ένα υποσύνολο του πλανήτη, και ήδη οι συνταγματικές τους παραδόσεις διαφέρουν αρκετά ώστε να δημιουργούνται πρακτικά ζητήματα επίλυσης των ζητημάτων του ψηφιακού κόσμου. Στις διαπραγματεύσεις για μία κοινή αντιμετώπιση, τα κράτη προσέρχονται με διαφορετικούς νομικούς πολιτισμούς, επομένως οι αντιθέσεις είναι αναπόφευκτες και η ρύθμιση δύσκολη⁹¹.

Από την άλλη πλευρά, ο Celeste και οι Abbott και Snidal, υποστηρίζουν πως ο μη νομικά δεσμευτικός χαρακτήρας των σχεδίων δικαιωμάτων για το διαδίκτυο είναι που τους δίνει την πραγματική ισχύ τους⁹². Η μη δεσμευτικότητα κάνει τις διαπραγματεύσεις λιγότερο δαπανηρές ενώ τα κείμενα αυτά έχουν και την ικανότητα να πειραματίζονται και να είναι πρωτοπόρα στο πλαίσιο της ψηφιακής κοινωνίας. Αποτελούν «πρωτοσυνταγματικό Λόγο» διότι συνδέουν την κοινωνία με το δίκαιο και μεταδίδουν τις ανάγκες της κοινωνίας στο συνταγματικό πλαίσιο, διατυπώνοντας νέες αξίες και υποβιβάζοντας τομείς του συνταγματικού δικαίου που δεν αντικατοπτρίζουν πλέον την κοινωνία⁹³.

Επιπλέον, η ήπια συζήτηση για την κατανόηση ενός προβλήματος βοηθάει και τον νομοθέτη πριν προβεί σε δεσμευτική ρύθμιση. Οι μελετητές υπογραμμίζουν τη χρησιμότητα αυτών των πρωτοβουλιών ως ενδιάμεσο βήμα για την προώθηση της συζήτησης⁹⁴. Ταυτόχρονα, απαιτείται και μια προσεκτική εξέταση του ποιες φωνές αποκλείονται, περιθωριοποιούνται ή ίσως ενισχύονται τεχνητά μέσω αυτών των διαδικασιών.

---

⁹⁰ Βλ. Celeste (2023) ό.π., σελ. 123.

⁹¹ Βλ. Μήτρου (2002) ό.π., σελ. 46.

⁹² Abbott, K.W. και Snidal, D., 2000, *Hard and Soft Law in International Governance*, International Organizations, Legalization and World Politics.

⁹³ Βλ. Celeste (2023) ό.π., σελ. 117.

⁹⁴ Βλ. Celeste (2023) ό.π., σελ. 123.

3.4.2 Η λογοδοσία των ιδιωτικών φορέων

Ένα ακόμα βασικό θέμα είναι ο ρόλος των ιδιωτικών φορέων και μη κρατικών οντοτήτων στη διαχείριση των δικαιωμάτων των χρηστών στις ιδιωτικές πλατφόρμες. Οι φορείς αυτοί έχουν αναλάβει την τεχνική διαχείριση του διαδικτύου και λειτουργίες που παραδοσιακά εκτελούσαν μόνο τα εθνικά κράτη και διακυβερνητικοί οργανισμοί. Για παράδειγμα, ο Α. Ασκητής χαρακτηριστικά γράφει ότι «το Facebook αρχίζει πλέον να θυμίζει περισσότερο μία αυτοδύναμη κρατική οντότητα με διάκριση μεταξύ της δικαστικής και εκτελεστικής εξουσίας, με τη βούληση των πολιτών απούσα, ή την Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών που αποτέλεσε την *de facto* Κυβέρνηση για δεκαετίες στην Ινδική υποήπειρο»⁹⁵.

Οι ιδιωτικές τεχνολογικές εταιρίες έχουν αποκτήσει δηλαδή νομοθετικές και εκτελεστικές αρμοδιότητες και εξουσίες, επηρεάζοντας τα όρια των θεμελιωδών δικαιωμάτων χωρίς όμως να υπόκεινται σε συνταγματικούς περιορισμούς. Αυτό εγείρει φυσικά πολλές ανησυχίες για τη νομιμότητα και τη λογοδοσία των φορέων αυτών. Σε αυτό το πλαίσιο, έχει υπαινιχθεί πως ιδίως τα έγγραφα που προέρχονται από ιδιωτικές εταιρίες, δηλαδή η *lex digitalis*, αποτελούν «ethicswashing» δηλαδή ξέπλυμα δια της ηθικής. Οι ιδιωτικές εταιρίες ουσιαστικά αποπειρώνται να ξεφύγουν από την δεσμευτική κρατική ρύθμιση θεσπίζοντας ένα πλαίσιο ηθικών αρχών που υπόσχονται ότι θα τηρούν. Αυτό θέτει τον κίνδυνο ο ψηφιακός συνταγματισμός να μετατραπεί σε απλό ρητορικό μέσο⁹⁶.

Η προστασία των δικαιωμάτων των πολιτών έναντι των ιδιωτικών οντοτήτων που εκτελούν δημόσιες λειτουργίες είναι επομένως μία από τις κύριες προκλήσεις που αντιμετωπίζει ο ψηφιακός συνταγματισμός στην εξωτερική του έκφραση. Τα σχέδια για τη ρύθμιση του διαδικτύου από τη φύση τους βασίζονται στη συνεργασία των ψηφιακών φορέων εξουσίας, επομένως υπάρχει ο κίνδυνος η δέσμευση σε συνταγματικούς κανόνες να παραμείνει σε θεωρητικό επίπεδο. Ο ICANN, για παράδειγμα, ο οποίος έχει αναγνωρίσει ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον εσωτερικό κανονισμό του, απέτυχε να επιδείξει ουσιαστική βελτίωση στο θέμα αυτό, αφού δεσμεύεται μόνο όταν υπάρχει δεσμευτική διάταξη στις νομοθεσίες των κρατών και δεν προσπαθεί να προστατεύσει το σύνολο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁹⁷.

---

⁹⁵ Βλ. Ασκητής, 2020, Ψηφιακή Ελεύθερη Έκφραση, σελ. 174

⁹⁶ Βλ. Padovani & Santaniello, (2018), *ό.π.*, σελ. 298

⁹⁷ Βλ. Padovani & Santaniello, (2018), *ό.π.*, σελ. 299

Κλείνοντας αυτή την ενότητα, η έρευνα του De Gregorio υποστηρίζει πως η προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών στην αλγοριθμική κοινωνία δεν μπορεί να βασίζεται μόνο στην παραγωγή θεωρητικών κειμένων και στην έκκληση για νέες μορφές συνταγματικής προστασίας και κωδικοποίησης των συνταγμάτων του διαδικτύου⁹⁸. Η αποτελεσματική ρύθμιση δεν χρειάζεται να επέλθει με την εισαγωγή νέων συνταγματικών δικαιωμάτων και νέων Χαρτών διακήρυξής τους, αλλά όπως θα αναλυθεί στα επόμενα κεφάλαια, με τη βελτίωση της ποιότητας της προστασίας, εντάσσοντάς τη ρύθμιση στο ήδη διαμορφωμένο συνταγματικό πλαίσιο υπό την καθοδήγηση του ψηφιακού συνταγματισμού⁹⁹. Στην επόμενη ενότητα θα αναλυθεί η αναδιαμόρφωση του συνταγματικού πλαισίου στην ψηφιακή εποχή, η οποία προκαλείται από την ασύμμετρη δύναμη των ιδιωτικών εταιριών και των κρατών έναντι των πολιτών, και θα προταθούν συνταγματικώς συμβατά διορθωτικά μέτρα.

---

⁹⁸ Βλ. De Gregorio (2022), *ό.π.*, σελ. 29.

⁹⁹ Βλ. De Gregorio (2022), *ό.π.*, σελ. 30.

4 Ο ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΣ ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΣ: Η ΑΝΑΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΠΟΧΗ

4.1 Η ΔΥΝΑΜΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΨΗΦΙΑΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Μία από τις αποστολές του σύγχρονου συνταγματισμού είναι να προστατεύει τα θεμελιώδη δικαιώματα των πολιτών και να περιορίζει την ανάδυση εξουσιών που βρίσκονται εκτός οποιουδήποτε ελέγχου. Τα σημερινά συντάγματα αναπτύχθηκαν με τον παραπάνω σκοπό, δηλαδή τον περιορισμό των κυβερνητικών εξουσιών χρησιμοποιώντας συστήματα ελέγχου και εξισορρόπησης. Από τα τέλη του 20^{ου} αιώνα όμως, η επιθυμία προς τεχνολογική πρόοδο οδήγησε σε παραμέληση του ρόλου του συνταγματικού δικαίου για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στον ψηφιακό κόσμο. Ο νεοφιλελευθερισμός προέκυψε από την τεχνολογική αισιοδοξία σχετικά με τη διακυβέρνηση του διαδικτύου, και οι συνταγματικές δημοκρατίες ενθαρρύνθηκαν να αφήσουν τις παραδοσιακά δημόσιες λειτουργίες στο ίδιο το ψηφιακό περιβάλλον, είτε ρητώς, είτε αδρανώντας¹⁰⁰. Όμως τα δεδομένα σήμερα έχουν αλλάξει. Ο καθηγητής δικαίου Nicholas Suzor παρατηρεί πως «ο ψηφιακός συνταγματισμός απαιτεί από εμάς να αναπτύξουμε νέους τρόπους περιορισμού κατάχρησης της εξουσίας σε ένα πολύπλοκο σύστημα που περιλαμβάνει πολλές διαφορετικές κυβερνήσεις, επιχειρήσεις, και οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών»¹⁰¹.

Με αυτή τη λογική και ο De Gregorio παρατηρεί πως η σύγκρουση συμβαίνει και μεταξύ των ίδιων των εναλλακτικών μοντέλων ψηφιακής κυριαρχίας. Αυτά ανταγωνίζονται τις νεοφιλελεύθερες προσεγγίσεις της (μη) ρύθμισης¹⁰², κάτι που χώρες επιτήρησης όπως η Κίνα¹⁰³, η Ρωσία και τα Αραβικά κράτη έχουν εκμεταλλευτεί αφού χρησιμοποιούν την αρχιτεκτονική του διαδικτύου για να επιβάλλουν την κυριαρχία τους. Οι υπόλοιπες διεθνείς οντότητες ως απάντηση υιοθετούν και αυτές ισχυρές στάσεις τεχνολογικής κυριαρχίας και στρατηγικής ώστε να διατηρήσουν τη θέση τους ως ρυθμιστές και ως θεματοφύλακες της εθνικής τους ασφάλειας και των δικαιωμάτων των πολιτών τους. Για παράδειγμα, το 2019,

---

¹⁰⁰ Βλ. De Gregorio (2022), *ό.π.*, σελ.2.

¹⁰¹ Βλ. Nicolas Suzor, 2019, *Lawless: The Secret Rules That Govern Our Digital Lives*, Cambridge University Press, σελ. 113.

¹⁰² Βλ. De Gregorio & Radu (2022), *ό.π.*, σελ. 77.

¹⁰³ Η Κίνα για παράδειγμα έχει εθνική στρατηγική για την ασφάλεια στον κυβερνοχώρο, και επέβαλε τη συνεργασία των εταιρειών που εδρεύουν στην Κίνα με τις εθνικές υπηρεσίες πληροφοριών, με νόμο που ψηφίστηκε τον Ιούνιο του 2017.

Βλ. Murray Scot Tanner, 2017, *Beijing's New National Intelligence Law: From Defense to Offense*, πρόσβαση σε <<https://www.lawfareblog.com/beijings-new-national-intelligence-law-defense-offense>>

η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δημοσίευσε Αναφορά σχετικά με τη στρατηγική αυτονομίας της ώστε να ενεργεί ανεξάρτητα και σύμφωνα με το ευρωπαϊκό μοντέλο αξιών στον ψηφιακό κόσμο, ο οποίος διασπάται κυρίως στην αμερικανική και κινεζική σφαίρα¹⁰⁴. Ο διχασμός στην διακυβέρνηση του διαδικτύου δεν αφορά όμως μόνο τις διαφορετικές στρατηγικές που υιοθετούνται από διαφορετικές έννομες τάξεις αλλά και τον κρίσιμο ρόλο του ιδιωτικού τομέα.

4.2 Η ΔΥΝΑΜΗ ΤΩΝ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΕΤΑΙΡΙΩΝ ΣΤΗΝ ΨΗΦΙΑΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Σήμερα, ο ρόλος των συνταγματικών δημοκρατιών αναδιατυπώνεται αφού στην κοινωνία της πληροφορίας η δημόσια εξουσία διασταυρώνεται με την ιδιωτική τάξη, είτε συμπράττοντας είτε ανταγωνίζοντας η μία την άλλη. Και στις δύο περιπτώσεις, οι ψηφιακές επιχειρήσεις δεν συμμετέχουν απλά στην αγορά, αλλά φιλοδοξούν να αναλάβουν τους ρόλους που έχουν οι κρατικοί φορείς σε αυτήν, «αντικαθιστώντας τη λογική της εδαφικής κυριαρχίας με τη λειτουργική κυριαρχία»¹⁰⁵, ανταγωνιζόμενες τις δημοκρατικές αρχές¹⁰⁶. Οι φορείς αυτοί έχουν ήδη ονομαστεί «gatekeepers» επειδή ασκούν έλεγχο υψηλού βαθμού στους διαδικτυακούς χώρους. Ο Mark Zuckerberg έχει άλλωστε πει πως «με πολλούς τρόπους το Facebook μοιάζει περισσότερο με κυβέρνηση παρά με παραδοσιακή εταιρεία»¹⁰⁷.

Πιο συγκεκριμένα, ο ψηφιακός καπιταλισμός έχει φέρει μεν την επανάσταση της αγοράς και της ψηφιακής οικονομίας, από την άλλη πλευρά όμως, θέτει ζητήματα νομιμότητας και εξουσίας των μεγάλων ιδιωτικών εταιριών στην αλγοριθμική κοινωνία¹⁰⁸. Ενώ τα αυταρχικά καθεστώτα επέμειναν στην στενή παρακολούθηση και έλεγχο του ψηφιακού κόσμου, τα δημοκρατικά κράτη επέλεξαν τον φιλελευθερισμό προκειμένου να σεβαστούν τις ιδιωτικές ελευθερίες και να προωθήσουν την οικονομική ανάπτυξη. Πράγματι, οι δημοκρατίες στην αρχή έδειξαν μεγάλη νομική ανοχή, η οποία έπαιξε σημαντικό ρόλο στην άνοδο της εξουσίας των ιδιωτικών πλατφορμών σε παγκόσμια κλίμακα και τις άφησε ελεύθερες να ορίζουν τους δικούς τους κανόνες στο ψηφιακό

---

¹⁰⁴ Βλ. European Commission, 2019, Rethinking strategic autonomy in the digital age. European Political Strategy Centre, Publications, πρόσβαση σε <<https://data.europa.eu/doi/10.2872/231231>>

¹⁰⁵ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ.17 παραπέμπει σε Frank Pasquale, 2018, From Territorial to Functional Sovereignty: The Case of Amazon, πρόσβαση σε <<https://lpeblog.org/2017/12/06/fromterritorial-to-functional-sovereignty-the-case-of-amazon>>

¹⁰⁶ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ.2.

¹⁰⁷ Βλ. Franklin Foer, 2017, Facebook's War on Free Will, The Guardian, πρόσβαση σε <www.theguardian.com/technology/2017/sep/19/facebooks-war-on-free-will>

περιβάλλον. Διότι οι ιδιωτικοί φορείς δεν έχουν την υποχρέωση να ακολουθήσουν κάποιο δημόσιο συμφέρον και να σέβονται τα θεμελιώδη δικαιώματα όταν δεν υπάρχει κάποια δεσμευτική ρύθμιση.

Ως αποτέλεσμα, ελέγχοντας την πρόσβαση στην ψηφιακή τεχνολογία οι πλατφόρμες επιβάλλουν μονομερώς τους όρους χρήσης και τις κατευθυντήριες γραμμές της κοινότητας, με τρόπο που παραδοσιακά ανήκει στην κρατική εξουσία. Τα έγγραφα αυτά αποτελούν ιδιωτικές συμφωνίες μεταξύ των πλατφορμών και των χρηστών και ουσιαστικά αντικατοπτρίζουν τη διαδικασία συνταγματοποίησης των διαδικτυακών χώρων, η οποία διαμορφώθηκε από ιδιωτικούς φορείς. Σε αυτό το πλαίσιο, κατά τον De Gregorio, τα άτομα βρίσκονται σε κατάσταση που μοιάζει με ψηφιακό status subjectionis (ή status passivus), δηλαδή σε κατάσταση υποταγής στην εξουσία. Η διαδικασία αυτή προσομοιάζει με ιδιωτικό κοινωνικό συμβόλαιο, όπου οι χρήστες σχεδόν παζαρεύουν τα συνταγματικά τους δικαιώματα. Η ανησυχία έγκειται στο ότι η εξουσία αυτή επιβάλλεται χωρίς δημοκρατικές διαδικασίες ελέγχου, όντας πλέον ανεξέλεγκτη λόγω της ασύμμετρης θέσης δύναμης σε σχέση με τους χρήστες. Ορισμένοι συγγραφείς αναφέρθηκαν στο φαινόμενο αυτό ως επιστροφή στη φεουδαρχία¹⁰⁹ ή στο Παλαιό Καθεστώς (ancien regime)¹¹⁰.

Ταυτόχρονα, οι μεγάλες οντότητες του διαδικτύου ασκούν την επιρροή τους σε θέματα οικονομικά, νομικά και ηθικά, και άρα επηρεάζουν την κοινωνία παγκοσμίως ακόμα και στον δημόσιο τομέα. Για παράδειγμα, στον δυτικό κόσμο¹¹¹, οι GAFAM (Google, Apple, Facebook -πια Metaverse-, Amazon, Microsoft), είναι οι μεγάλες εταιρίες που έχουν ανατρέψει το κοινωνικό και βιομηχανικό status quo¹¹². Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα της πάλης

---

¹⁰⁹ Βλ. De Gregorio (2022), *ό.π.*, σελ. 120.

¹¹⁰ Το «Παλαιό Καθεστώς» αναφέρεται στο μοναρχικό αριστοκρατικό καθεστώς της Γαλλίας από τον 15^ο αιώνα μέχρι τη λήξη του από τη Γαλλική Επανάσταση. Είναι φανερό γιατί οι μελετητές χρησιμοποιούν αυτή την αναλογία όταν ο Mark Zuckerberg το 2017 έκανε τη μεγαλεπήβολη δήλωση πως «οι μεγάλες κοινότητες έχουν μεγάλους ηγέτες» και ότι «πρέπει να δώσουμε σε περισσότερους ηγέτες τη δύναμη να οικοδομούν κοινότητες». Είναι φανερό ότι ο CEO του Facebook ενδιαφέρεται περισσότερο για τη σταθερότητα της θέσης του στην ψηφιακή του «χώρα» παρά για τις δημοκρατικές αξίες.

Βλ. De Gregorio (2022), *ό.π.*, σελ. 120, παραπέμπει σε Luca Belli and Jamila Venturini, 2016, *Private Ordering and the Rise of Terms of Service as Cyber-Regulation*, *Internet Policy Review*.

Βλ. Mark Zuckerberg, 'Bringing the World Closer Together' Facebook (22 June 2017) <https://www.facebook.com/notes/mark-zuckerberg/bringing-the-world-closetogether/10154944663901634/>

¹¹¹ Στην Ασία οι γίγαντες τεχνολογίας είναι γνωστές ως BAT και αποτελούνται από την Baidu, το Alibaba, και το Tencent.

¹¹² Βλ. Τσιμάρας, Κωνσταντίνος, 2019, *Οι μεγάλες εταιρείες υψηλής τεχνολογίας και ο έλεγχός τους στο σύγχρονο Κράτος Δικαίου*, σελ. 261.

μεταξύ κρατών και ιδιωτικών εταιριών για τη ρύθμιση της ψηφιακής κοινωνίας αποτελεί και ο Αυστραλιανός κώδικας «Australian Competition and Consumer Commission News Media and Digital Platforms Mandatory Bargaining Code»¹¹³. Ως απάντηση σε αυτή τη νομοθετική κίνηση, το Facebook αποφάσισε να απαγορεύσει στους αυστραλιανούς χρήστες της πλατφόρμας, ακόμα και στους εκδότες, να μοιράζονται ή να βλέπουν αυστραλιανό ή διεθνές ειδησεογραφικό περιεχόμενο. Όταν η κυβέρνηση αποφάσισε να διαπραγματευτεί με το Facebook, η πλατφόρμα ανακάλεσε την απόφασή της. Η συμπεριφορά του Facebook στην συγκεκριμένη περίπτωση, δηλαδή να απαγορεύσει ολικά τις ειδήσεις, δεν αποτελεί απλώς επιχειρηματική απόφαση αλλά τεχνο-φεουδαρχισμό¹¹⁴, δηλαδή μία «κίνηση υπεροχής», η οποία ώθησε την αυστραλιανή κυβέρνηση, η οποία δούλευε επί μήνες το νομοσχέδιο να διαπραγματευτεί. Το Facebook επηρεάζει τις δημόσιες πολιτικές και οι εξουσίες μετατοπίζονται μεταξύ διαφορετικών φορέων, ωθώντας σε νέα φάση τον ψηφιακό συνταγματισμό. Η υπόθεση αυτή είναι ένα σαφές παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο οι εσωτερικοί κανόνες που παράγονται από τα κοινωνικά συστήματα ανταγωνίζονται το συνταγματικό δίκαιο.

Φαίνεται πως οι μεγάλες τεχνολογικές εταιρίες λειτουργούν «στην σκιά των κυβερνήσεων» και έχουν αναπτύξει τις λειτουργίες τους σαν «πληρεξούσιοι» των δημόσιων αρχών¹¹⁵. Ο P. Jougleux αποκαλεί το φαινόμενο «κυβερνοσφετερισμό»¹¹⁶. Πράγματι, οι εταιρίες αυτές ανταγωνίζονται τις δημόσιες αρχές στην άσκηση των εξουσιών στο ψηφιακό περιβάλλον, επηρεάζοντας (θετικά και αρνητικά¹¹⁷) ακόμα και τα εκλογικά αποτελέσματα δημοκρατικών χωρών¹¹⁸, ενώ ταυτόχρονα επιβάλλονται στην οικονομία. Η οικονομική ισχύς των πλατφορμών στο συγκεκριμένο περιβάλλον μετατρέπεται σε «εξουσία», και η ισχύς

---

¹¹³ Βλ. Oreste Pollicino & Elena Perotti, 2021, Flexing the Muscles of Information Power: On the Australian News Media Mandatory Bargaining Code, *Verfassungsblog*.

¹¹⁴ Βλ. Gedes Katrina, Meet Your New Overlords: How Digital Platforms Develop and Sustain Technofeudalism, 43 *Colum. J.L. & Arts* 455 (2019-2020)

¹¹⁵ Βλ. De Gregorio (2022), *ό.π.*, σελ.11 και σελ.18. παραπέμπει σε Niva Elkin-Koren and Eldar Haber, 2016, Governance by Proxy: Cyber Challenges to Civil Liberties, *Brookling Law Review*.

¹¹⁶ Βλ. Jougleux, Philippe, 2016, *Ευρωπαϊκό δίκαιο του διαδικτύου*, σελ. 323.

¹¹⁷ Το Facebook διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στις αμερικανικές εκλογές του 2008 για τους νεαρούς ψηφοφόρους οι οποίοι παραδοσιακά απείχαν από τις εκλογές. Ο Πρόεδρος Obama μάλιστα επένδυσε το μεγαλύτερο ποσό σε σχέση με τους συνυποψηφίους του στην διαδικτυακή του εκστρατεία. Πέρα από τη θετική αυτή επίδραση της πλατφόρμας, το 2016 επήλθαν και οι κίνδυνοι, με την αποκάλυψη του σκανδάλου Cambridge Analytica, όπως θα αναφερθεί στα επόμενα κεφάλαια.

Βλ. Πισκοπάνη Άννα-Μαρία, 2013, Η ελευθερία της έκφρασης στο «ιδιωτικοποιημένο» δημόσιο δίκτυο του Facebook, σελ.27.

¹¹⁸ Βλ. Harari Yuval Noah, 2019, 21 μαθήματα για τον 21^ο αιώνα, σελ. 61 και σελ. 234 επ.

μίας επιχείρησης αποκτά ευρύτερη έννοια από ότι για παράδειγμα στο δίκαιο του ανταγωνισμού¹¹⁹. Επιπλέον, οι δημόσιοι φορείς, διασταυρώνοντας τις αξίες τους με τους ιδιωτικούς, κινδυνεύουν να οδηγηθούν σε τεχνολογικό ωφελιμισμό, ο οποίος καθοδηγείται από ιδιωτικά επιχειρηματικά συμφέροντα.

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα σύμπραξης σήμερα αποτελεί η πανδημία Covid-19 όπου ιδιωτικοί φορείς διαδραμάτισαν κρίσιμο ρόλο στην παροχή βασικών υπηρεσιών όταν τα κράτη απέτυχαν να δράσουν άμεσα. Κατά το διάστημα της καραντίνας, η Amazon εκτελούσε παραδόσεις αγαθών¹²⁰, ενώ η Google και η Apple προσέφεραν την τεχνολογία τους ώστε να γίνει παρακολούθηση των κρουσμάτων¹²¹. Στην αρνητική μεριά του παραδείγματος αυτού, η ψηφιακή κοινότητα έγινε χώρος διάδοσης παραπληροφόρησης για τον εμβολιασμό, και η Ινδία, κατά τη διάρκεια της πανδημίας διέταξε την αφαίρεση περιεχομένου που αναφερόταν σε «Ινδική παραλλαγή» του κορονοϊού¹²². Στον απόηχο της πανδημίας, αναδείχθηκε ο διττός ρόλος των ιδιωτικών φορέων ως απαραίτητα μέρη της κοινωνικής υποδομής, που παρέχουν βασικές ψηφιακές υποδομές, ενώ ταυτόχρονα μπορούν να δράσουν και ως όργανα λογοκρισίας και παραπληροφόρησης.

Τα παραπάνω ζητήματα δεν μπορούν να επιλυθούν μόνο με αυτορρύθμιση της αγοράς, όπως ήλπιζαν οι αισιόδοξοι νεοφιλελεύθεροι χρήστες του πρώιμου διαδικτύου. Ο παραδοσιακός συνταγματισμός αντιδρά στις νέες ψηφιακές εξουσίες που προέρχονται από ιδιώτες και καλείται να προσφέρει μία στρατηγική για την αντιμετώπιση των προκλήσεων του ψηφιακού καπιταλισμού.

4.3 ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΒΙΩΣΙΜΕΣ ΛΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΤΙΚΑ ΜΕΤΡΑ

Τίθεται φυσικά το ερώτημα, ποια μπορεί να είναι τα διορθωτικά μέτρα του συνταγματικού δικαίου για τον μετριασμό των κινδύνων για τα θεμελιώδη δικαιώματα και τις δημοκρατικές αξίες στην αλγοριθμική κοινωνία. Το 2004, ο Reidenberg έθεσε το θέμα

---

¹¹⁹ Βλ. De Gregorio (2022), *ό.π.*, σελ.12.

¹²⁰ Βλ. Palmer Annie, 2020, How Amazon managed the coronavirus crisis and came out stronger, πρόσβαση σε <<https://www.cnbc.com/2020/09/29/how-amazon-managed-the-coronavirus-crisis-and-came-out-stronger.html>>

¹²¹ Βλ. Apple, 2020, Apple and Google partner on COVID-19 contact tracing technology, πρόσβαση σε <<https://www.apple.com/gr/newsroom/2020/04/apple-and-google-partner-on-covid-19-contact-tracing-technology/>>

¹²² Βλ. Kim Lyons, 2021, India reportedly orders social media platforms to remove references to “Indian variant” of COVID-19, The Verge, πρόσβαση σε <www.theverge.com/2021/5/23/22449898/india-social-media-platforms-remove-indian-variant-covid-19-coronavirus>

εξάρτησης των κρατών από τις διαδικτυακές υπηρεσίες και προσδιόρισε τρεις τρόπους για τη διασφάλιση των νομικών κανόνων στο διαδίκτυο. Οι λύσεις που πρότεινε αφορούσαν τον ρόλο των μεσαζόντων στο διαδίκτυο, της ίδιας της μηχανικής του διαδικτύου, και των τεχνολογικών εργαλείων¹²³. Σύμφωνα με αυτή την πρόταση, οι μεσάζοντες του διαδικτύου μπορούν να συνεργάζονται με τις κυβερνήσεις για την καταπολέμηση της παράνομης δραστηριότητας στο διαδίκτυο έτσι ώστε τα κράτη να αποκτήσουν ξανά τον έλεγχο του διαδικτύου.

Τα τελευταία χρόνια προτείνεται ως λύση η αυτορρύθμιση, η συν-ρύθμιση¹²⁴ και οι κώδικες δεοντολογίας. Η Ε.Ε. έχει εκδώσει ψήφισμα αναγνωρίζοντας την διακυβέρνηση του διαδικτύου ως ισόρροπη συνεργασία μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα¹²⁵. Κατά την Ε. Ρεθυμιωτάκη «η δημοκρατική λειτουργία ενός ρυθμιστικού συστήματος εξαρτάται από τον βαθμό της δυνατότητάς του να εξισορροπεί, άλλοτε καλύτερα και άλλοτε χειρότερα, την διαρκώς μεταβαλλόμενη ισορροπία όλων των εμπλεκόμενων, κοινωνικών δυνάμεων»¹²⁶.

Υπάρχει όμως ισόρροπη συνεργασία όταν οι δημόσιοι φορείς εξαρτώνται τόσο από τις πλατφόρμες ώστε να χάνουν κάθε διαπραγματευτική δύναμη σε σημείο που οι πλατφόρμες να μπορούν να επιβάλλουν τους όρους τους στα ίδια τα κράτη, όπως έγινε στο παρελθόν με τις τηλεπικοινωνίες και τα χρηματοπιστωτικά συστήματα; Για παράδειγμα, το 2021 το Πεντάγωνο έκανε αίτημα στις Amazon, Google, Microsoft και Oracle για την υποβολή προσφορών για συμβάσεις νέφους, αναδεικνύοντας ένα υβριδικό συμβατικό πλαίσιο¹²⁷. Η ανάθεση δημόσιων καθηκόντων δεν είναι προβληματική καθαυτή, είναι η έλλειψη διαδικαστικών εγγυήσεων που εγείρει συνταγματικές προκλήσεις. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (στο εξής: ΕΔΔΑ) έχει υπογραμμίσει πως το

---

¹²³ Βλ. De Gregorio (2022), *ό.π.*, σελ. 97, παραπέμπει σε Joel R. Reidenberg, 2004, *States and Internet enforcement*, University of Ottawa Law & Technology Journal.

¹²⁴ Η συρρύθμιση προτείνεται ως μία ανοιχτή διαδικασία διαλόγου μεταξύ των συμμετεχόντων. Δεν οδηγεί απαραίτητα σε διατύπωση κανόνων δικαίου, αλλά σε προσδιορισμό τάσεων και παραγωγή συναίνεσης.

Βλ. Μήτρον (2002) *ό.π.*, σελ. 68 επ.

¹²⁵ Βλ. Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2010, Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με τη διακυβέρνηση του Διαδικτύου: τα επόμενα βήματα, πρόσβαση σε <<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2011:236E:0033:0040:EL:PDF>>

¹²⁶ Βλ. Ρεθυμιωτάκη Ελένη, 2003, Η θεσμική προστασία των προσωπικών δεδομένων υπό το πρίσμα της κοινωνιολογίας του δικαίου, σελ. 215.

¹²⁷ Βλ. Jordan Novet, 2021, Pentagon Asks Amazon, Google, Microsoft and Oracle for Bids on New Cloud Contracts, CNBC, πρόσβαση σε <www.cnbc.com/2021/11/19/pentagon-asksamazon-google-microsoft-oracle-for-cloud-bids.html>

κράτος δεν μπορεί να μεταβιβάσει τις υποχρεώσεις του σε ιδιωτικούς φορείς, απαλλαγμένο από την ευθύνη¹²⁸.

Ως απάντηση, οι μελετητές προτείνουν είτε το δόγμα της οριζόντιας επίδρασης (θεωρία της τριτενέργειας), είτε το δόγμα της κρατικής δράσης που επικρατεί στις ΗΠΑ, τα οποία θα αναλυθούν στα επόμενα κεφάλαια. Η γενική ιδέα είναι να επεκταθεί η ισχύς των συμφώνων για τα ανθρώπινα δικαιώματα και μεταξύ των ιδιωτικών φορέων. Η θεωρία της τριτενέργειας επιτρέπει να απαιτηθεί από τις ιδιωτικές πλατφόρμες να συμμορφώνονται με συνταγματικές εγγυήσεις στη σχέση τους με τους χρήστες του διαδικτύου. Ωστόσο η οριζόντια επίδραση ενώ είναι ένα πρώτο βήμα για την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων, δεν μπορεί να αποτελέσει συστηματική λύση καθώς θα πρέπει να εφαρμόζεται ανά περίπτωση σε δικαστικές διαμάχες, υπονομεύοντας την ασφάλεια δικαίου αφού υπάρχει κίνδυνος να μην εφαρμόζεται συνεπώς από τα δικαστικά όργανα.

Υπάρχει τρόπος κάλυψης του κενού της τριτενέργειας, εξετάζοντας ένα διαφορετικό συνταγματικό έναυσμα. Πρόκειται για τη θετική υποχρέωση των κρατών να προστατεύουν τα θεμελιώδη δικαιώματα των πολιτών και τις δημοκρατικές αρχές. Ενώ οι μελετητές του ζητήματος αυτού έχουν προσπαθήσει να ασχοληθούν με αυτή τη συνταγματική προσέγγιση, κατά τον De Gregorio, υπάρχει ένα κενό από τη θεωρία στην πράξη και η συζήτηση εξακολουθεί να στερείται συνταγματικής καθοδήγησης για την αντιμετώπιση των προκλήσεων της αλγοριθμικής κοινωνίας¹²⁹.

Οι παραπάνω γενικές προσεγγίσεις θα αναλυθούν ανά περίπτωση στα επόμενα κεφάλαια της εργασίας, τα οποία καταπιάνονται με την αντίδραση του ψηφιακού συνταγματισμού σε δύο μεγάλες νομικές προκλήσεις που εμφανίζονται στο ψηφιακό περιβάλλον. Πιο συγκεκριμένα, θα εξεταστεί η εσωτερική και η εξωτερική διάσταση του ψηφιακού συνταγματισμού σε σχέση με τα δύο δικαιώματα- πυλώνες της δημοκρατίας, τα οποία έχουν αμφίδρομη σχέση στο ψηφιακό περιβάλλον, δηλαδή την ελευθερία της έκφρασης και πληροφόρησης, και την προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα. Αυτά τα δικαιώματα επιλέχθηκαν λόγω του τρόπου που επηρεάζουν τον δείκτη δημοκρατίας και ισότητας σε μία κοινωνία και λόγω της αμφίδρομης σχέσης τους. Πιο συγκεκριμένα, το φιλτράρισμα και η εξατομίκευση του περιεχομένου, ειδικά όταν η διαδικασία έχει γίνει από αλγόριθμο που χρησιμοποιεί τα δεδομένα των χρηστών, οδηγεί σε

---

¹²⁸ Βλ. ΕΛΔΑ, 1993, *Costello-Roberts v. United Kingdom*, παράγραφος 27.

¹²⁹ Βλ. De Gregorio (2022), *ό.π.*, σελ. 30.

κατευθυνόμενη αγορά ιδεών με σκοπό τη μεγιστοποίηση του κέρδους και την προώθηση συγκεκριμένων ιδεολογιών. Αυτό υπονομεύει κατάφορα τη δημοκρατία και τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, ενώ απανθρωποποιεί και το ίδιο το άτομο, του οποίου τα προσωπικά δεδομένα γίνονται αντιληπτά όχι ως προέκταση της προσωπικότητάς του αλλά ως πρώτη ύλη και ανταλλακτικό μέσο που επιφέρει κέρδος. Είναι φανερό ότι στο ψηφιακό περιβάλλον οι ιδιωτικές τεχνολογικές εταιρίες που ρυθμίζουν το διαδίκτυο δεν έχουν την υποχρέωση να διατηρούν τις συνταγματικές αξίες, επομένως τα κράτη πασχίζουν να εξισορροπήσουν τα θεμελιώδη δικαιώματα των πολιτών τους. Ο ΓΚΠΔ και η Digital Services Act (στο εξής: DSA) ήδη δείχνουν πως η Ε.Ε. πασχίζει να βρει την ισορροπία μεταξύ της σκληρής ρύθμισης και της αυτορρύθμισης των παρόχων ψηφιακών υπηρεσιών. Και οι δύο Κανονισμοί υιοθετούν ως αποτέλεσμα μία υβριδική προσέγγιση, δεσμεύοντας τους παρόχους αλλά αφήνοντάς τους και μία διακριτική ευχέρεια δράσης. Οι επόμενες ενότητες ασχολούνται επομένως με τον τρόπο με τον οποίο ο ψηφιακός συνταγματισμός προσεγγίζει αυτά τα διλήμματα στο πλαίσιο της ελευθερίας της έκφρασης και της πληροφόρησης, και της προστασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα.

5.1 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΓΟΡΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΨΗΦΙΑΚΗ ΑΓΟΡΑ ΙΔΕΩΝ

Η ελευθερία της γνώμης πρόκειται μία *conditio sine qua non* της δημοκρατίας, συστατικό δηλαδή στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος. Δεν πρόκειται για απλό αρνητικό δικαίωμα, δηλαδή δεν αποτελεί μόνο αξίωση για αποχή του κράτους, αλλά όπως θα αναπτυχθεί και παρακάτω, έχει και θετικό περιεχόμενο, λειτουργώντας ως πολιτικό δικαίωμα¹³⁰. Χωρίς αυτό δεν είναι δυνατή η διαμόρφωση γνήσιας κοινής γνώμης και καμία δημοκρατική διαδικασία όπως η ψήφος δεν έχει νόημα. Αυτός είναι άλλωστε και ο λόγος που τα αντιδημοκρατικά καθεστώτα περιορίζουν ή αίρουν την ελευθερία της γνώμης και της πληροφόρησης.

Για να γίνει πιο κατανοητό αυτό το συνταγματικό δικαίωμα, θα ακολουθήσει μία συνοπτική ανάλυση της μακροχρόνιας ιστορίας του. Μπορεί οι σύγχρονες ρίζες της ελευθερίας της έκφρασης είναι φιλελεύθερες, όμως η ευρωπαϊκή ιστορία αυτού του δικαιώματος ξεκινάει με την «ισηγορία» και την «παρρησία¹³¹» των Αθηναίων του 6^{ου} και 5^{ου} αιώνα π.Χ., δηλαδή την δημόσια έκφραση της προσωπικής γνώμης με θάρρος και ειλικρίνεια¹³². Ο Σωκράτης στον πλατωνικό διάλογο Γοργία απαντά στον νεαρό σοφιστή Πάλο που απαιτεί να ακουστεί η γνώμη του πως στην Αθήνα υπάρχει η μεγαλύτερη ελευθερία του λόγου από όλη την υπόλοιπη Ελλάδα¹³³. Τα μεταγενέστερα γραπτά του Κικέρωνα επιβεβαιώνουν πως η παρρησία επρόκειτο για γραπτό νόμο, ο οποίος όμως σχετιζόταν με το *κωμωδεῖν*¹³⁴. Ο λόγος του Λυσία κατά Θεομνήστου φανερώνει πως, όπως και σήμερα, υπήρχαν νόμοι-περιορισμοί του δικαιώματος, τα «*ἀπόρρητα*», δηλαδή δηλώσεις που δεν μπορούσε να επικαλεστεί κανείς¹³⁵.

---

¹³⁰ Βλ. Δαγτόγλου Π.Δ., 2012, Ατομικά Δικαιώματα, σελ. 341.

¹³¹ (πᾶς, πᾶν) παρ- + ῥήσ(ις) + -ία Βλ. Greek-language.gr, Παρρησία, πρόσβαση σε <https://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/lexicon/lemma.html?id=154>

¹³² Βλ. Radin, M., 1927, Freedom of Speech in Ancient Athens, σελ. 215.

Βλ. Rosenthal, Harrison Michael, 2022, Speech Imperialization? Situating American Parrhesia in an Isegoria World, σελ. 586-597.

¹³³ Βλ. Πλάτων, Γοργίας απόσπασμα 461.

¹³⁴ Το *κωμωδεῖν* ήταν η ελευθερία που είχαν οι κωμωδιογράφοι να κακολογούν, να εκθέτουν και να γελοιοποιούν συγκεκριμένα πρόσωπα.

Βλ. Radin (1927) ό.π., σελ. 217.

¹³⁵ Στα απόρρητα συμπεριλαμβανόταν η απαγόρευση -με ποινή 500 δραχμών- να ειπωθεί πως κάποιος πέταξε την ασπίδα του στη μάχη ή ότι χτύπησε ή σκότωσε τους γονείς του.

Βλ. Radin (1927) ό.π.,

Η ελευθερία του λόγου και της γνώμης συνέχισε να έχει διαχρονική αξία στον δυτικό κόσμο. Στην Αναγέννηση, ο Έρασμος έγραψε πως σε μία ελεύθερη πολιτεία, και οι γλώσσες πρέπει να είναι ελεύθερες. Στην εποχή του Διαφωτισμού, ο John Milton το 1644 απεύθυνε προς το Αγγλικό Κοινοβούλιο τα Αεροπαγητικά, ένα έγγραφο ενάντια στη λογοκρισία των εκδοτών όπου χαρακτηριστικά λέει «*Δώστε μου, πάνω απ' όλες τις ελευθερίες, την ελευθερία να γνωρίζω, να εκφράζω και να επιχειρηματολογώ ελεύθερα κατά συνείδηση*». Κατά τον Milton, το δικαίωμα δεν περιλαμβάνει μόνο το δικαίωμα έκφρασης και διάδοσης της γνώμης αλλά και το δικαίωμα αναζήτησης, λήψης και διάδοσης ιδεών και πληροφοριών, προστατεύοντας τη φυσική ροή της πληροφορίας. Λίγο αργότερα, η Αγγλική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του 1689 αναγνώρισε την ελευθερία του λόγου στο Κοινοβούλιο. Στη Γαλλία, ο Βολτέρος ήταν τόσο αντιπροσωπευτικά υπέρμαχος της ελευθερίας της έκφρασης, ώστε του αποδόθηκε (λανθασμένα) η γνωστή σε όλους μας φράση «*Διαφωνώ με αυτό που λες, αλλά θα υπερασπιστώ μέχρι θανάτου το δικαίωμά σου να το λες*». Η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη της Γαλλικής Επανάστασης το 1789, επιβεβαίωσε ειδικά την ελευθερία του λόγου ως αναφαίρετο δικαίωμα στο άρθρο 11, χαρακτηρίζοντάς το ως «ένα από τα πιο πολύτιμα δικαιώματα του ανθρώπου».

Περνώντας στον 20^ο αιώνα, όλες οι διεθνείς συνθήκες θεμελιωδών δικαιωμάτων αναφέρονται στο εν λόγω δικαίωμα. Η Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του 1948 αναγνώρισε στο άρθρο 19 το δικαίωμα της ελευθερίας της γνώμης και της έκφρασης. Το δικαίωμα κατοχυρώνεται στο άρθρο 19 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα του ΟΗΕ, στο άρθρο 10 της ΕΣΔΑ, στο άρθρο 11 του ΧΘΔΕΕ, στο άρθρο 13 της Αμερικανικής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και στο άρθρο 9 του Αφρικανικού Χάρτη Ανθρωπίνων και Λαϊκών Δικαιωμάτων.

Στον 21^ο αιώνα της κοινωνίας της πληροφορίας, οι συνταγματικοί και διεθνείς κανόνες έχουν ήδη θεσπιστεί, αλλάζει όμως η κοινωνική πραγματικότητα. Ο Bufrow έγραφε στην Διακήρυξη Ανεξαρτησίας στον Κυβερνοχώρο πως «*δημιουργούμε έναν κόσμο όπου οποιοσδήποτε, οπουδήποτε μπορεί να εκφράσει τις απόψεις του/της, ανεξαρτήτως της μοναδικότητάς τους, χωρίς τον φόβο του εξαναγκασμού σε σιωπή ή συμμόρφωση*». Πράγματι, το διαδίκτυο φαίνεται να διαφέρει από τον παραδοσιακό Τύπο αφού επιτρέπει τη συμμετοχή όλων των ατόμων μίας κοινωνίας και την οργάνωση και εξάπλωση τεράστιου όγκου περιεχομένου λόγου και πληροφορίας, με τη χρήση αλγορίθμων. Κατά τον Α. Ασκητή, μία από τις μεγαλύτερες προβληματικές που θέτει η νέα πραγματικότητα έκφρασης στο

διαδίκτυο «είναι η κατάρρευση της κλασικής συνταγματικής θεώρησης της ελευθερίας του λόγου για την διάκριση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού χώρου του διαδικτύου»¹³⁶. Το κράτος δεν αποτελεί πια την αποκλειστική πηγή κινδύνου αλλά και τον αποδέκτη των αιτημάτων προστασίας.

Φαίνεται πως η δομή της δημόσιας σφαίρας και του δημόσιου διαλόγου έχει αλλάξει ριζικά, με πλατφόρμες επικοινωνίας όπως το Facebook και το Twitter να επαναφέρουν μία μορφή άμεσης δημοκρατίας σε μία ελεύθερη ψηφιακή αγορά ιδεών. Μετά τον πρώτο ενθουσιασμό όμως, οι κοινωνίες συνειδητοποίησαν ότι ο κυβερνοχώρος κρύβει πολλές προκλήσεις και κινδύνους, αντίστοιχους με αυτούς που συναντάμε στον φυσικό κόσμο. Η τεχνολογία δεν είναι ουδέτερη αλλά κατευθύνει προς την ιδεολογία αυτού που την ελέγχει. Προκύπτουν πολλά νομικά προβλήματα σε έναν χώρο που αντιστέκεται σθεναρά σε κάθε μορφή ρύθμισης. Το μεγαλύτερο προτέρημα του διαδικτύου αποτελεί αναμφισβήτητα και το μεγαλύτερο ελάττωμά του.

5.2 ΟΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ

5.2.1 Ηνωμένες Πολιτείες

Η αμερικανική προσέγγιση μπορεί να περιγραφεί ταυτόχρονα ως ατομικιστική, φιλελεύθερη και οικονομοκεντρική¹³⁷. Το αμερικανικό σύνταγμα συντάχθηκε το 1787, μερικά χρόνια μετά την Αμερικανική Επανάσταση, όπου η εμπειρία των διώξεων όσων μιλούσαν ενάντια στις αυθαιρεσίες της εξουσίας των Βρετανών ήταν ακόμα νωπή. Η ελευθερία του λόγου θεσπίστηκε στο αμερικανικό Σύνταγμα στην Πρώτη Τροποποίηση, αφού η κρατική λογοκρισία θεωρούταν η κύρια απειλή του δικαιώματος, με την κυβέρνηση να μην επιτρέπεται να επεμβαίνει ακόμα και για την προστασία του.

Το δικαίωμα όμως συνέχισε να εξελίσσεται νομολογιακά, με την απόφαση *United States v Rumely*¹³⁸ το 1953 να θεμελιώνει την ιδέα της «ελεύθερης αγοράς ιδεών». Όπως σε μία ανταγωνιστική αγορά οι καταναλωτές επιλέγουν τα καλύτερα προϊόντα και υπηρεσίες, ο ίδιος μηχανισμός μπορεί να εφαρμοστεί και στη διάδοση πληροφοριών. Θεμελιώθηκε έτσι η άποψη ότι η ισορροπία της αγοράς είναι αυτορρυθμιζόμενη από τους ίδιους τους πολίτες, χωρίς την ανάγκη κρατικής παρέμβασης.

---

¹³⁶ Βλ. Ασκητής (2020) ό.π., σελ. 27.

¹³⁷ Βλ. Πισκοπάνη (2013) ό.π., σελ. 48.

¹³⁸ Βλ. Supreme Court of the United States, 1953, *United States v Rumely*, 345 U.S. 41

Το 1997, η απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου στην υπόθεση *Reno v. ACLU*, έφτασε στο συμπέρασμα πως το διαδίκτυο είναι μία νέα αγορά ιδεών, και «η ενθάρρυνση της ελευθερίας της έκφρασης υπερτερεί από κάθε θεωρητικό αλλά αναπόδεικτο όφελος της λογοκρισίας». Η απόφαση αναγνωρίζει την πρωτοφανή ανάπτυξη του διαδικτύου και υποστηρίζει πως «η κυβερνητική ρύθμιση του περιεχομένου του λόγου είναι πιθανότερο να παρεμποδίσει την ελεύθερη ανταλλαγή ιδεών παρά να την ενθαρρύνει», ενώ ταυτόχρονα «οι διαφορετικές αποφάσεις που λαμβάνει κάθε εταιρία για την έκταση και τον τρόπο περιορισμού του λόγου αποτελούν εχέγγυα για τη δημιουργία μίας αγοράς ιδεών». Αυτή η απόφαση-ορόσημο έκρινε αντισυνταγματικό μεγάλο μέρος της *Communications Decency Act* (στο εξής: *CDA*). Την ίδια χρονιά, η απόφαση *Sanger v Reno* του περιφερειακού δικαστηρίου της Νέας Υόρκης έκρινε πως «οι πάροχοι υπηρεσιών διαδικτύου δεν είναι κρατικοί φορείς, είναι ελεύθεροι να επιβάλλουν περιορισμούς στο διαδίκτυο με βάση το περιεχόμενο, χωρίς την εμπλοκή της Πρώτης Τροποποίησης του Αμερικανικού Συντάγματος»¹³⁹. Αυτό σημαίνει πως στο ιδιωτικοποιημένο ψηφιακό περιβάλλον, οι πλατφόρμες είναι αυτές που έχουν τον τελευταίο λόγο ως προς τον έλεγχο του περιεχομένου λόγου. Με το άρθρο 230 της *CDA* (επονομαζόμενο και «*Ασυλία του Καλού Σαμαρείτη*») να είναι από τα λίγα που κρίθηκαν συνταγματικά, οι ιδιωτικές εταιρίες μπορούν να περιορίσουν την πρόσβαση σε περιεχόμενο, ενώ οποιαδήποτε παρέμβαση του κράτους θέτει σε κίνδυνο την αγορά ιδεών του διαδικτύου. Μοναδική υποχρέωση του κράτους, κατά τους Αμερικανούς, είναι να απέχει.

Το 2017, η απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου των ΗΠΑ στην υπόθεση *Packingham vs North Carolina*¹⁴⁰, τοποθέτησε και πλέον ρητά το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης στο ίδιο επίπεδο δημόσιων χώρων που βρίσκονται υπό την προστασία της Πρώτης Τροποποίησης. Η ελεύθερη ψηφιακή αγορά ιδεών παραμένει σταθερή στη νομολογία των ΗΠΑ, κάτι που έχει εμποδίσει μέχρι τώρα την κάθε προσπάθεια ρύθμισης του λόγου στο διαδίκτυο.

Παρατηρείται επιπλέον, ότι σε αντίθεση με τα ευρωπαϊκά συντάγματα και συμβάσεις της ηπειρωτικής νομικής παράδοσης, η ερμηνεία της Πρώτης Τροποποίησης δεν θεωρείται ότι προστατεύει και την ελευθερία της πληροφόρησης. Η αμερικανική θεωρία και νομολογία προσπαθεί να αμφισβητήσει αυτή την ερμηνεία και να αναγνωριστεί πως το

---

¹³⁹ Βλ. *United States District Court, E.D. New York., 1997, Sanger v Reno, παράγραφος 164.*

¹⁴⁰ Βλ. *Supreme Court of the United States, 2017, Packingham v North Carolina, 582 US*

δικαίωμα στην πληροφορία είναι προϋπόθεση της ελευθερίας του λόγου¹⁴¹. Ο δικαστής του Ανώτατου Δικαστηρίου των ΗΠΑ, Hugo Black, υποστήριξε από τις δεκαετίες του 1930 και του 1940 πως το κράτος έχει θετική υποχρέωση να μεριμνά ώστε οι πολίτες να λαμβάνουν πληροφορίες, απόψεις, και ιδέες ελεύθερα ώστε να εκφράζονται ελεύθερα¹⁴². Ένα σύστημα ελευθερίας του λόγου εξαρτάται όχι μόνο από την απουσία κρατικής λογοκρισίας αλλά και από την εξασφάλιση μίας υποδομής που προωθεί την πραγματική ελεύθερη έκφραση.

5.2.2 Ευρώπη

Στην Ευρώπη, αν και οι φιλοσοφικές αρχές στις οποίες βασίζεται το δικαίωμα μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά με το αμερικανικό μοντέλο, το επίπεδο προστασίας δεν είναι το ίδιο λόγω των ιδιαίτερων ιστορικών εξελίξεων¹⁴³. Η ελευθερία της έκφρασης υπόκειται σε πολυεπίπεδη εξισορρόπηση με άλλα δικαιώματα που εγκαθιδρύονται στον ΧΘΔΕΕ, στην ΕΣΔΑ και τα εθνικά συντάγματα και κυρίως με την ανθρωπινή αξιοπρέπεια¹⁴⁴. Σε αντίθεση με το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ, το ΕΔΔΑ προσεγγίζει πιο περιοριστικά την προστασία του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης στο ψηφιακό περιβάλλον, αφού και η δεύτερη παράγραφος του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ δηλώνει ρητώς πως το δικαίωμα υπόκειται σε περιορισμούς. Η προσέγγιση αυτή επιδιώκει την εξισορρόπηση πολλών διαφορετικών συνταγματικών δικαιωμάτων και παραδέχεται πως η απόλυτη προστασία ενός δικαιώματος μπορεί να οδηγήσει στην καταστροφή άλλων¹⁴⁵.

Φαίνεται, λοιπόν, πως στην Ευρώπη η ελευθερία της έκφρασης δεν είναι μία φιλελεύθερη αξία η οποία πρέπει να προστατευτεί με κάθε κόστος, διότι αυτό σημαίνει πως θεωρητικά, η ελεύθερη έκφραση μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως δικαιολογία για την παρεμπόδιση της ίδιας της δημοκρατίας και την υπονόμηση της αξίας του ανθρώπου. Επιπλέον, παρατηρείται πως η ευρωπαϊκή παράδοση δίνει μεγάλη σημασία στο δικαίωμα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, ακόμα και αν αυτό σημαίνει πως περιορίζεται η ελευθερία της έκφρασης¹⁴⁶. Θεμελιακό στοιχείο της θεωρίας αυτής είναι η προσωπική αυτονομία, και η καντιανή προσέγγιση ότι η ελευθερία του πολίτη είναι

---

¹⁴¹ Βλ. Πισκοπάνη (2013) ό.π., σελ.47.

¹⁴² Βλ. Πισκοπάνη (2013) ό.π.

¹⁴³ Βλ. Murray (2019) ό.π., σελ. 93.

¹⁴⁴ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ. 164.

¹⁴⁵ Βλ. ΧΘΔΕΕ άρθρο 54 και ΕΣΔΑ άρθρο 17, άρθρα με ονομασία «Απαγόρευση κατάχρησης δικαιώματος».

¹⁴⁶ Βλ. Rosenthal (2022), ό.π., σελ. 588.

δικαίωμά του υπό τον όρο ότι σέβεται την ελευθερία των υπόλοιπων πολιτών¹⁴⁷. Για παράδειγμα, στην περίπτωση απαγόρευσης άρνησης του Ολοκαυτώματος, η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας των ατόμων που ακολουθούν την Εβραϊκή θρησκεία κρίνεται πιο σημαντική από την ελεύθερη έκφραση των αρνητών του Ολοκαυτώματος. Για αυτόν τον λόγο οι ευρωπαϊκές χώρες έχουν θεσπίσει νόμους-περιορισμούς του δικαιώματος.

Παρά την παραπάνω λογική εξισορρόπησης, στο ψηφιακό περιβάλλον, η Οδηγία της Ε.Ε. για το ηλεκτρονικό εμπόριο 2000/31, η οποία αντικαταστάθηκε και θα βρίσκεται σε ισχύ μέχρι το 2024, ακολουθεί την αμερικανική προσέγγιση και προβλέπει εξαίρεση από την ευθύνη του επιγραμμικού διαμεσολαβητή εφόσον η συμπεριφορά του είναι μεσάζοντα και όχι παρόχου περιεχομένου. Το ΕΔΔΑ ασχολήθηκε εκτενώς με το ζήτημα ευθύνης του ενδιάμεσου παρόχου σε υποθέσεις όπως η *Delfi As v. Estonia* και *Magyar Tarlalomszolgalatok v. Hungary*. Τον Οκτώβριο του 2022 η Ε.Ε. αντικατέστησε την Οδηγία με την ψήφιση του Κανονισμού «Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες».

5.2.3 Ελληνική έννομη τάξη

Η ελευθερία της γνώμης κατοχυρώνεται στα ελληνικά Συντάγματα ήδη από την επαναστατική εποχή¹⁴⁸. Το άρθρο 14 του ισχύοντος Συντάγματος κατοχυρώνει το δικαίωμα εκφράσεως και διαδόσεως των στοχασμών καθενός, προφορικώς, εγγράφως και μέσω του Τύπου. Κατοχυρώνει επίσης την προστασία από τη λογοκρισία. Το άρθρο 5 κατοχυρώνει την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, ενώ η αναθεώρηση του 2001 πρόσθεσε ειδικό άρθρο, το 5Α, που κατοχυρώνει το δικαίωμα στην πληροφόρηση και στη συμμετοχή στην κοινωνία της πληροφορίας, δηλαδή το νέας γενιάς δικαίωμα πρόσβασης στο διαδίκτυο¹⁴⁹.

Κατά τον καθηγητή Δαγτόγλου, υπάρχουν έξι φάσεις του δικαιώματος ελευθερίας της γνώμης που απορρέουν ρητώς ή υπονοούνται από το ελληνικό Σύνταγμα. Αυτές είναι η

---

¹⁴⁷ Βλ. Ασκητής (2020) ό.π., σελ. 9.

¹⁴⁸ Βλ. Άρθρο η' του Συντάγματος του Άστρους-Νομού Επιδάυρου 1823.

¹⁴⁹ Η ενσωμάτωση του δικαιώματος της πρόσβασης στο διαδίκτυο στο ελληνικό Σύνταγμα το 2001 κρίθηκε πρωτοπόρα. Πέρα από την Ελλάδα, μόνο το Εκουαδόρ και η Πορτογαλία έχουν θεμελιώσει συνταγματικά αυτό το δικαίωμα. Και στην Ευρώπη έχει ανοίξει η συζήτηση για την αναγνώριση του δικαιώματος συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας ως θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα, ειδικά μετά την πανδημία Covid-19.

Βλ. Pollicino, O. (2020). The Right to Internet Access: Quid Iuris? Στο *The Cambridge Handbook of New Human Rights: Recognition, Novelty, Rhetoric*.

Βλ. Hendrik Mildebrath, 2021, Internet access as a fundamental right, European Parliamentary Research Service, πρόσβαση σε

<[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/696170/EPRS_STU\(2021\)696170_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/696170/EPRS_STU(2021)696170_EN.pdf)>

ελευθερία διαμόρφωσης της γνώμης, η ελευθερία να έχει και να εκφράζει κανείς ορισμένες γνώμες χωρίς δυσμενείς για αυτόν συνέπειες, η ελευθερία εκφράσεως της γνώμης, η ελευθερία διαδόσεως της γνώμης, το δικαίωμα λήψεως της γνώμης (δικαίωμα ακροάσεως), και τέλος, το δικαίωμα αποσιωπήσεως της γνώμης, αρνητική ελευθερία με μεγάλη πρακτική σημασία.

Η ελληνική έννομη τάξη, σύμφωνα με το άρθρο 14§1 του Συντάγματος ακολουθεί την τάση εξισορρόπησης δικαιωμάτων. Κατά τον Ν. Μαρκόπουλο, το ελληνικό Σύνταγμα εγγυάται την ελευθερία αλλά όχι την ελευθεριότητα¹⁵⁰. Οι περιορισμοί που προκύπτουν βασίζονται στο άρθρο 25§3 του Συντάγματος περί της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος και άρα είναι θεσπισμένοι με τυπικούς νόμους υπό την προϋπόθεση ότι δεν οδηγούν στην εξαφάνιση του πυρήνα του δικαιώματος (άρθρο 25§1 Σ, αρχής της αναλογικότητας). Οι νόμοι-περιορισμοί προσπαθούν να ρυθμίσουν την κοινωνική διαβίωση και δεν αποσκοπούν στην ad hoc ρύθμιση της άσκησης της ελευθερίας της έκφρασης. Αφορούν κυρίως το περιεχόμενο του λόγου για τα δύο μεγάλα προβλήματα που προκύπτουν σε σχέση με το δικαίωμα ελευθερίας της έκφρασης, δηλαδή τον μισαλλόδοξο λόγο και την παραπληροφόρηση.

Ξεκινώντας με τον μισαλλόδοξο λόγο, όπως λέχθηκε και παραπάνω, ο γενικός κανόνας είναι ότι απαγορεύεται η δημιουργία «εγκλημάτων γνώμης». Για την προστασία όμως των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων, το άρθρο 2 του ν.4285/2014 προβλέπει ποινή για πράξεις δημόσιας επιδοκιμασίας και άρνησης εγκλημάτων πολέμου και κατά της ανθρωπότητας, καθώς και για τον μισαλλόδοξο λόγο που μπορεί να υποκινήσει βία ή μίσος ή ενέχει υβριστικό ή απειλητικό χαρακτήρα κατά των αναφερόμενων ευάλωτων ομάδων. Ο Άρειος Πάγος κρίνοντας αναιρετικά επιβολή ποινής απεφάνθη¹⁵¹ ότι η παρότρυνση γίνεται «δημόσια» όταν «μπορεί να εισακουστεί και να επηρεάσει οποιονδήποτε δέκτη, ανεξαιρέτως εάν τελείται σε δημόσιο ή ιδιωτικό χώρο, με δημόσιο ή ιδιωτικό μέσο, όπως είναι ο έντυπος τύπος». Είναι φανερό πως η ελληνική έννομη τάξη αποδοκιμάζει τον μισαλλόδοξο λόγο, όμως η ποινικοποίηση κατά ορισμένους ερευνητές του δικαίου πρέπει να αντιμετωπίζεται με σκεπτικισμό. Για παράδειγμα, ο καθηγητής Ανδρέας Τάκης γράφει στο βιβλίο του Συνηγόρου του Πολίτη πως «μία δημοκρατία που σέβεται τον εαυτό της τιμωρεί μόνο πράξεις. Δεν τιμωρεί λόγια που απλώς υποδαυλίζουν αρνητικά συναισθήματα ή πικραίνουν τους

---

¹⁵⁰ Βλ. Μαρκόπουλος Ν., 2017, Σύνταγμα – Κατ' άρθρο Ερμηνεία, σελ. 324.

¹⁵¹ Βλ. απόφαση ΑΠ 3/2010

αποδέκτες τους»¹⁵². Αυτό συνέβη και στη νομολογία της Γαλλίας, όταν γαλλικός νόμος του 2012 προέβλεπε ποινικές συνέπειες στην περίπτωση άρνησης της γενοκτονίας των Αρμενίων. Τότε το Συνταγματικό Συμβούλιο της Γαλλίας τον χαρακτήρισε αντισυνταγματικό¹⁵³.

Η δεύτερη μεγάλη πρόκληση των σύγχρονων δημοκρατιών είναι η παραπληροφόρηση και πιο συγκεκριμένα η επικράτηση των ψευδών ειδήσεων (fake news) στο ψηφιακό περιβάλλον. Στην ελληνική έννομη τάξη, το άρθρο 191 ΠΚ βρίσκεται στο κεφάλαιο για την Επιβουλή της Δημόσιας Τάξης και έχει ιταλική προέλευση¹⁵⁴. Το άρθρο αυτό ποινικοποιεί την δημόσια ή μέσω του διαδικτύου διάδοση ψευδών ειδήσεων που είναι ικανές να προκαλέσουν ταραχή στους πολίτες ή να κλονίσουν την εμπιστοσύνη τους «στην εθνική οικονομία, στην αμυντική ικανότητα της χώρας ή στη δημόσια υγεία». Διευκρινίζεται ρητά στην αιτιολογική έκθεση του Ποινικού Κώδικα του 2019 ότι τιμωρείται η διασπορά ψευδών ειδήσεων και μέσω του διαδικτύου, κάτι που είχε απασχολήσει την θεωρία καθώς ο Ι. Μοροζίνης είχε επισημάνει για την παλαιότερη διάταξη ότι αφού η διασπορά των ειδήσεων μπορούσε να γίνει κατά το σαφές γράμμα της διάταξης «με οποιονδήποτε τρόπο», τότε μπορούσε να γίνει διασπορά μέσω διαδικτύου. Υποστήριξε ότι *de lege feranda* έπρεπε «να τυποποιηθεί η πρόσθετη απαξία που ενέχει η χρήση του διαδικτύου ως μέσου της διασποράς, αφού η προσβολή καθίσταται εντονότερη, και άρα χρίζει αυστηρότερης κύρωσης»¹⁵⁵.

5.3 ΟΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΨΗΦΙΑΚΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΙΔΕΩΝ

5.3.1 Εισαγωγή

Η ελευθερία της έκφρασης έχει ιδιαίτερη σημασία στην ψηφιακή εποχή, αφού το διαδίκτυο αποτελεί πια κύριο μέρος άσκησης της. Η διαδικτυακή έκφραση έχει αποδειχθεί επανειλημμένα πως προωθεί την ανταλλαγή ιδεών και υποστηρίζει πολιτικά κινήματα

---

¹⁵² Βλ. Ανδρέας Τάκης, 2017, Προσφυγική κρίση και ρητορική μίσους: Ποινές η επιχειρήματα; Στο Ρητορική μίσους και διακρίσεις, Συνήγορος του Πολίτη.

Βλ. Μήτρου, 2018, Ενημέρωση και Δημοκρατία, Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 13-15 Δεκεμβρίου 2018, Μισαλλόδοξος λόγος και ΜΜΕ.

¹⁵³ Να σημειωθεί πως η Γαλλία απαγορεύει την άρνηση του Ολοκαυτώματος αλλά όχι την άρνηση γενοκτονίας των Αρμενίων.

¹⁵⁴ Βλ. Μοροζίνης, Ιωάννης Κ, 2019, Ποινική ευθύνη ενδιαμέσων παρόχων, ιδίως φορέων μέσων κοινωνικής δικτύωσης, για fake news και προσβολές της τιμής στο διαδίκτυο, σελ. 97

¹⁵⁵ Η διακεκριμένη παραλλαγή που αφορά τη χρήση του Τύπου (εδ. β παρ. 1 ΠΚ 1950) δεν εφαρμοζόταν στη διασπορά μέσω διαδικτύου αφού στην ποινική νομοθεσία, όπου αναφέρεται ο τύπος ως μέσο τέλεσης εγκλημάτων εξωτερίκευσης νοείται μόνο ο έντυπος και όχι ο ηλεκτρονικός.

Βλ. Μοροζίνης (2019), ό.π., σελ. 98

παγκοσμίως, όπως την Αραβική Άνοιξη, τις διαδηλώσεις στο Χονγκ Κονγκ (2019-2020), και τις διαδηλώσεις στο Ιράν (2021-2023). Στην Ελλάδα, τον Δεκέμβριο του 2008, μετά από τη δολοφονία δεκαπεντάχρονου μαθητή στο κέντρο της Αθήνας δημιουργήθηκαν σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα ομάδες στο Facebook με αίτημα την παραδειγματική τιμωρία των υπευθύνων και την οργάνωση κινητοποιήσεων¹⁵⁶. Σε αυτές τις περιπτώσεις, οι μηχανές αναζήτησης τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης παρείχαν χωρίς αμφιβολία πρωτόγνωρα εργαλεία για την άσκηση της ελευθερίας της έκφρασης και της πληροφόρησης. Οι διαδικτυακές κοινότητες θεωρούνται στη συλλογική συνείδηση τόποι εμπιστοσύνης, όπου οι χρήστες μπορούν να εκδηλώσουν τα έντονα συναισθήματά τους χωρίς αυτολογοκρισία¹⁵⁷. Η Α. Πισκοπάνη τονίζει πως η αναγνώριση της προσωπικής συμβολής για την επίτευξη ενός κοινού στόχου παίζει καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία πολιτικών και κοινωνικών κινημάτων, όπως οι «Αγανακτισμένοι» στην Ισπανία, που εξαπλώθηκε διαδικτυακά και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες όπως η Ελλάδα¹⁵⁸.

Μετά το πρώτο κύμα τεχνολογικής αισιοδοξίας όμως, το διαδίκτυο επιφύλασσε εκπλήξεις. Η επικοινωνιακή δυνατότητα των πλατφορμών έθεσε πολλά νομικά ζητήματα, με σημαντικότερο το αν η ελευθερία του λόγου στο διαδίκτυο διαφέρει από την κλασική συνταγματική θεώρησή της. Το κύριο ερώτημα που τίθεται σύμφωνα με τον Α. Ασκητή, είναι οποιαδήποτε συνταγματική παράδοση ή θεωρία και αν ακολουθήσουμε, «ποιος και εάν έχει τη αρμοδιότητα του καθορισμού των ορίων της επιτρεπόμενης ρύθμισης -ή άλλως λογοκρισίας προληπτικής ή παρεπόμενης-, το εκάστοτε ρυθμιστικό εθνικό κράτος ή η αυτορρύθμιση από τις ίδιες τις πλατφόρμες, σε μία περίοδο αυξημένων παραβάσεων της ιδιωτικότητας των χρηστών τους»¹⁵⁹.

Πράγματι, οι μορφές ιδιωτικής επιχειρηματικής δραστηριότητας που δρουν στο ψηφιακό περιβάλλον μεταλλάσσουν τη φύση του διαδικτύου από «αγορά» σε «παζάρι»¹⁶⁰. Αυτό αποτελεί αντανάκλαση της παθολογίας της σύγχρονης κοινωνίας, από την διάδοση παραπληροφόρησης, την παραπλανητική ή επιθετική διαφήμιση και την αδιαφανή

---

¹⁵⁶ Βλ. Πισκοπάνη (2013) ό.π., σελ.29.

¹⁵⁷ Rethimiotaki Eleni, European Public Sphere and Digital Political Communication: Facebook as a medium of political expression and participation, στο International Congress of Information Law, Values and Freedoms in Modern Information Law and Ethics, Co-organized by Ionian University – Aristotle University of Macedonia, Thessaloniki 20-21 May 2011, σελ. 9.

¹⁵⁸ Βλ. Πισκοπάνη (2013) ό.π., σελ.29-30.

¹⁵⁹ Βλ. Ασκητής (2020) ό.π., σελ. 3.

¹⁶⁰ Βλ. Μήτρου (2002) ό.π., σελ. 20.

προώθηση πολιτικής ατζέντας, μέχρι εγκληματικές πράξεις όπως την διαδικτυακή απάτη, την εμφάνιση νεοναζιστικών ομάδων ¹⁶¹, και το διαδικτυακό εμπόριο ανθρώπων, ναρκωτικών, άγριας ζωής, και παράνομης πορνογραφίας.

Οι κρατικοί φορείς έσπευσαν να αντιδράσουν στο ιδιαίτερα περίπλοκο αυτό πρόβλημα, αφού το εν λόγω παράνομο περιεχόμενο συχνά βρισκόταν εκτός της έννομης τάξης που αντιδρούσε, αναδεικνύοντας το πολυμελετημένο ζήτημα του κυβερνοχώρου ως «τόπου» του δικαίου¹⁶². Οι David Post και David Johnson είχαν προβλέψει από το νομικό πρόβλημα ήδη από το 1996¹⁶³. Για παράδειγμα, όταν το 2000, στην υπόθεση *Licra v. Yahoo! France*¹⁶⁴, το γαλλικό δικαστήριο διέταξε τη Yahoo! να λάβει τα κατάλληλα μέτρα ώστε να καταστεί αδύνατη η πρόσβαση Γάλλων χρηστών του διαδικτύου σε ιστοσελίδα πλειστηριασμών με ναζιστικά αντικείμενα, η αμερικανική δικαιοσύνη έκρινε πως ένα γαλλικό δικαστήριο δεν μπορεί να αναγκάσει έναν αμερικανικό διαδικτυακό τόπο να μεταβάλει περιεχόμενο που προστατεύεται από την Πρώτη Τροποποίηση. Παρά τη «δικαίωση», η ίδια η Yahoo υποχώρησε και αφαίρεσε οικειοθελώς τις υπό διαμάχη ιστοσελίδες, αναδεικνύοντας τη σημασία της αυτόβουλης συμμόρφωσης που μπορεί να αποδειχθεί πιο αποτελεσματική από τη νομική ρύθμιση¹⁶⁵.

Το τίμημα όμως για αυτή την διαμεσολάβηση είναι η αποδοχή των αξιών των ιδιωτικών ρυθμιστών του διαδικτύου, που διαμορφώνονται με σκοπό την μέγιστη παραγωγή κέρδους. Η έλλειψη πραγματικού πλουραλισμού μπορεί να υπονομεύσει την δυνατότητα του κοινού να αποφασίσει ολοκληρωμένα. Είναι επομένως φανερό γιατί η ελευθερία της έκφρασης δεν είναι μόνο ατομικό δικαίωμα αλλά συνταγματικό μέσο για την προώθηση της αυτονομίας σε μία δημοκρατική κοινωνία.

Η πραγματικότητα είναι πως η ελεύθερη ψηφιακή αγορά λόγου και περιεχομένου είναι συνυφασμένη με τα ιδιωτικά συμφέροντα, με ό, τι συνεπάγεται αυτό. Στη σύγχρονη εποχή, τα δημοκρατικά κράτη οφείλουν να διασφαλίσουν τον σεβασμό στα θεμελιώδη δικαιώματα για την προστασία του δημοκρατικού συστήματος, πρόκειται δηλαδή για θετική

---

¹⁶¹ Bartlett, Jamie, 2017, From hope to hate: how the early internet fed the far right, The Guardian. Πρόσβαση σε <<https://www.theguardian.com/world/2017/aug/31/far-right-alt-right-white-supremacists-rise-online>>

¹⁶² Βλ. Μήτρου (2002), ό.π., σελ. 24.

¹⁶³ Βλ. Post David, και Johnson David (1996), ό.π.

¹⁶⁴ Βλ. Υπόθεση LICRA c. Yahoo!

¹⁶⁵ Βλ. Καστανάς, 2004, Το Internet και η προστασία της ιδιωτικής ζωής και της ελευθερίας της έκφρασης: σε αναζήτηση έξυπνων ρυθμίσεων, σελ. 42-43.

υποχρέωση προστασίας. Σε αυτή την ενότητα θα αναλυθεί πώς η επιτήρηση του ψηφιακού περιβάλλοντος από ιδιωτικές πλατφόρμες αποτελεί μορφή εξουσίας επί των χρηστών αντίστοιχη με την κρατική, και πώς ο ψηφιακός συνταγματισμός μπορεί να δείξει τον δρόμο αναδιαμόρφωσης του πλουραλισμού της ψηφιακής κοινωνίας για την προστασία της ελευθερίας της έκφρασης.

5.3.2 Η δημόσια σφαίρα στην εποχή των αλγόριθμων

5.3.2.1 Η έννοια της δημόσιας σφαίρας

Η έννοια της δημόσιας σφαίρας συνδέεται άρρηκτα με την άμεση δημοκρατία της Αρχαίας Αθήνας και επαναπροσδιορίστηκε από τον J. Habermas το 1962 στο έργο του «Η αλλαγή δομής της δημοσιότητας». Σε αυτό το έργο, ο Γερμανός φιλόσοφος υποστήριξε πως η δημόσια σφαίρα βρίσκεται μεταξύ του κράτους και της κοινωνίας¹⁶⁶. Η δημόσια σφαίρα πρόκειται για τον χώρο όπου οι πολίτες ενημερώνονται και διαμορφώνουν τις απόψεις τους, ενώ ταυτόχρονα μπορούν και να απευθύνουν αιτήματα προς το κράτος. Αυτή η διάδραση μεταξύ πολιτών και κράτους είναι που διασφαλίζει την απαραίτητη ισορροπία μεταξύ της σταθερότητας και της κοινωνικής αλλαγής. Αν οι πολίτες δεν συμμετέχουν στον δημόσιο διάλογο τότε αμφισβητείται η ίδια η νομιμότητα της κρατικής εξουσίας.

Ο Habermas είχε παρατηρήσει πως η διαδικασία κατά την οποία μία κοινωνική εξουσία μετατρέπεται σε νέα πολιτική εξουσία χρίζει έλεγχο αντίστοιχο με αυτόν που ασκείται στην νόμιμη πηγή εξουσίας. Ενώ στην αρχή ο έλεγχος ακούγεται ως αρνητική έννοια, το πρόβλημα που περιγράφει ο Habermas εμφανίστηκε στα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης, τα οποία αποτελούσαν τον κύριο διαμεσολαβητή μεταξύ πολιτών και κράτους και λειτουργούσαν ως ελεγκτές της εξουσίας. Ήδη από τη δεκαετία του 1990 άρχισε να αμφισβητείται η ανεξαρτησία του Τύπου από πολιτικά και εμπορικά συμφέροντα με αποτέλεσμα τον κατακερματισμό της δημόσιας σφαίρας¹⁶⁷. Πράγματι, σε πολλές χώρες, ο Τύπος ελέγχεται από μία μικρή ομάδα ιδιωτών με τη δική τους πολιτική ατζέντα, εμποδίζοντας την πολυφωνία. Για παράδειγμα, τον Μάιο του 2023, ανακοινώθηκε πως η Ελλάδα κατέχει την 107^η θέση παγκοσμίως στην ελευθερία του Τύπου σύμφωνα με την ΜΚΟ

---

¹⁶⁶ Βλ. Habermas J., 1962, Αλλαγή δομής της δημοσιότητας: Έρευνες πάνω σε μία κατηγορία της αστικής κοινωνίας, Εκδόσεις Νήσος.

¹⁶⁷ Βλ. Παπαχαρίση Ζιζή, 2008, Η εικονική σφαίρα 2.0. Το διαδίκτυο και η δημόσια σφαίρα, Ζητήματα Επικοινωνίας τεύχος 7, σελ. 11. Πρόσβαση σε <https://zizi.people.uic.edu/Site/Research_files/PapacharissiZitimataVirtual%20Sphere20.pdf>

Δημοσιογράφοι Χωρίς Σύνορα ¹⁶⁸. Η ίδια ΜΚΟ αναφέρει αντίστοιχα αποτελέσματα υποβάθμισης της ελευθερίας της έκφρασης σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες¹⁶⁹.

Την εποχή της ψηφιοποίησης, το διαδίκτυο φάνηκε στην αρχή να είναι το ιδανικό μέσο για την αντιμετώπιση του παραπάνω προβλήματος σε παγκόσμια κλίμακα. Είναι πράγματι πλουραλιστικό, αλλά δεν προβλέπεται υποχρέωση αλληλεπίδρασης, διαλόγου και λήψης απόφασης για τα κοινά. Για αυτόν τον λόγο προτείνεται να μην θεωρείται «δημόσια σφαίρα» αλλά απλώς «αγορά ιδεών»¹⁷⁰. Αντίθετα, ο Μ. Castells υποστηρίζει πως η προσπάθεια σύνδεσης της δημόσιας σφαίρας με το διαδίκτυο δεν πρέπει να εγκαταλειφθεί αλλά να ερμηνευτεί ως μία πολιτιστική «αρένα» όπου μορφοποιούνται οι απόψεις της κοινωνίας και παράγεται το ιδεολογικό υλικό που αποτελεί τη βάση της πολιτικής¹⁷¹.

5.3.2.2 Από τη δημόσια στην τεχνητή γνώμη

Το διαδίκτυο από τη φύση του «σπάει τα όρια του χώρου και του χρόνου»¹⁷² και μπορεί να απευθυνθεί σε απεριόριστο αριθμό ατόμων. Αποτελεί απελευθερωτική για τη δημοκρατία τεχνολογία, στην πράξη όμως οι χώροι κοινωνικοποίησης και έκφρασης απόψεων στο διαδίκτυο δείχνουν ένα άλλο πρόσωπο. Μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι οι διαδικτυακοί τόποι δεν προωθούν πραγματικά τη διαλλακτικότητα, αφού οι χρήστες επιλέγουν συνήθως να συναναστρέφονται με ομοϊδεάτες τους.

Το ζήτημα γίνεται πραγματικά περίπλοκο όταν ξεφεύγουμε από την «επιλογή» και μεταφερόμαστε στην «επιβολή», με τους αλγόριθμους να διαμορφώνουν τον εξατομικευμένο κοινωνικό χώρο του κάθε χρήστη και το περιεχόμενο στο οποίο εκτίθεται. Το πρόβλημα είναι δηλαδή η ποσότητα και ποιότητα της πληροφορίας και ο τρόπος με τον οποίο οι ψηφιακές πλατφόρμες φιλτράρουν το περιεχόμενο με χρήση αλγορίθμων

---

¹⁶⁸ Βλ. ErtNews, 2023, Ελευθερία του Τύπου: Στην 107η θέση η Ελλάδα – Η κατάταξη των χωρών από τους Δημοσιογράφους Χωρίς Σύνορα, πρόσβαση σε <<https://www.ertnews.gr/eidiseis/ellada/eleytheria-tou-tyrou-stin-107i-thesi-i-ellada-i-katataksi-ton-xoron-apo-tous-dimosiografous-xoris-synora/>>

Βλ. Camut Nicolas, 2023 Greece is worst EU country for press freedom (again), report says, politico.eu, πρόσβαση σε <<https://www.politico.eu/article/greece-worst-eu-country-press-freedom-report/>>

¹⁶⁹ Βλ. Mchangama Jacob, 2016, Europe's Freedom of Speech Fail, foreignpolicy.com, πρόσβαση σε <<https://foreignpolicy.com/2016/07/07/europes-freedom-of-speech-fail/>>

¹⁷⁰ Βλ. Πισκοπάνη (2013) ό.π., σελ.34, παραπέμπει στον Lessig, 1999, Code and other laws of cyberspace, σελ. 141.

¹⁷¹ Βλ. Castells M., 2008, The New Public Sphere: Global Civil Society, Communication Network and Global Governance, σελ. 80.

¹⁷² Βλ. Πισκοπάνη (2013) ό.π., σελ.33.

διαδίδοντάς το στους υπόλοιπους χρήστες¹⁷³. Ενώ η ιδέα πίσω από το φιλτράρισμα ειδήσεων, εκπαιδευτικού υλικού και ψυχαγωγίας είναι η εξατομίκευση στα ενδιαφέροντα του χρήστη (one to one), αυτό φέρει τον κίνδυνο δημιουργίας απομονωμένων κοινοτήτων εντός της συνολικής δημόσιας σφαίρας (filter bubbles ή information cocoons)¹⁷⁴. Διότι, η απόφαση φιλτραρίσματος της πληροφορίας έχει ληφθεί από αλγόριθμο που χρησιμοποίησε μεγάλα δεδομένα που περιλαμβάνουν δεδομένα των χρηστών και ως αποτέλεσμα, οι ιδέες δεν βρίσκουν μόνες τους την ισορροπία της αγοράς, αντίθετα, καθοδηγούνται από τη λογική του αλγόριθμου με σκοπό την μεγιστοποίηση του κέρδους ή και την προώθηση πολιτικών κινημάτων και ιδεολογιών.

Η μετατόπιση από τη «δημόσια γνώμη» στην «τεχνητή γνώμη» φυσικά και απειλεί τη δημοκρατία. Όταν η δημόσια γνώμη διαμορφώνεται από κατευθυνόμενη πληροφόρηση, χωρίς τις απαραίτητες εγγυήσεις, μπορούν να αναδειχθούν αντιδημοκρατικά κινήματα¹⁷⁵. Ειδικά όταν αντικαθεστωτικά κινήματα όπως οι Alternative fur Deutschland στην Γερμανία και το Κίνημα των Πέντε Αστέρων στην Ιταλία καθοδηγούν την πολιτική συζήτηση στο ψηφιακό περιβάλλον και προτείνουν μία συνταγματική αφήγηση που δεν σέβεται τις δημοκρατικές αξίες, αυτό υπονομεύει κατάφορα την ίδια τη δημοκρατία¹⁷⁶. Στην Ελλάδα, το έτος 2023, λειτουργεί διαδραστικό κανάλι στο YouTube του Δικτύου Ελλήνων Συντηρητικών με 7,32 χιλ εγγεγραμμένους χρήστες. Η ομάδα του Facebook Voice News του κόμματος Ελληνική Λύση, έχει 151 χιλ ακόλουθους. Το σκάνδαλο Cambridge Analytica των αμερικανικών εκλογών του 2016 απέδειξε τον κίνδυνο που δημιουργεί για τη δημοκρατία η εξατομίκευση περιεχομένου στο πλαίσιο εκλογικών εκστρατειών. Στο συγκεκριμένο σκάνδαλο, τα δεδομένα των Αμερικανών χρηστών συλλέχθηκαν μέσω του Facebook από την εταιρία Cambridge Analytica ώστε να δημιουργηθεί ψυχολογικό προφίλ και ο κάθε χρήστης

---

¹⁷³ Και τα παραδοσιακά μέσα ελέγχουν την ποσότητα και την ποιότητα του περιεχομένου, αλλά το φιλτράρισμα γίνεται για το σύνολο του κοινού μίας εφημερίδας, περιοδικού ή τηλεοπτικής και ραδιοφωνικής εκπομπής. Αντίθετα, στο ψηφιακό χώρο, το φιλτράρισμα είναι απολύτως εξατομικευμένο στο συγκεκριμένο άτομο-χρήστη.

¹⁷⁴ Ο καθηγητής και συγγραφέας C. Sunstein τα ορίζει ως «επικοινωνιακά σύμπαντα στα οποία ακούμε μόνο ό, τι επιλέγουμε και μόνο ό, τι μας ανακουφίζει και μας ευχαριστεί».

Βλ. Cass R. Sunstein, 2007, Republic.com 2.0, Princeton University Press 2007.

Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ. 171 παραπέμπει σε High-Level Group on Media Freedom and Pluralism, 2013, A free and pluralistic media to sustain European democracy, πρόσβαση σε <<https://ec.europa.eu/digital-single-market/sites/digital-agenda/files/HLG%20Final%20Report.pdf>>

¹⁷⁵ Βλ. Τσιμάρας (2019) ό.π., σελ. 262-263.

¹⁷⁶ Βλ. Pollicino Oreste και Giovanni De Gregorio, 2022, Constitutional Law in the Algorithmic Society, σελ. 8.

να λάβει εξατομικευμένη διαφήμιση για τους υποψήφιους προέδρους Ted Cruz και Donald Trump, με βάση τα ενδιαφέροντά του και τις ανησυχίες του.

Η δημόσια σφαίρα είναι στενά συνδεδεμένη έννοια με την ελευθερία της έκφρασης, η οποία καταπιέζεται υπό το παρόν καθεστώς. Πώς μπορούν τα άτομα να λειτουργούν αυτόνομα και ορθολογικά με βάση το παραπάνω δικαίωμα, όταν η ψηφιακή δημόσια σφαίρα καθοδηγείται από συστήματα τεχνητής νοημοσύνης που χρησιμοποιούν αδιαφανείς τρόπους λήψεων αποφάσεων για ιδιωτικούς σκοπούς; Ο χρήστης του διαδικτύου αναγκαστικά απομονώνεται και περιθωριοποιείται από τις αντίθετες θέσεις, όπως αυτές προκύπτουν από έναν υπολογισμό του αλγόριθμου. Υπάρχει ενεργή ενθάρρυνση των χρηστών να αλληλοεπιδρούν μόνο με το περιεχόμενο εντός της περιοχής προτίμησής τους.

Οι ιδιωτικές τεχνολογικές εταιρίες που φιλοξενούν αυτές τις αφηγήσεις δεν έχουν την υποχρέωση να διατηρούν τις συνταγματικές αξίες, παρά μόνο την εταιρική κοινωνική ευθύνη τους, η οποία κατά την άποψη μερικών περιλαμβάνει και το αμερικανοκεντρικό επιχείρημα της απόλυτης ελευθερίας του λόγου, χωρίς εξισορρόπηση των δικαιωμάτων. Είναι όμως καθήκον των ιδιωτικών εταιριών να κρίνουν πώς μπορούν να προασπιστούν καλύτερα τις δημοκρατικές αρχές ή μήπως είναι καθήκον της κρατικής εξουσίας και κυρίως της δικαστικής;

Είναι φανερό πως το όνειρο του εναλλακτικού ψηφιακού χώρου που θα ξεπερνούσε τις παραδοσιακές μορφές ελέγχου απέτυχε λόγω του καπιταλισμού των πλατφορμών. Η πρόσβαση σε περισσότερες πληροφορίες δεν σημαίνει πρόσβαση και σε καλύτερες πληροφορίες. Το διαδίκτυο ρυθμίζεται από τις μεγάλες ιδιωτικές εταιρίες και δεν δημιουργήθηκε μία αστική δημόσια σφαίρα όπως ονειρευόταν ο Habermas αλλά μία οιονεί δημόσια σφαίρα, προερχόμενη από ένα ολιγοπώλιο παρόχων ψηφιακών υπηρεσιών που αποφασίζει ποιες φωνές θα ενισχύουν και με ποιον τρόπο. Η θεωρία αναρωτιέται αν θα πρέπει να αναγνωριστούν δικαιώματα συμμετοχής σε αυτή την σφαίρα, δηλαδή να αναγνωριστεί δικαίωμα δίκαιης και ισότιμης πρόσβασης όλων στις πλατφόρμες επικοινωνίας και δικαίωμα ελευθερίας και ισότητας των συμμετεχόντων¹⁷⁷. Το δικαίωμα συμμετοχής θα υπόκειται σε περιορισμούς πρόσβασης με βάση την αρχή της αναλογικότητας ώστε να διασφαλίζεται η προστασία των άλλων δικαιωμάτων.

Η Ευρώπη συνειδητοποίησε τους κινδύνους προώθησης συγκεκριμένου περιεχομένου από τους μεγάλους διαδικτυακούς παρόχους, και το 2016 το Συμβούλιο της

---

¹⁷⁷ Βλ. Ευαγγελόπουλος Γιώργος, 2009, Καστοριάδης και σύγχρονη πολιτική θεωρία, σελ. 41.

Ευρώπης εξέδωσε σύσταση στα κράτη να εξασφαλίζουν την αρχή της ουδετερότητας του διαδικτύου στη μεταβίβαση δεδομένων ως εφαρμογή της ελευθερίας της έκφρασης αλλά και της προστασίας της ιδιωτικής ζωής¹⁷⁸. Σύμφωνα με την αρχή της διαδικτυακής ουδετερότητας, τα ιδιωτικά δίκτυα και οι πάροχοι υπηρεσιών σύνδεσης δεν πρέπει να εμποδίζουν την πρόσβαση των χρηστών σε εφαρμογές και περιεχόμενο χωρίς τη συναίνεσή τους και πρέπει να θεσπιστεί απαγόρευση διακρίσεων σε εφαρμογές, υπηρεσίες και περιεχόμενο.

Φαίνεται πως οι δημόσιοι φορείς δεν είναι η μοναδική πηγή ανησυχίας στην ψηφιακή αγορά ιδεών. Η έλλειψη διαφάνειας και λογοδοσίας στον έλεγχο του περιεχομένου των ψηφιακών πλατφορμών, οι οποίες διαμορφώνουν την ψηφιακή δημόσια συζήτηση, εμποδίζει την άσκηση των θεμελιωδών ελευθεριών και οδηγεί στην επανεξέταση της ελευθερίας της έκφρασης ως αρνητική ελευθερία, δηλαδή ως δικαίωμα ελεύθερο από εξωτερικές παρεμβάσεις. Το ερώτημα είναι αν τα κράτη θα πρέπει να αναλάβουν θετική υποχρέωση ελέγχου της διαμεσολάβησης των ιδιωτικών εταιριών προς εξασφάλιση του πραγματικού πλουραλισμού στη δημόσια σφαίρα του διαδικτύου.

5.3.3 Ο έλεγχος του διαδικτυακού περιεχομένου

Ο έλεγχος περιεχομένου στο διαδίκτυο έχει οριστεί ως «ο έλεγχος, η αξιολόγηση, η κατηγοριοποίηση, η έγκριση ή η αφαίρεση/απόκρυψη διαδικτυακού περιεχομένου σύμφωνα με τις πολιτικές επικοινωνίας και δημοσίευσης»¹⁷⁹. Οι αποφάσεις ελέγχου του περιεχομένου μπορούν να ληφθούν πριν ή μετά την ανάρτηση περιεχομένου και να λαμβάνονται από ανθρώπους ή και από αυτοματοποιημένα συστήματα ή και συνδυασμό αυτών. Ο ερευνητής και συγγραφέας T. Gillespie θεωρεί πως ο έλεγχος «δεν είναι μία δευτερεύουσα πτυχή των δραστηριοτήτων των πλατφορμών. Είναι ουσιαστική, συνταγματική, καθοριστική. Οι πλατφόρμες όχι μόνο δεν μπορούν να επιβιώσουν χωρίς τον έλεγχο περιεχομένου αλλά δεν είναι πλατφόρμες χωρίς αυτόν.»¹⁸⁰.

---

¹⁷⁸ Βλ. Recommendation CM/Rec(2016)1 of the Committee of Ministers to member States on protecting and promoting the right to freedom of expression and the right to private life with regard to network neutrality, πρόσβαση σε <https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-cm-rec-2016-1>

¹⁷⁹ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ. 176.

¹⁸⁰ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ. 177, παραπέμπει σε Tarleton Gillespie, 2018, Custodians of the Internet. Platforms, Content Moderation, and the Hidden Decisions That Shape Social Media, Yale University Press, σελ. 21.

Ο έλεγχος επιδιώκει να υποστηρίξει μία θετική επικοινωνιακή συμπεριφορά στο διαδίκτυο ώστε να ελαχιστοποιήσει το παράνομο περιεχόμενο, την επιθετικότητα και την ανταγωνιστική συμπεριφορά. Από την μία πλευρά κρατάει, λοιπόν, σε ένα καλό επίπεδο το περιεχόμενο του διαδικτύου, από την άλλη πλευρά στόχος των ιδιωτικών ψηφιακών πλατφορμών είναι το κέρδος. Η δραστηριότητα του ελέγχου έχει και ως στόχο την προσέλκυση εσόδων από διαφημίσεις, αναπτύσσοντας εθιστικές τεχνολογίες και συλλέγοντας τα δεδομένα των χρηστών. Ο λόγος που οι πλατφόρμες ελέγχουν την ποιότητα του περιεχόμενου δεν χρειάζεται καν να είναι ηθικός, αφού περιεχόμενο που περιλαμβάνει ρητορική μίσους, βία, τρομοκρατία και γυμνό, μπορεί να διώξει τους χρήστες και άρα τις διαφημιστικές εταιρίες μακριά από την διαδικτυακή πλατφόρμα.

Το επόμενο παράδοξο που παρατηρείται στην ψηφιακή κοινωνία είναι πως οι διαδικτυακές πλατφόρμες, παρά την άντληση δεδομένων και πληροφοριών από όλους τους τρόπους αλληλεπίδρασης με το ψηφιακό περιεχόμενο που φιλοξενούν (όπως σχόλια και likes), ακόμα δεν έχουν ορίσει αποτελεσματικούς κανόνες ελέγχου του περιεχομένου, διότι το κλειδί στο καπιταλιστικό επιχειρηματικό μοντέλο που ακολουθούν είναι η ουδετερότητα. Το Facebook για παράδειγμα, θεωρεί πως το περιεχόμενο που περιλαμβάνει αφηγήσεις που προκαλούν βλάβη, θεωρίες συνωμοσίας, αντιεμβολιαστική ρητορική, και ρητορική για την απονομιμοποίηση των αμερικανικών εκλογών των ΗΠΑ, είναι βλαβερό αλλά δεν παραβιάζει τους κανόνες του¹⁸¹. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, κατά τη διάρκεια της επίθεσης στο Καπιτώλιο στις 6 Ιανουαρίου 2020 οι ελεγκτές του Facebook να μην είναι ικανοί να περιορίσουν το επιβλαβές περιεχόμενο που καλούσε τους χρήστες προς συμμετοχή σε πράξεις που έχουν χαρακτηριστεί ως εγχώρια τρομοκρατία και ως πραξικόπημα¹⁸². Αμέσως μετά την απόπειρα πραξικοπήματος, το Facebook και το Twitter αποφάσισαν σύμφωνα με την δική τους πολιτική, να μπλοκάρουν τον λογαριασμό του προέδρου Ντόναλντ Τραμπ. Κανείς δεν μπορεί να συνάγει ένα λογικό συμπέρασμα από αυτή τη συμπεριφορά.

---

¹⁸¹ Βλ. CONSUMER - Harmful Non-Violating Narratives' is a Problem Archetype in Need of Novel Solutions, πρόσβαση σε <<https://www.documentcloud.org/documents/21090921-consumer-harmful-non-violating-narratives-is-a-problem-archetype-in-need-of-novel-solutions-march-2021#document/p2/a2061302>>

¹⁸² Βλ. λίστα πηγών που περιγράφουν τα γεγονότα της 6^{ης} Ιανουαρίου 2020 ως πραξικόπημα στην Βικιπαίδεια, πρόσβαση σε <https://en.wikipedia.org/wiki/Attempts_to_overturn_the_2020_United_States_presidential_election#Description_as_attempted_coup_during_or_after_the_Capitol_attack>

Ποιος είναι, λοιπόν, ο λόγος γιατί τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης διστάζουν να εφαρμόσουν πιο αυστηρό έλεγχο, ενώ είναι εμφανές ότι φαινόμενα όπως οι ψευδής ειδήσεις και η ρητορική μίσους έχουν διαβρωτικό αποτέλεσμα για τη δημοκρατία και τον δημόσιο διάλογο; Στις περισσότερες περιπτώσεις, το κίνητρο είναι οικονομικό. Ο Α. Ασκητής γράφει «όσο πιο εξωφρενικό είναι ένα άρθρο τόσο περισσότερα κλικ θα λάβει και το ιδεολογικό στοιχείο συνήθως υποχωρεί έναντι του οικονομικού κινήτρου». Όμως, η ταχύτητα των κοινωνικών δικτύων καθιστά το πολιτικό αποτέλεσμα της ψευδολογίας άμεσο, όπου ακόμα και αν εν τέλει αποδειχθεί η αναλήθεια, το πολιτικό κόστος μετατίθεται στο μέλλον όπως έγινε φανερό με το Brexit και τις Αμερικανικές εκλογές του 2016. Ο CEO του Metaverse Mark Zuckerberg όταν ρωτήθηκε το 2018 ενώπιον της Αμερικανικής Γερουσίας αν μπορεί να εγγυηθεί ότι η πλατφόρμα δεν θα χρησιμοποιηθεί στο μέλλον για πολιτική προπαγάνδα, δεν μπόρεσε να δώσει θετική απάντηση¹⁸³.

Αξίζει να τονιστεί ότι αν και βασικό ζήτημα που προκύπτει στον έλεγχο περιεχομένου είναι η συμβατότητά μεταξύ των ιδιωτικών συμφερόντων και των δημόσιων αξιών, αυτός μπορεί να χρησιμοποιηθεί και από καθεστώτα που προσπαθούν να επιβάλλουν δημόσιες πολιτικές και να επιτηρούν τον πληθυσμό. Η Διεθνής Αμνηστία έχει δημοσιεύσει έκθεση αναφοράς στην οποία κατηγορεί το Facebook ότι οι επικίνδυνοι αλγόριθμοί του, οι οποίοι επιδιώκουν το κέρδος συνέβαλαν στις αποτρόπαιες πράξεις εθνοκάθαρσης από τον στρατό της Μιανμάρ εναντίον των Ροχίνγκια¹⁸⁴. Το 2022, η Ινδία απαίτησε από το Twitter να μπλοκάρει περισσότερους από 250 λογαριασμούς αγροτών που διαμαρτύρονταν κατά ενός καινούργιου νόμου που τους αφορούσε¹⁸⁵. Το Ιράν έκοψε την διαδικτυακή σύνδεση από εφαρμογές κοινωνικής δικτύωσης κατά τις διαδηλώσεις του 2022¹⁸⁶. Στην Κίνα, η λογοκρισία στο διαδίκτυο είναι πιο ολοκληρωμένη και εξελιγμένη από

---

¹⁸³ Βλ. Transcript of Mark Zuckerberg's Senate hearing, 2018, πρόσβαση σε <<https://www.washingtonpost.com/news/the-switch/wp/2018/04/10/transcript-of-mark-zuckerbergs-senate-hearing/>>

¹⁸⁴Βλ. Amnesty International, 2022, Myanmar: Facebook's systems promoted violence against Rohingya: Meta owes reparations, πρόσβαση σε <<https://www.amnesty.org/en/latest/news/2022/09/myanmar-facebook-systems-promoted-violence-against-rohingya-meta-owes-reparations-new-report/>>

¹⁸⁵Βλ. The Japan Times, 2022, Twitter challenges Indian government in court over requests to remove posts, πρόσβαση σε <<https://www.japantimes.co.jp/news/2022/07/07/business/tech/india-twitter-content-battle/>>

¹⁸⁶ Βλ. BBC, 2022, Iran unrest: What's going on with Iran and the internet? πρόσβαση σε <<https://www.bbc.com/news/technology-62996100>>

οποιαδήποτε άλλη χώρα στον κόσμο¹⁸⁷. Ακόμα και στην Ευρώπη, το 2011 η ομάδα των Ισπανών Αγανακτισμένων στο Facebook διαγράφηκε λίγες ώρες πριν από προγραμματισμένη συνάντηση¹⁸⁸. Οι κυβερνήσεις μπορούν να επιβάλλουν τις πολιτικές τους στο διαδίκτυο, είναι θέμα τεχνικών δυνατοτήτων και πόρων.

Μέχρι στιγμής, οι πλατφόρμες έχουν μία συνεργατική προσέγγιση για να ασκούν ελεύθερα τις δραστηριότητές τους και να καθυστερήσουν την εμφάνιση περιοριστικών νομικών ρυθμίσεων. Ο Reidenberg διευκρίνισε πως ένα από τα συστήματα για την επιβολή δημόσιων πολιτικών στο διαδίκτυο είναι όχι μόνο η ρύθμιση της αρχιτεκτονικής του διαδικτύου αλλά και η στήριξη σε διαδικτυακούς μεσάζοντες¹⁸⁹. Αυτή η πρόταση διακυβέρνησης ίσως είναι το επόμενο υποχρεωτικό βήμα των δημόσιων φορέων για την αντιμετώπιση του παράνομου περιεχομένου στο διαδίκτυο, ακόμα και αν εγκυμονεί κινδύνους για τη δημοκρατία και τα θεμελιώδη δικαιώματα και ελευθερίες των ατόμων. Για παράδειγμα, ο Καστανάς θεωρεί πως η οικειοποίηση των εναλλακτικών μορφών ρύθμισης του περιεχομένου από τους ίδιους τους μεσάζοντες του διαδικτύου και όχι από τους χρήστες πρέπει να αντιμετωπίζεται με καχυποψία¹⁹⁰.

5.3.4 Η ιδιωτική επιβολή της ελευθερίας της έκφρασης: ο ρόλος και οι ευθύνες των ιδιωτικών εταιριών.

Οι ψηφιακές πλατφόρμες επιλέγουν ελεύθερα τις αξίες που θέλουν να προστατέψουν και να προωθήσουν. Αυτό είναι αποτέλεσμα της ασυλίας των πλατφορμών που προκύπτει από την Οδηγία της Ε.Ε. e-Commerce 2000/31/EK¹⁹¹, σε συνδυασμό με τις

---

¹⁸⁷Βλ. Freedom on the Net 2021 China, 2021, FreedomHouse, Πρόσβαση σε <<https://freedomhouse.org/country/china/freedom-net/2021>>

¹⁸⁸ Βλ. Πισκοπάνη (2013) ό.π., σελ.50.

¹⁸⁹ Βλ. Reidenberg (2003) ό.π.

¹⁹⁰ Βλ. Καστανάς (2004) ό.π., σελ. 55.

¹⁹¹ Η Οδηγία της Ε.Ε. e-Commerce 2000/31/EK υιοθέτησε την άποψη ότι οι ενδιαμέσοι ούτε μπορούν, ούτε οφείλουν να ελέγχουν το περιεχόμενο το οποίο μεταφορτώνουν οι χρήστες. Πρόκειται για ένα σύστημα απαλλαγής («ασυλίας») από την ευθύνη. Προϋπόθεση για την ασυλία είναι το στοιχείο της γνώσης, δηλαδή οι ενδιαμέσοι απαλλάσσονται εφόσον δεν γνωρίζουν την ύπαρξη του παράνομου περιεχομένου. Μέχρι στιγμής, οι πλατφόρμες βασιζόμενες στην ασυλία τους επωφελούνται από τον διαδικτυακό λόγο χωρίς να λογοδοτούν οι ίδιες.

Το ίδιο σύστημα ακολουθούν και οι ΗΠΑ με το Digital Millennium Copyright Act, που εισήγαγε το σύστημα «ασφαλούς λιμένα» δηλαδή ασυλίας, ώστε να περιορίζεται η ευθύνη των ενδιαμέσων για θέματα πνευματικής ιδιοκτησίας, και στο 230 Communications Decency Act, που αναγράφει πως «Κανένας πάροχος ή χρήστης διαδραστικής υπηρεσίας υπολογιστών δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως εκδότης ή ομιλητής οποιασδήποτε πληροφορίας που παρέχεται από άλλον πάροχο περιεχομένου πληροφοριών.»

Βλ. Οδηγία e-Commerce άρθρα 12-14 και ΠΔ 131/2003 άρθρα 11-13.

αυτόματες τεχνολογίες ελέγχου του περιεχομένου. Η Οδηγία e-Commerce υιοθέτησε την άποψη ότι οι ενδιαμέσοι ούτε μπορούν, ούτε οφείλουν να ελέγχουν το περιεχόμενο το οποίο μεταφορτώνουν οι χρήστες, πρόκειται δηλαδή για ένα σύστημα απαλλαγής από την ευθύνη.

Μέχρι στιγμής, οι πλατφόρμες βασιζόμενες στην ασυλία τους στο αμερικανικό και ευρωπαϊκό περιβάλλον επωφελούνται από τον διαδικτυακό λόγο χωρίς να λογοδοτούν οι ίδιες. Τον Φεβρουάριο του 2023, το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ επιβεβαίωσε το αδιαμφισβήτητο μέχρι στιγμής καθεστώς ασυλίας των μεγάλων πλατφορμών εκδίδοντας δύο παραπεμπτικές αποφάσεις σχετικά με την ευθύνη των πλατφορμών όταν αναρτάται τρομοκρατικό περιεχόμενο. Οι αποφάσεις *Gonzalez vs Google*¹⁹² και *Twitter vs Taamneh*¹⁹³ κλήθηκαν να κρίνουν αν η ασυλία των μεγάλων πλατφορμών περιεχομένου που κατοχυρώνεται στην παράγραφο 230 της CDA επεκτείνεται και όταν οι πλατφόρμες αυτές κάνουν στοχευμένη πρόταση περιεχομένου στους χρήστες με χρήση αλγορίθμου. Και στις δύο αποφάσεις το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ έκρινε πως οι αξιώσεις των οικογενειών των θυμάτων τρομοκρατικών επιθέσεων δεν ήταν βάσιμες βάση του αντιτρομοκρατικού νόμου και επέλεξε να μην κρίνει σχετικά με την CDA §230 παρά την επίκληση των εναγόντων για επανεξέταση του νόμου, ο οποίος τέθηκε σε εφαρμογή το 1996 και για αυτό το λόγο χαρακτηρίζεται κατά τα λόγια των επιφανών Αμερικανών καθηγητών M.D. Smith και M. Van Alstyne από «αφελή τεχνολογική αισιοδοξία»¹⁹⁴. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, υπάρχει μεγάλη διστακτικότητα στην αναγνώριση της δράσης του δικαιώματος και μεταξύ των ιδιωτών. Ο Αμερικανός φιλόσοφος του δικαίου R. Dworkin είχε γράψει άλλωστε πως «ο Αμερικανός δικαστής γράφει νέες σελίδες στο ίδιο όμως βιβλίο. Για αυτό δεν μπορεί να αγνοήσει τι έγραφαν οι παλαιότεροι»¹⁹⁵.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι πλατφόρμες είναι ιδιωτικοί φορείς, και το δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεσμεύει κάθετα μόνο τους κρατικούς φορείς. Παρά την αυτορρύθμιση και την εταιρική κοινωνική ευθύνη, τα εθελοντικά διορθωτικά μέτρα είναι εξαιρετικά κατακερματισμένα και βρίσκονται στην διακριτική ευχέρεια των εταιριών¹⁹⁶. Οι

---

¹⁹² Βλ. Supreme Court of the United States, *Gonzalez v Google*, πρόσβαση σε <https://www.supremecourt.gov/opinions/22pdf/21-1333_6j7a.pdf>

¹⁹³ Βλ. Supreme Court of the United States, *Twitter v Taamneh*, πρόσβαση σε <https://www.supremecourt.gov/opinions/22pdf/21-1496_d18f.pdf>

¹⁹⁴ Βλ. Michael D. Smith και Marshall Van Alstyne, 2021, *It's Time to Update Section 230*, hbr.org, πρόσβαση σε <<https://hbr.org/2021/08/its-time-to-update-section-230>>

¹⁹⁵ Βλ. Αλιβιζάτος Ν., 2012, *Το σύνταγμα και οι εχθροί του*, εκδόσεις Πόλις, σελ. 17.

¹⁹⁶ Βλ. De Gregorio (2022), *ό.π.*, σελ.189.

πλατφόρμες, εφαρμόζοντας τους ασαφείς κανόνες τους έχουν απόλυτη εξουσία επί της κοινότητάς τους, με τον επιμερισμό της ευθύνης να είναι εξαιρετικά πολύπλοκος. Οι εμπλεκόμενοι είναι πολλοί: οι παροχείς περιεχομένου, οι υπηρεσίες αποθήκευσης-φιλοξενίας, οι μηχανές αναζήτησης και οι πάροχοι διαδικτυακής σύνδεσης¹⁹⁷.

Με μία πρώτη ματιά όλοι αυτοί οι πάροχοι υπηρεσιών ενισχύουν την ελευθερία της έκφρασης, όμως ο υψηλός βαθμός αδιαφάνειας και ασυνέπειας συντονισμού του περιεχομένου ματαιώνει τις δημοκρατικές αξίες. Οι επίσημες οδηγίες προς τους χρήστες είναι συχνά είναι ασαφείς, ενώ δεν δημοσιοποιούνται τα ιδιωτικά έγγραφα κανονισμού και πολιτικής τα οποία συμβουλευονται οι ελεγκτές περιεχομένου κατά την άσκηση των καθηκόντων τους¹⁹⁸. Οι πολιτικές αυτές είναι συχνά άγνωστο πότε και από ποιον συντάχθηκαν και ποιες αξίες -ευρωπαϊκές, αμερικάνικες ή άλλες- ενστερνίζονται. Η χρήση εσωτερικών κατευθυντήριων γραμμών σίγουρα δεν θυμίζει δημοκρατική έκφραση. Για παράδειγμα, το 2009, υπήρξαν αντιδράσεις όταν το Facebook πρότεινε να αλλάξει τους όρους χρήσης του σχετικά με το περιεχόμενο και τον βαθμό ιδιωτικότητας, χωρίς όμως να λάβει τη συμβουλή της κοινότητας¹⁹⁹. Ο Mark Zuckerberg δεσμεύτηκε ότι στο μέλλον θα εξασφαλίζει την άμεση συμβολή της στους όρους του Facebook, υπόσχεση που αθέτησε πολλαπλώς.

Η κατάσταση σήμερα περιπλέκεται ακόμα περισσότερο όταν την απόφαση λαμβάνει αλγόριθμος χωρίς να είναι κατανοητός ο τρόπος λήψης μίας απόφασης. Η νομική θεωρία κάνει έκκληση για μεγαλύτερη διαφάνεια κατά τη λήψη αποφάσεων περιορισμού του διαδικτυακού περιεχομένου και για επαρκή πρότερη ενημέρωση των χρηστών²⁰⁰. Ο De Gregorio χαρακτηριστικά γράφει πως «η ελευθερία της έκφρασης υβριδοποιείται, γίνεται ένα μείγμα νομικών κανόνων, κατευθυντήριων γραμμών της πλατφόρμας και αλγοριθμικού προσδιορισμού»²⁰¹.

---

¹⁹⁷ Βλ. Καστανάς (2004) ό.π., σελ. 45.

¹⁹⁸ Το Facebook σήμερα βάζει κανόνες περιεχομένου σε περισσότερο από δύο δεκάτομμύρια χρήστες. Το Youtube είναι γνωστό για την «πολιτική απώλειας αξίας» αν το περιεχόμενο δεν κριθεί αποδεκτό. Εφαρμογές όπως το Tumblr, το iTunes και το InfoWars έπρεπε να βάλουν αυστηρούς κανόνες περιεχομένου για να συνεχίσουν να φιλοξενούνται σε app stores.

¹⁹⁹ Hofmann Marcia, 2009, Facebook Battle Ends in Major Victory for Users, But the War Continues, Βλ. πρόσβαση σε <<https://www.eff.org/uk/deeplinks/2009/02/facebook-battle-ends-major-victory-users>>

²⁰⁰ Βλ. Πισκοπάνη (2013) ό.π., σελ.52.

²⁰¹ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ.186.

5.4 Η ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΨΗΦΙΑΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

5.4.1 Εισαγωγή: Η εξεύρεση τρόπων βελτίωσης της διακυβέρνησης των πλατφορμών

Το βασικό επιχείρημα του ψηφιακού συνταγματισμού κατά τον N. Suzor είναι η επανεξέταση του τρόπου περιορισμού (ή νομιμοποίησης) της άσκησης εξουσίας στην ψηφιακή εποχή. Αφού ο παραδοσιακός συνταγματισμός είναι το πολιτικό έργο καθορισμού των ορίων της εξουσίας, ο ψηφιακός συνταγματισμός αναλαμβάνει το έργο άρθρωσης των ορίων της άσκησης εξουσίας στην ψηφιακή κοινωνία, είτε αυτή προέρχεται από κρατικούς είτε από ιδιωτικούς φορείς. Ο παραδοσιακός συνταγματικός διαχωρισμός μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού σε αυτό το πλαίσιο κρίνεται προβληματικός, αφού η δύναμη των ιδιωτικών τεχνολογικών εξουσιών στο ψηφιακό περιβάλλον αντικατοπτρίζει αυτή των κρατικών φορέων. Όμως, τα ιδιωτικά νομικά πλαίσια αυτών των εταιριών δημιουργήθηκαν εκτός του αντιπροσωπευτικού κοινοβουλευτικού συστήματος, επομένως δεν υφίσταται δημοκρατικός σχεδιασμός των κανόνων του ψηφιακού περιβάλλοντος.

Φυσικά, κατά τον N. Suzor, δεν μπορεί να υπάρξει κοινή συμφωνία σχετικά με τον τρόπο ρύθμισης, αλλά ο συνταγματισμός δεν εξαρτάται από ένα ολοκληρωμένο πολιτικό πλαίσιο ρύθμισης. Αυτό που αποκαλεί «λεπτό συνταγματισμό» παρέχει έναν τρόπο εστίασης στη νομιμότητα μέσα από αντισυμβατικά πλαίσια²⁰². Με βάση αυτό, οι βασικές αρχές του κράτους δικαίου είναι αρκετές για την ανάπτυξη της πολιτικής συζήτησης σχετικά με το πώς πρέπει να διαμορφωθεί το ψηφιακό περιβάλλον. Οι βασικές αυτές αρχές δεν είναι κανονιστικές, αλλά παρέχουν τη γλώσσα για την αντιμετώπιση των ανησυχιών που προκύπτουν σχετικά με τη σχέση χρηστών και ιδιωτικών πλατφορμών²⁰³.

Συμπερασματικά, κατά τον De Gregorio, η ρύθμιση του λόγου στο διαδίκτυο με βάση τον ψηφιακό συνταγματισμό βασίζεται σε τέσσερις αρχές. Πρώτον, η αρχή απαγόρευσης γενικής υποχρέωσης παρακολούθησης του περιεχομένου στηρίζεται στα δικαιώματα της ελευθερίας της έκφρασης, της προστασίας προσωπικών δεδομένων και της ιδιωτικής ζωής, και στην επιχειρηματική ελευθερία. Δεύτερον, οι αρχές της διαφάνειας και της λογοδοσίας πρέπει να διέπουν τον έλεγχο και τον περιορισμό περιεχομένου, ώστε ο έλεγχος να είναι κατανοητός και να αξιολογείται²⁰⁴. Τρίτον, η αρχή της αναλογικότητας αποσκοπεί στην

²⁰² Βλ. Suzor (2018) ό.π., σελ. 8.

²⁰³ Βλ. Suzor (2018) ό.π., σελ. 16.

²⁰⁴ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ.210.

δίκαιη ισορροπία μεταξύ δικαιωμάτων των χρηστών και υποχρεώσεων των πλατφορμών. Τέλος, η αρχή της ανθρώπινης παρέμβασης βασίζεται στο γεγονός ότι αυτή εξασφαλίζει μεγαλύτερη διαφάνεια στην αιτιολόγηση μίας απόφασης σε σχέση με τον αλγόριθμο. Το κεφάλαιο αυτό ασχολείται με την ολοένα πιεστική αποστολή του ψηφιακού συνταγματισμού να καθορίσει με βάση τις παραπάνω τέσσερις αρχές τους «συνταγματικά ανορθόδοξους» και «υβριδοποιημένους»²⁰⁵ τρόπους προστασίας των αξιών ενός κράτους δικαίου, με σκοπό τη χρηστή διακυβέρνηση του ψηφιακού περιβάλλοντος.

5.4.2 Η αυτορρύθμιση

Η διακυβέρνηση των πλατφορμών εγείρει θεμελιώδεις συνταγματικές ανησυχίες σχετικά με τον τρόπο που οργανώνεται η ψηφιακή κοινωνία και πώς πρέπει να περιοριστεί η άσκηση εξουσίας σε αυτή. Η Α. Πισκοπάνη αναφέρει ως προτεινόμενη λύση την πλήρη αυτοκυβέρνηση των χώρων διαλόγου και περιεχομένου, αφού αν το σύγχρονο αίτημα είναι η άμεση συμμετοχή στα κοινά, τότε άμεση πρέπει να είναι και η διακυβέρνηση των ψηφιακών χώρων²⁰⁶. Στις διαδικτυακές πλατφόρμες φυσικά αρέσει αυτό το επιχείρημα. Για να αποφύγουν την υποχρεωτική υπαγωγή σε νομικούς κανόνες, οι πλατφόρμες δημιουργούν εσωτερικούς κώδικες δεοντολογίας και ελεγκτικά όργανα ώστε να δείξουν «καλή πίστη» προς τα κράτη και τους ιδιώτες όσον αφορά τον σεβασμό των θεμελιωδών συνταγματικών δικαιωμάτων τους.

Για παράδειγμα, η πλατφόρμα της ηλεκτρονικής εγκυκλοπαίδειας Wikipedia ακολουθεί τη διαδικασία ελέγχου του περιεχομένου της και επίλυσης διαφωνιών με τη χρήση των ελεγκτών «wikipedians» και των ακαδημαϊκών που είναι μέλη του Wiki Education Foundation²⁰⁷, ήδη από την αρχή της λειτουργία της²⁰⁸. Το Facebook μετά από πίεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και του γερμανικού νόμου του 2017 Network Enforcement Act/Netzwerkdurchsetzungsgesetz, αναγκάστηκε να αναλάβει δράση εναντίον του παράνομου περιεχομένου σε συνεργασία με ανεξάρτητα τρίτα μέρη, τους fact-checkers. Το Facebook δημιούργησε την Επιτροπή Εποπτείας, η οποία συνεργάζεται με το fact-checker.org, το ινστιτούτο Poynter, και το International Fact-checking network. Και το Twitter έθεσε το 2019

---

²⁰⁵ Η υβριδοποίηση αφορά το θόλωμα των γραμμών μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα. Βλ. De Gregorio & Radu (2022), *ό.π.*, σελ. 85.

²⁰⁶ Βλ. Πισκοπάνη (2013) *ό.π.*, σελ. 53.

²⁰⁷ Βλ. Wiki Education Foundation, πρόσβαση σε <<https://wikiedu.org/>>

²⁰⁸ Βλ. Wikipedia and fact-checking, πρόσβαση σε <https://en.wikipedia.org/wiki/Wikipedia_and_fact-checking>

ανεξάρτητη ερευνητική ομάδα για ανάπτυξη προτύπων ελέγχου περιεχομένου²⁰⁹. Η ανεξαρτησία και η ουδετερότητα των τρίτων ελεγκτών δεν είναι φυσικά τυχαία. Η ανεξαρτησία του ελεγκτή μεταθέτει το βάρος του καταλογισμού σε αυτόν και όχι στην πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης, η οποία αποφεύγει την κατηγορία της λογοκρισίας και παρουσιάζεται ως προασπιστής της ελευθερίας του λόγου.

5.4.3 Κώδικες Δεοντολογίας και ήπια μέτρα καθοδήγησης

Οι χρήστες του διαδικτύου όχι μόνο υπόκεινται στις ιδιωτικές αποφάσεις των διαδικτυακών πλατφορμών σχετικά με την ελευθερία της έκφρασης αλλά ταυτόχρονα δεν γνωρίζουν και ποιες είναι οι διαδικαστικές εγγυήσεις κατά τη διαδικασία αξιολόγησης του περιεχομένου που δημοσιεύουν. Προς αντιμετώπιση του ζητήματος αυτού υπάρχει μία διεθνής προσπάθεια από την Ε.Ε., διεθνείς οργανισμούς αλλά και τις ίδιες τις ιδιωτικές πλατφόρμες για αύξηση της διαφάνειας. Το Dynamic Coalition on Platform Responsibility, οι Βασικές Αρχές Santa Clara²¹⁰, και οι Βασικές Αρχές Manila²¹¹ προτείνουν βέλτιστες πρακτικές ως προς τη διαδικασία του ελέγχου περιεχομένου.

Η στρατηγική της Ε.Ε. δεν εξαντλείται σε δικαστικές αποφάσεις και σε προτάσεις νομοθεσίας, αλλά λαμβάνει και ήπια μέτρα καθοδήγησης. Η Οδηγία για το Ηλεκτρονικό Εμπόριο και η DSA προβλέπουν ότι τα κράτη μέλη πρέπει να ενθαρρύνουν την κατάρτιση κωδίκων δεοντολογίας. Το 2016, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή από κοινού με το Facebook, το Twitter, το YouTube και τη Microsoft παρουσίασαν έναν κώδικα συμπεριφοράς που περιλάμβανε δεσμεύσεις για την καταπολέμηση της διάδοσης παράνομης ρητορικής μίσους στο διαδίκτυο²¹². Το 2018, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή θεσμοθέτησε τον Κώδικα Δεοντολογίας της Ε.Ε. για την παραπληροφόρηση²¹³. Περαιτέρω, η Ε.Ε. εξέδωσε και δύο κείμενα ήπιου νόμου,

---

²⁰⁹ Βλ. Katie Paul and Munsif Vengattil, 2019, Twitter Plans to Build “Decentralized Standard” for Social Networks, Reuters, πρόσβαση σε <www.reuters.com/article/us-twitter>

²¹⁰ Πρόκειται για γκρουπ οργανισμών για τα ανθρώπινα δικαιώματα, δικηγόρους και ακαδημαϊκούς, που ανέπτυξαν τρεις αρχές για την επίτευξη της διαφάνειας και της λογοδοσίας σχετικά με το πρόβλημα του υπερβολικού ελέγχου περιεχομένου στο διαδίκτυο. Πρόσβαση σε <<https://santaclaraprinciples.org/>>

²¹¹ Πρόκειται για πρωτοβουλία ομάδων της κοινωνίας των πολιτών για την ελευθερία της έκφρασης στο διαδίκτυο, την ευθύνη των ενδιαμέσων πλατφορμών και την εξισορρόπηση των αναγκών των κρατών και των ιδιωτών, με βάση τα ανθρώπινα δικαιώματα. Πρόσβαση σε <<https://manilaprinciples.org/principles.html>>

²¹² Βλ. European Commission – Press release: European Commission and IT Companies announce Code of Conduct on illegal on-line hate speech, πρόσβαση σε <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_16_1937>

²¹³ Βλ. Αντιμετώπιση παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο, 2018, μία ευρωπαϊκή Προσέγγιση, πρόσβαση σε <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52018DC0236>>

την «Ανακοίνωση για την Αντιμετώπιση του παράνομου επιγραμμικού περιεχομένου: Προς την ενίσχυση της ευθύνης των επιγραμμικών πλατφορμών»²¹⁴, και τη «Σύσταση (ΕΕ) 2018/334 της Επιτροπής σχετικά με μέτρα για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του παράνομου περιεχομένου στο διαδίκτυο»²¹⁵.

Ταυτόχρονα, έχουν ληφθεί και μέτρα παρακολούθησης της ψηφιακής κοινωνίας ώστε να ενημερώνεται η Ε.Ε. για την κατάσταση των ατομικών δικαιωμάτων στο διαδίκτυο. Το Ευρωπαϊκό παρατηρητήριο ψηφιακών μέσων (στο εξής EDMO) ξεκίνησε τη δράση του το 2020 φέρνοντας σε επαφή fact-checkers, ειδικούς media literacy, και ακαδημαϊκούς ερευνητές ώστε να αναλυθεί και να γίνει κατανοητό το φαινόμενο της παραπληροφόρησης σε συνεργασία με οργανισμούς media, online πλατφόρμες και επαγγελματίες στο πεδίο του media literacy²¹⁶. Επιπλέον, το PERSONEWS project της Ε.Ε. έχει ως στόχο να εξετάζει τον αντίκτυπο των προτάσεων περιεχομένου από αλγορίθμους για τους χρήστες αλλά και για την ίδια την δημοσιογραφία, συνδυάζοντας νομική και εμπειρική έρευνα ²¹⁷.

5.4.4 Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες / Digital Services Act

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η νομολογία²¹⁸ αντικατοπτρίζει την τάση για σταδιακή ανατροπή του καθεστώτος ασυλίας των ενδιαμέσων πλατφορμών της κοινωνίας της πληροφορίας. Ο Κανονισμός «Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες» ο οποίος τίθεται σε ισχύ το 2024, όπου και καταργείται η Οδηγία, κάνει βήματα προς περισσότερη διαφάνεια και λογοδοσία, και θέσπιση υποχρεώσεων για την αντιμετώπιση του παράνομου περιεχομένου στο διαδίκτυο. Η DSA ουσιαστικά αντιστοιχεί τις υποχρεώσεις των παρόχων με τη θέση τους

---

²¹⁴ European Commission, 2017, Tackling Illegal Content Online Towards an enhanced responsibility of online platforms, πρόσβαση σε <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52017DC0555>>

²¹⁵ Βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2018, Σύσταση σχετικά με μέτρα για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του παράνομου περιεχομένου στο διαδίκτυο, πρόσβαση σε <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0334&from=FR>>

²¹⁶Βλ. EDMO, πρόσβαση σε <<https://edmo.eu/edmo-at-a-glance/>>

²¹⁷ Βλ. European Research Council, 2015, Profiling and targeting news readers – implications for the democratic role of the digital media, user rights and public information policy, πρόσβαση σε <<https://cordis.europa.eu/project/id/638514>>

²¹⁸ Βλ. Google v CNIL C-507/17 και Glawischign - Piesczek v Facebook Ireland Limited C-18/18. Στην δεύτερη υπόθεση το ΔΕΕ έδωσε οδηγίες καθοδήγησης για τη διαδικασία ελέγχου του περιεχομένου. Υπογράμμισε τον ρόλο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στην προώθηση διάδοσης πληροφοριών, συμπεριλαμβανομένου του παράνομου περιεχομένου. Το ΔΕΕ επανέλαβε ότι η απουσία υποχρέωσης ελέγχου του περιεχομένου από τις πλατφόρμες αποτελεί εμπόδιο για τις δικαστικές εντολές των κρατών μελών. Προσπάθησε να δώσει μία ισορροπία όμως στο δικαίωμα τιμής και φήμης του θύματος και της οικονομικής ελευθερίας της πλατφόρμας, ώστε η προστασία του θύματος να μην συνιστά υπερβολική υποχρέωση για τον πάροχο διαδικτυακών υπηρεσιών.

ως κεντρικούς διαμορφωτές της ψηφιακής αγοράς. Ενδεικτικά αυτό περιλαμβάνει την υποχρέωση ανάληψης δράσης κατά του παράνομου περιεχομένου όταν η πλατφόρμα ενημερώνεται για αυτό (άρθρο 9), εισαγωγή του θεσμού του συντονιστή ψηφιακών υπηρεσιών σε κάθε κράτος-μέλος (άρθρα 49-51), και αυξημένες υποχρεώσεις επιμέλειας στις πολύ μεγάλες επιγραμμικές πλατφόρμες (αιτ. σκέψεις 48, 100 κλπ., και τμήμα 5, άρθρα 33-43). Απαιτεί επίσης αιτιολόγηση των αποφάσεων κατάργησης περιεχομένου (άρθρο 17), ενώ η Επιτροπή δημιουργεί βάση δεδομένων που περιέχει αυτές τις αιτιολογίες (άρθρο 24). Η Πράξη υιοθετεί τη ρήτρα του «καλού Σαμαρείτη» του αμερικανικού δικαίου ή κατά το ευρωπαϊκό δίκαιο τη ρήτρα της καλής πίστης (αιτ. σκέψη 26), αφού οι πλατφόρμες θα είναι ελεύθερες να κάνουν εθελοντικό έλεγχο χωρίς να φοβούνται την κύρωση (άρθρο 7). Ταυτόχρονα, αποσαφηνίζει και τον ρόλο των δικαστηρίων και των διοικητικών αρχών, απαιτώντας πρώτα από τον ενδιάμεσο πάροχο να τερματίσει την παραβίαση και καθορίζει τη διαδικασία ανάληψης δράσης κατά του παράνομου περιεχομένου (άρθρο 9 και 10). Με το άρθρο 61 συγκροτείται και ανεξάρτητη συμβουλευτική ομάδα, το «Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Ψηφιακών Υπηρεσιών για την επίβλεψη των ενδιάμεσων παρόχων». Επιπλέον η Επιτροπή ενθαρρύνει τη σύνταξη κωδίκων δεοντολογίας (άρθρα 45-47). Έτσι, η DSA περιλαμβάνει πολλές διατάξεις, οι οποίες θα βελτιώσουν τη διαφάνεια και τη λογοδοσία των ψηφιακών πλατφορμών με το ζητούμενο να είναι η ισορροπία ανάμεσα στην ελευθερία της έκφρασης και τον περιορισμό του παράνομου περιεχομένου²¹⁹. Και ο ΓΚΠΔ και η DSA ήδη δείχνουν πως η Ένωση πασχίζει να βρει την ισορροπία μεταξύ σκληρής ρύθμισης και αυτορρύθμισης. Και οι δύο Κανονισμοί υιοθετούν μία υβριδική προσέγγιση, δεσμεύοντας τους υπεύθυνους αλλά αφήνοντας μία διακριτική ευχέρεια δράσης με βάση τον κίνδυνο.

Δεν υπάρχει άλλη νομοθετική πράξη στον κόσμο με αυτό το επίπεδο φιλοδοξίας για την ρύθμιση των ψηφιακών μέσων δικτύωσης και ενημέρωσης και πληροφόρησης. Η μετατόπιση της ευθύνης των πολύ μεγάλων πλατφορμών κατά τον De Gregorio δεν αποτελεί απλή πολιτική απόφαση αλλά την έκφραση των πρώτων βημάτων του ευρωπαϊκού ψηφιακού συνταγματισμού,²²⁰ αφού η Πράξη συμπληρώνει το ευρωπαϊκό σχέδιο δράσης για

---

²¹⁹Σημαντικό είναι όμως να αναφερθεί πως η DSA αφορά μόνο το παράνομο και όχι το επιβλαβές περιεχόμενο Βλ. αιτιολογική σκέψη 12 και άρθρο 3.

²²⁰ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ.189.

τη δημοκρατία που έχει ως στόχο να καταστήσει πιο ανθεκτικές τις ευρωπαϊκές δημοκρατίες²²¹.

5.4.5 Η θεωρία της τριτενέργειας

Η παραδοσιακή λύση για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που προκύπτουν σε σχέση με την ελευθερία του λόγου στο διαδίκτυο είναι φυσικά η νομοθετική ρύθμιση. Οι πλατφόρμες όμως αντιστέκονται σθεναρά, επιθυμώντας να διατηρήσουν την ελευθερία τους από νομοθετικές παρεμβάσεις. Έτσι επιλέγουν την αυτορρύθμιση, δημιουργώντας μία «αόρατη χειραψία» μεταξύ δημόσιων και ιδιωτικών φορέων, η οποία βάζει φρένο στην κρατική ρύθμιση²²². Σε αυτό το φιλελεύθερο περιβάλλον, οι κρατικοί φορείς δεν μπορούν να ελέγξουν το παράνομο περιεχόμενο όταν δεν υπάρχει αυτή η «αόρατη χειραψία» και οι πλατφόρμες δεν συνεργάζονται εθελοντικά. Ο De Gregorio καλεί τους ερευνητές του δικαίου να κάνουν ένα βήμα πίσω και να αναρωτηθούν για τον ρόλο του συνταγματικού δικαίου στο πλαίσιο του ελέγχου του περιεχομένου²²³.

Η λύση που προτείνει είναι η θεωρία της τριτενέργειας (το δόγμα της οριζόντιας επίδρασης). Η θεωρία αυτή προέκυψε λόγω των κοινωνικό-ιστορικών εξελίξεων μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όπου παραδοσιακά κρατικές δραστηριότητες μεταφέρθηκαν στον ιδιωτικό τομέα. Ενώ τα ατομικά δικαιώματα ήταν ιστορικά αμυντικά έναντι του κράτους, προέκυψε η ανάγκη προστασίας των ατομικών θεμελιωμάτων από δυνατές ιδιωτικές οντότητες. Η θεωρία της τριτενέργειας σημαίνει πως τα ατομικά συνταγματικά δικαιώματα δεν δεσμεύουν μόνο τους κρατικούς φορείς όταν αλληλοεπιδρούν με ιδιωτικούς (κάθετη επίδραση) αλλά δεσμεύουν και τους ιδιώτες μεταξύ τους (οριζόντια επίδραση)²²⁴.

Η άμεση τριτενέργεια κατά τον Δαγτόγλου, την οποία δέχεται ένα μικρό τμήμα της θεωρίας και της νομολογίας, σημαίνει πως τα ατομικά δικαιώματα δεσμεύουν αυτόματα και το ιδιωτικό δίκαιο. Η έμμεση τριτενέργεια της κρατούσας γνώμης λειτουργεί ως επικουρική νομική βάση κατά την ερμηνεία αόριστων νομικών εννοιών ή όταν ο κοινός νομοθέτης έχει παραλείψει να ρυθμίσει και να προστατέψει αποτελεσματικά τα θεμελιώδη δικαιώματα. Λειτουργεί σαν «ακτινοβολία» επηρεάζοντας τη συνολική έννομη τάξη όσον αφορά τις

---

²²¹ Βλ. DSA αιτιολογική σκέψη 104, 106 και Ανακοίνωση της επιτροπής για τη δημοκρατία σελ.23

²²² Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ.193.

²²³ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ.193.

²²⁴ Βλ. Stephen Gardbaum, 2003, The Horizontal Effect of Constitutional Rights, 102 Michigan Law Review 388, πρόσβαση σε

<<https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1734&context=mlr>>

έννομες σχέσεις των ιδιωτών. Στο ελληνικό Σύνταγμα, ορισμένα ατομικά δικαιώματα αναπτύσσουν άμεση τριτενέργεια από τη διατύπωσή τους²²⁵. Η αναθεώρηση του 2001 πρόσθεσε το άρθρο 25§1 με το οποίο αναγνωρίζεται η τριτενέργεια ατομικών δικαιωμάτων στις σχέσεις ιδιωτών «στις οποίες προσιδιάζουν». Κατά τον Δαγτόγλου, το ελληνικό Σύνταγμα καθιερώνει την έμμεση τριτενέργεια.

Την έμμεση τριτενέργεια αναγνωρίζει και η ΕΣΔΑ στο άρθρο 14, ενώ το ΔΕΕ την έχει αναγνωρίσει νομολογιακά. Στην Ευρώπη, η οριζόντια επέκταση των συνταγματικών δικαιωμάτων είναι λιγότερο άκαμπτη, και αυτό οφείλεται στον τρόπο που αντιμετωπίζουν τις ελευθερίες τα κράτη πρόνοιας, τα οποία εκτιμούν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, απέχοντας αρκετά από την οικονομο-φιλελεύθερη προσέγγιση του αμερικανικού χώρου, ο οποίος εφαρμόζει το δόγμα της κρατικής δράσης²²⁶.

Το ΔΕΕ έχει εφαρμόσει τη θεωρία της τριτενέργειας υιοθετώντας μία τελεολογική προσέγγιση για την διασφάλιση των συνταγματικών δικαιωμάτων. Στην υπόθεση *Van Gend En Loos*, το ΔΕΕ δήλωσε πως «ανεξάρτητα από τη νομοθεσία των κρατών μελών, το κοινοτικό δίκαιο όχι μόνο επιβάλλει υποχρεώσεις στους ιδιώτες αλλά επίσης έχει στόχο να τους παρέχει δικαιώματα που γίνονται μέρος της νομικής τους κληρονομιάς»²²⁷. Όταν ο ΧΘΔΕΕ απέκτησε την νομική αξία Συνθήκης, διαδόθηκε ο δικαστικός ακτιβισμός και στην εφαρμογή του Χάρτη, με πολλές αποφάσεις του ΔΕΕ να αναγνωρίζουν την τριτενέργεια δικαιωμάτων, χωρίς όμως ακόμα να έχει παράσχει με τη νομολογία του κατευθυντήριες γραμμές για το άρθρο 11 σχετικά με την ελευθερία της έκφρασης²²⁸.

Αν το ΔΕΕ αποφασίσει να εισάγει θετική υποχρέωση στον τομέα της ελευθερίας της έκφρασης, οι νομικοί επιστήμονες προειδοποιούν ότι θα πρέπει να προσέξει να μην υπερβεί

---

²²⁵ Βλ. άρθρο 22§1 Σ.

²²⁶ Το δόγμα της κρατικής δράσης είναι μία νομική αρχή που απορρέει από την 14^η τροποποίηση του αμερικανικού Συντάγματος, η οποία παρέχει στα άτομα δικαίωμα ισότητας απέναντι στον νόμο και παροχής δέουσας διαδικασίας για να προστατευτούν σύμφωνα με τον νόμο. Το δόγμα ουσιαστικά επιτρέπει την προστασία συνταγματικών δικαιωμάτων μόνο εναντίον του κράτους ή εναντίον ιδιωτικής οντότητας που δρα ως κράτος σε λειτουργία που εκτελείται παραδοσιακά από μία κυβέρνηση ή σε συνεννόηση με αυτή. Το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ έχει ασχοληθεί εκτενώς στη νομολογία του με την αποσαφήνιση του δόγματος αυτού. Για παράδειγμα, το Ανώτατο Δικαστήριο έχει απορρίψει την ιδέα ότι ένας τηλεοπτικός σταθμός μπορεί να θεωρηθεί κρατικός φορέας άρα δεν μπορεί να επικεντρωθεί στην παραβίαση της Πρώτης Τροποποίησης. Βλ. De Gregorio (2022), *ό.π.*, σελ.196.

²²⁷ Βλ. Υπόθεση 26/62 *Van Gend & Loos v. Netherlands Inland Revenue Administration*.

Η αναγνώριση της τριτενέργειας αποδίδεται στις αποφάσεις: C-36/74, C-415/93, C-51/96.

²²⁸ Άλλωστε το άρθρο 51 του Χάρτη για το πεδίο εφαρμογής του, τον περιορίζει στα θεσμικά όργανα της Ε.Ε. και στα κράτη μέλη κατά την εφαρμογή του δικαίου της Ε.Ε.

τις αρμοδιότητές του και αναλάβει νομοθετική εξουσία²²⁹. Ακόμα και αν η βαρύτητα που παρατηρείται στο ευρωπαϊκό δίκαιο για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια μπορούσε να παράσχει το συνταγματικό έδαφος για την τριτενέργεια της ελευθερίας της έκφρασης, κατά τον De Gregorio, το εν λόγω δικαίωμα γίνεται γενικά αντιληπτό ως αρνητική ελευθερία, που απειλείται μόνο από δημόσιους φορείς²³⁰. Αυτό οφείλεται στο ότι παραδοσιακά η Ένωση ρυθμίζει κανονιστικά τα δικαιώματα που χρίζουν οριζόντιας προστασίας, αλλά έχει αποφύγει να ρυθμίσει το συγκεκριμένο δικαίωμα.

Στο πλαίσιο ερμηνείας της ελευθερίας της έκφρασης στο διαδίκτυο, ο Μάνεσης θεωρεί πως η κυριαρχία της ιδιωτικής οικονομίας μεταβάλλει τους ιδιώτες σε εν δυνάμει αυτοτελή κέντρα εξουσίας, επομένως και σε εν δυνάμει αποδέκτες του δικαιώματος²³¹. Με την θεωρία της τριτενέργειας, αποφεύγεται να μετατραπεί η ελευθερία της ψηφιακής αγοράς σε δικαιολογία για την ανάπτυξη κρυφών μορφών εξουσίας που απαξιώνουν τις συνταγματικές αξίες. Στην περίπτωση των επιγραμμικών πλατφορμών, το δόγμα της οριζόντιας επίδρασης θα μπορούσε να μοιάζει με μία απαίτηση οι φορείς αυτοί να συμμορφώνονται με συνταγματικές εγγυήσεις.

Ο De Gregorio δεν φαίνεται πεπεισμένος για την χρησιμότητα της θεωρίας της τριτενέργειας σε σχέση με την ελευθερία της έκφρασης στο ψηφιακό περιβάλλον. Κατά τη γνώμη του, αν αυτή εφαρμοζόταν τότε αυτό θα είχε αρκετές αρνητικές επιπτώσεις στην ασφάλεια δικαίου. Ήδη ορισμένες υποθέσεις στην Ευρώπη που έχουν εφαρμόσει την τριτενέργεια σε δίκες μεταξύ διαδικτυακών πλατφορμών και χρηστών έχουν καταλήξει σε διαφορετικά αποτελέσματα²³². Οι ανησυχίες για τη δικαστική εξουσία θα μπορούσαν να ξεπεραστούν εν μέρει με την εφαρμογή της τριτενέργειας σε ορισμένους ιδιωτικούς φορείς, οι οποίοι τελούν ορισμένες δημόσιες λειτουργίες. Αν και οι πλατφόρμες δεν μπορούν να θεωρηθούν δημόσιοι φορείς, οι υποχρεώσεις τους για τον έλεγχο του περιεχομένου θα μπορούσαν να υπόκεινται σε εγγυήσεις που παραδοσιακά ισχύουν στον δημόσιο τομέα, όπως τη διαφάνεια. Σε αυτό το σενάριο, οι χρήστες θα έχουν τη δικαιολογημένη προσδοκία

---

²²⁹ Βλ. Maja Brkan, 2019, Freedom of Expression and Artificial Intelligence: On Personalisation, Disinformation and (Lack Of) Horizontal Effect of the Charter, πρόσβαση σε <https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3354180>

²³⁰ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ.198.

²³¹ Βλ. Μάνεσης Α., 1982, Ατομικές ελευθερίες, σελ. 48.

²³² Βλ. για παράδειγμα η Υπόθεση του Δικαστηρίου της Ρώμης CasaPound v. Facebook (2019) και η υπόθεση του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου Der Dritte Weg v. Facebook Ireland Ltd. (2019).

ότι οι ιδιωτικές αυτές εταιρίες έχουν αναλάβει οιονεί δημόσια καθήκοντα και άρα λογοδοτούν για την παραβίαση των συνταγματικών δικαιωμάτων και ελευθεριών²³³. Δεν υπάρχει μεγάλη πιθανότητα η Ε.Ε. να ακολουθήσει την παραπάνω λύση καθώς δημιουργεί πρόβλημα στην ελευθερία της άσκησης της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Άλλωστε, η ελευθερία της έκφρασης δεν αποτελεί απόλυτο δικαίωμα, και η προστασία της δεν υπερτερεί από άλλα συνταγματικά δικαιώματα, αλλά πρέπει να σταθμίζεται ανά περίπτωση με βάση την αρχή της αναλογικότητας.

5.4.6 Το θετικό περιεχόμενο του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης

Η δημοκρατία πρέπει να είναι ουδέτερη αλλά δεν επιτρέπεται να είναι απαθής σε αντιλήψεις που αναιρούν τον ίδιο τον πυρήνα της²³⁴. Μία λύση για να επιλυθούν οι προκλήσεις ελέγχου του περιεχομένου με βάση την ελευθερία της έκφρασης αποτελεί η μετάβαση του δικαιώματος από την αρνητική στην θετική διάσταση. Αυτή η λύση του ψηφιακού συνταγματισμού αυξάνει τη διαφάνεια και την υπευθυνότητα κατά τον έλεγχο περιεχομένου.

Το Συμβούλιο της Ευρώπης έχει υπογραμμίσει πως «τα κράτη ως οι τελικοί εγγυητές του πλουραλισμού, έχουν τη θετική υποχρέωση να θεσπίσουν ένα κατάλληλο νομοθετικό και πολιτικό πλαίσιο για το σκοπό αυτό. Αυτό σημαίνει τη λήψη κατάλληλων μέτρων για την εξασφάλιση επαρκούς ποικιλίας στο συνολικό φάσμα των τύπων μέσων ενημέρωσης, λαμβάνοντας υπόψη τις διαφορές όσον αφορά τους σκοπούς, τις λειτουργίες και τη γεωγραφική τους εμβέλεια»²³⁵. Στο πλαίσιο των ψηφιακών τεχνολογιών, ο ειδικός εισηγητής του ΟΗΕ για την ελευθερία της έκφρασης παρατήρησε σχετικά με την χρήση τεχνητής νοημοσύνης πως το δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων επιβάλλει στα κράτη τόσο αρνητικές υποχρεώσεις αποχής από την παρέμβαση στην ελευθερία της έκφρασης, όσο και θετικές υποχρεώσεις για την προαγωγή και προστασία του εν λόγω δικαιώματος. Το ΕΔΔΑ έχει αναγνωρίσει νομολογιακά τις θετικές υποχρεώσεις που προκύπτουν από το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ και ειδικά την δημιουργία ενός ευνοϊκού περιβάλλοντος για τη συμμετοχή στον

---

²³³ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ.199.

²³⁴ Βλ. Μήτρου, Λίλιαν, 2021, Μισαλλόδοξος Λόγος και ΜΜΕ, σελ. 47.

²³⁵ Βλ. 2018, Πρόταση CM/Rec(2018)1 of the Committee of Ministers to Member States on media pluralism and transparency of media ownership, πρόσβαση σε <https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-cm-rec-2018-1-1-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-media-pluralism-and-transparency-of-media-ownership>

δημόσιο διάλογο όλων των προσώπων²³⁶. Ειδικά για το διαδίκτυο, το ΕΔΔΑ έχει αναγνωρίσει τον ρόλο που έχει ο παγκόσμιος ιστός ως κύριο τρόπο άσκησης του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης και πληροφόρησης²³⁷. Κατά το άρθρο 13 της ΕΣΔΑ, καθένας έχει δικαίωμα προσφυγής ενώπιον εθνικής αρχής όταν παραβιάζεται κάποιο δικαίωμα ή ελευθερία του. Εκεί μπορεί να βασιστούν οι θετικές υποχρεώσεις στον τομέα του ελέγχου του περιεχομένου, σε συνδυασμό με το άρθρο 1 για τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, και με το άρθρο 46 σχετικά με την εκτέλεση των αποφάσεων του ΕΔΔΑ²³⁸. Το Συμβούλιο της Ευρώπης έχει υπογραμμίσει στον τομέα των αλγοριθμικών τεχνολογιών τη σημασία των διάφορων εγγυήσεων, όπως τα αποτελεσματικά ένδικα μέσα σε σχέση με δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς²³⁹.

Στην Ε.Ε., το άρθρο 47 του ΧΘΔΕΕ παρέχει το δικαίωμα προσφυγής σε περίπτωση παραβίασης δικαιωμάτων, ενώ το άρθρο 11 δεν κατοχυρώνει μόνο την αρνητική ελευθερία της έκφρασης αλλά και την θετική διάσταση του δικαιώματος για πλουραλισμό και πολυφωνία στα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Το ΔΕΕ στην υπόθεση Sky Österreich²⁴⁰ που αφορούσε την πολυφωνία των μέσων ενημέρωσης σχετικά με τους οικονομικούς όρους υπό τους οποίους ο πάροχος μπορεί να αποκτήσει πρόσβαση σε δορυφορικό σήμα, έκανε στάθμιση των δικαιωμάτων της ελευθερίας της πληροφόρησης και της επιχειρηματικής ελευθερίας και έδωσε προτεραιότητα στο πρώτο²⁴¹. Στην ελληνική έννομη τάξη, κατά τον Δαγτόγλου, η ελευθερία της γνώμης αντιμετωπίζεται πρωτίστως ως θετικό δικαίωμα και όχι μόνο ατομικό αλλά πολιτικό, που αποσκοπεί στην πλουραλιστική διαμόρφωση της κοινής γνώμης²⁴².

---

²³⁶Βλ. Υπόθεση Fuentes Bobo v. Spain (2001) 31 EHRR 50 και Υπόθεση Ozgur Gundem v. Turkey (2001) 31 EHRR 49.

²³⁷ Βλ. Cengiz and Others v. Turkey (2015), 49, 52 και Ahmet Yildirim v. Turkey (2012), 54.

²³⁸ De Gregorio (2022), ό.π., σελ.205.

²³⁹ 2020, Πρόταση CM/Rec(2020)1 of the Committee of Ministers to Member States on the human rights impacts of algorithmic systems πρόσβαση σε <<https://rm.coe.int/09000016809e1154>>

Τα κράτη θα πρέπει να διασφαλίζουν «ίσες, προσβάσιμες, οικονομικά προσιτές, ανεξάρτητες και αποτελεσματικές δικαστικές και εξωδικαστικές διαδικασίες που εγγυώνται αμερόληπτη εξέταση, σύμφωνα με τα άρθρα 6, 13 και 14 της Σύμβασης, όλων των ισχυρισμών για παραβιάσεις των δικαιωμάτων της Σύμβασης μέσω της χρήσης αλγοριθμικών συστημάτων, είτε προέρχονται από φορείς του δημόσιου είτε του ιδιωτικού τομέα».

²⁴⁰ Βλ. ΔΕΕ, 2013, C-283/11 Sky Österreich GmbH, πρόσβαση σε

<<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=A6EFD8DF6B52DAED32D0A1BABCFFDE65?text=&docid=132681&pageIndex=0&doclang=EL&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=2673155>>

²⁴¹ Η απόφαση αφορά την πρόσβαση στην πληροφορία και όχι την ποιότητα της πληροφορίας.

²⁴² Βλ. Μαρκόπουλος Ν., 2017, Σύνταγμα – Κατ' άρθρο Ερμηνεία, σελ. 316.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο De Gregorio προτείνει πως ίσως είναι καλύτερο αντί να εστιάζουμε στην προστασία των χρηστών από παρεμβάσεις, να γίνει επιτρεπτό να μοιράζονται ελεύθερα τη γνώμη τους. Με βάση αυτό, θα μπορούσαν να εισαχθούν διαδικαστικές εγγυήσεις για να διασφαλιστεί η διαφάνεια, η πολυφωνία και η ποικιλομορφία του διαδικτυακού περιεχομένου, προσφέροντας στους χρήστες εργαλεία για τον έλεγχο και την καταγγελία παρεμβάσεων²⁴³.

Στην αρνητική πλευρά αυτής της λύσης, η αύξηση της νομικής πίεσης στις διαδικτυακές πλατφόρμες ώστε να έχουν την υποχρέωση παρακολούθησης του περιεχομένου θα μπορούσε να οδηγήσει σε υπερβολικά επιθετική αυτοεπιτήρηση, αφού δεν είναι δυνατόν μία Ανεξάρτητη Αρχή να ελέγχει όλο το διαδικτυακό περιεχόμενο ώστε να εξασφαλίζει την ελευθερία της έκφρασης. Ο κίνδυνος της παράπλευρης λογοκρισίας μπορεί να κλονίσει τη δημοκρατία, όμως αυτό δεν σημαίνει πως οι δημοκρατίες πρέπει να παραιτηθούν. Το δίλημμα δεν είναι ανάμεσα στον ιδιωτικό και δημόσιο έλεγχο αλλά στο πώς θα συνδυαστούν αυτά τα δύο συστήματα διατηρώντας τις συνταγματικές εγγυήσεις. Αυτή η προσέγγιση δεν καθιστά τις ιδιωτικές τεχνολογικές εταιρίες του ψηφιακού περιβάλλοντος νομικά υπεύθυνες αλλά προωθεί τη διαφάνεια στον έλεγχο περιεχομένου με διαδικασίες που καθοδηγούνται από τους ίδιους τους χρήστες, πάντα σε συνάρτηση με τις συνταγματικές αξίες. Οι αλγοριθμικές τεχνολογίες θα μπορούσαν να ρυθμιστούν ώστε να στηρίζουν τον πλουραλισμό και να καταπολεμήσουν την ψηφιακή απομόνωση περιεχομένου.

Συμπερασματικά, το ζήτημα της ελευθερίας του λόγου στο διαδίκτυο δεν λύνεται μόνο με την εισαγωγή καθεστώτος ευθύνης των πλατφορμών, αλλά και με την εισαγωγή υποχρεώσεων διαφάνειας και διαδικαστικών εγγυήσεων στον έλεγχο περιεχομένου. Κατά τον De Gregorio, αν θεσπιστούν διαδικαστικοί κανόνες παροχής ενδίκων μέσων κατά ενδεχόμενων παραβιάσεων της ελευθερίας της έκφρασης στο διαδίκτυο -οι οποίοι είναι επίσης αναλογικοί με την επιχειρηματική ελευθερία-, οι πλατφόρμες δεν θα έχουν άλλη επιλογή από το να υιοθετήσουν μία συνταγματικά συμβατή στρατηγική. Για παράδειγμα η DSA ορίζει μηχανισμούς ειδοποίησης για το παράνομο περιεχόμενο (άρθρο 14) και το δικαίωμα καταγγελίας στην αρχή συντονισμού (άρθρο 43). Η θετική προσέγγιση θα ωφελούσε άλλωστε και τις πλατφόρμες, αφού μειώνει το κόστος συμμόρφωσης και ενισχύει την ασφάλεια δικαίου.

---

²⁴³ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ.201-203.

Φαίνεται πως η Ε.Ε. έχει αρχίσει να ανοίγει τον δρόμο προς τη ρύθμιση των εγγυήσεων στον τομέα του περιεχομένου και των δεδομένων. Το περιεχόμενο και τα δεδομένα είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος του ψηφιακού καπιταλισμού²⁴⁴. Ο Γενικός Κανονισμός προστασίας των δεδομένων στο άρθρο 85 προβλέπει πως τα κράτη πρέπει να συμβιβάζουν τα δύο αυτά δικαιώματα, τα οποία η ελληνική Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα έχει χαρακτηρίσει ως ισότιμα και ισοδύναμα²⁴⁵. Ο συμβιβασμός επομένως πρέπει να επιτευχθεί μέσω πρόσφορων κριτηρίων στάθμισης *in concreto*²⁴⁶, όπως έγινε στην υπόθεση του ΔΕΕ Google Spain για το δικαίωμα στη λήθη.

Για τον παραπάνω λόγο, το επόμενο κεφάλαιο ασχολείται με την άλλη όψη του νομίσματος, δηλαδή την προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα -κυρίως- στο ευρωπαϊκό ψηφιακό περιβάλλον. Η σχέση μεταξύ της ελευθερίας της έκφρασης στο διαδίκτυο και της προστασίας δεδομένων είναι αμφίδρομη, αφού κατά τη διάρκεια λήψης, μεταφόρτωσης και ελέγχου του περιεχομένου ταυτόχρονα εξάγονται δεδομένα, τα οποία χρησιμοποιούνται για την εξατομίκευση και τη δημιουργία ενός εθιστικού περιβάλλοντος που παράγει ολοένα και περισσότερο περιεχόμενο και επομένως δεδομένα. Η πρακτική αυτή αποτελούσε ανέκαθεν ζήτημα της ισορροπίας που αναζητά ο συνταγματισμός, αφού η διάχυτη συλλογή δεδομένων, η παρακολούθηση, και η δημιουργία προφίλ επηρεάζει ένα φάσμα πολιτικών και ατομικών δικαιωμάτων όπως το δικαίωμα στην ελευθερία του λόγου, την πολιτική συμμετοχή, την ισότητα, και την ιδιωτικότητα.

---

²⁴⁴ Βλ. De Gregorio (2022), *ό.π.*, σελ.215.

²⁴⁵ Βλ. ΑΠΔΠΧ 41/2017, σελ. 14.

²⁴⁶ Βλ. Βλαχόπουλος, 2021, Η ελευθερία της έκφρασης στο ΓΚΠΔ: Νομική Διάσταση και Πρακτική Εφαρμογή σελ. 69.

6 ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ

6.1 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ: ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΝΑ ΜΕΝΕΙΣ ΜΟΝΟΣ...

Στις σύγχρονες δημοκρατίες, η πορεία της αναγνώρισης της προστασίας των προσωπικών δεδομένων ως θεμελιώδες δικαίωμα ξεκίνησε από την εξέλιξη της έννοιας της ιδιωτικής ζωής στο νομοθετικό πλαίσιο των ΗΠΑ. Στην αρχή το δικαίωμα αναφερόταν ως «το δικαίωμα στην ησυχία/το δικαίωμα να μένει κανείς μόνος του»²⁴⁷, αποδιδόμενο στους Samuel D. Warren και Louis Brandeis κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα²⁴⁸. Το ευρύτερο δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή ξεκίνησε και στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ ως αρνητική ελευθερία όμως πήρε ξεχωριστή πορεία κάτω από διαφορετικές ιστορικές και κατά συνέπεια συνταγματικές συνθήκες, φτάνοντας σε συνδυασμό αρνητικής και θετικής ελευθερίας.

Η Ευρώπη υπήρξε ιδιαίτερα ευαίσθητη στις προκλήσεις του δικαιώματος στην ιδιωτική ζωή μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Κατά τη διάρκεια του πολέμου συλλέγονταν ευαίσθητα δεδομένα για την διατήρηση κρατικών αρχείων, που περιείχαν πληροφορίες σχετικά με την εθνικότητα, το φύλο, τη θρησκεία, και τις πολιτικές ιδέες των ατόμων²⁴⁹. Από την άλλη πλευρά, οι ΗΠΑ γνώρισαν λιγότερες παρεμβάσεις στην ιδιωτική ζωή, άρα υιοθέτησαν μία λιγότερο επεμβατική στάση. Ενώ δηλαδή το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή ξεκίνησε από κοινή αφετηρία, σήμερα η κάθε έννομη τάξη έχει πάρει τη δική της πορεία. Έτσι, αντίθετα με την Ευρωπαϊκή νομολογία, στις ΗΠΑ, η προστασία της ιδιωτικής ζωής δεν συνδέεται με το άτομο και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του, αλλά στην εύλογη προσδοκία ιδιωτικότητας μαζί με μία θεωρία «μωσαϊκού», όπου το κάθε άτομο δεν έχει από μόνο του σημασία χωρίς τις άλλες ψηφίδες του μωσαϊκού²⁵⁰. Ο λόγος που μας ενδιαφέρει η αμερικανική αντίληψη της ιδιωτικότητας είναι επειδή γεννώνται πρακτικά ζητήματα αφού μεγάλο μέρος των τεχνολογικών προϊόντων αναπτύσσονται εκτός της Ε.Ε.

---

²⁴⁷ Μετάφραση από το «right to be let alone».

²⁴⁸ Βλ. Warren and Brandeis, 1890, *The Right to Privacy*, *Harvard Law Review*, πρόσβαση σε <<https://www.jstor.org/stable/1321160>>

Βλ. Ιγγλεζάκης Ιωάννης, 2021, *Δίκαιο Πληροφορικής*, σελ. 330

²⁴⁹ Βλ. De Gregorio (2022), *ό.π.*, σελ. 222

²⁵⁰ Βλ. De Gregorio (2022), *ό.π.*

Η νομολογία ΗΠΑ σχετικά με την εύλογη προσδοκία ιδιωτικότητας έχει παράγει πάνω από 40 υποθέσεις του Ανώτατου Δικαστηρίου από το 1967 μέχρι σήμερα, όπως τις *Boyd v US* (1886), *Olmstead v. US* (1928), *Katz v. US* (1967), *Roe v. Wade* (1973), *Whalen v. Roe*, *US v. Miller* (1976), *Carpenter v. Us* (2018).

Το τι είδους δικαιώματα αποτελούν σε κάθε έννομη τάξη η ιδιωτική ζωή και η προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, αλλάζει το καθεστώς προστασίας τους.

Ενώ λοιπόν το αμερικανικό σύστημα επικεντρώνεται στις συγκεντρωτικές επιπτώσεις, το Ευρωπαϊκό δίκαιο δίνει πρόσωπο-κεντρικό χαρακτήρα στο δικαίωμα. Η εξέλιξη του δικαιώματος της ιδιωτικής ζωής έχει αντιμετωπιστεί υπερεθνικά στο ευρωπαϊκό έδαφος κυρίως στη νομολογία του ΕΔΔΑ, το οποίο ερμηνεύει το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ (δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής). Το ΕΔΔΑ έχει ευρεία νομολογία για το τι λογίζεται ως δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή, αναφερόμενο στο δικαίωμα να ζει κάποιος μακριά από την δημοσιότητα μέχρι και την ανωνυμία στο διαδίκτυο. Το ΕΔΔΑ δεν ορίζει το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή μόνο ως «δικαίωμα στην ησυχία» αλλά ως προϋπόθεση για την ολοκληρωμένη ανάπτυξη της προσωπικότητας, της προσωπικής αυτονομίας και ταυτότητας²⁵¹. Κατά το ΕΔΔΑ, το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή συνδέεται στενά με το δικαίωμα στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια στο συνολικό ευρωπαϊκό συνταγματικό πλαίσιο.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, το αρχικό αμερικάνικο «δικαίωμα στην ησυχία» αποτελεί αρνητική ελευθερία, όμως το Ευρωπαϊκό δίκαιο αποτελεί παράδειγμα μετατόπισης και εξέλιξης ενός δικαιώματος από μία απλή αρνητική ελευθερία σε ένα θετικό δικαίωμα για την αντιμετώπιση των απειλών που προέρχονται από την ανεξέλεγκτη άσκηση εξουσίας μέσω της συλλογής και επεξεργασίας δεδομένων. Το 1987, πολύ πριν γίνουν πλήρως συνειδητοί οι κίνδυνοι που θέτει το ψηφιακό περιβάλλον στο γενικό δικαίωμα της ιδιωτικότητας, ο καθηγητής Σ. Σημίτης έγραψε πως «*Ούτε η ελευθερία του λόγου ούτε η ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι ούτε η ελευθερία του συνέρχεσθαι μπορούν να ασκηθούν πλήρως, εφόσον παραμένει αβέβαιο αν, υπό ποιες συνθήκες και υπό ποιους σκοπούς, οι προσωπικές πληροφορίες συλλέγονται και υποβάλλονται σε επεξεργασία. Τα επιχειρήματα σχετικά με την προστασία της ιδιωτικής ζωής έχουν να κάνουν με περισσότερα από οποιοδήποτε συγκεκριμένο δικαίωμα: καθορίζουν την επιλογή μεταξύ μιας δημοκρατικής και μιας αυταρχικής κοινωνίας*»²⁵². Αυτή η αντίληψη του ευρωπαϊκού δικαίου προήλθε ιστορικά από τον ρόλο που έπαιξαν και συνεχίζουν να παίζουν οι τεχνολογίες αυτές στην εκτέλεση δημόσιων καθηκόντων, κάτι που οδήγησε τον ευρωπαϊκό νομοθέτη σε κανονιστική ρύθμιση.

---

²⁵¹ Βλ. ΕΔΔΑ, 2009, *Reklos and Davourlis κατά Ελλάδος*

Βλ. ΕΔΔΑ, 1994, *Burghartz v. Switzerland*.

²⁵² Βλ. *Simitis S*, 1987, *Reviewing Privacy in the Information Society*, σελ. 734.

6.2 ΟΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ

6.2.1 Ηνωμένες Πολιτείες

Η Τέταρτη Τροποποίηση του αμερικανικού Συντάγματος ορίζει το δικαίωμα της προστασίας από αδικαιολόγητες έρευνες και κατασχέσεις από το κράτος. Το δικαίωμα αναπτύχθηκε από την έννοια της ιδιωτικής ζωής του βρετανικού δικαίου, σύμφωνα με το οποίο «το σπίτι κάποιου είναι το κάστρο του»²⁵³. Το Σύνταγμα δεν αναφέρει ρητά την ιδιωτική ζωή όμως το 1965, στην υπόθεση του Ανώτατου Δικαστηρίου των ΗΠΑ *Griswold v Connecticut*²⁵⁴, ο δικαστής Douglas εκφράζοντας την γνώμη της πλειοψηφίας έγραψε πως υπάρχει το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή μέσα στην «παρασκιά»²⁵⁵ των δικαιωμάτων που παρέχονται στο Σύνταγμα, παρόλο που δεν προσδιορίζεται ρητά σε κάποια από τις Τροπολογίες. Πέρα από το Σύνταγμα, οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν έχουν μία συνεκτική νομοθεσία που να διέπει την συλλογή και την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα. Οι νόμοι είναι διάσπαρτοι ανά πολιτεία με ελάχιστους να θεσπίζονται σε Ομοσπονδιακό επίπεδο, όπως η Πράξη Ιδιωτικότητας των δημόσιων αρχείων του 1974, η ΗΡΑΑ σχετικά με τα δεδομένα ιατρικής φύσης το 1996, και η COPPA για την ιδιωτικότητα των παιδιών στο ψηφιακό περιβάλλον το 1998²⁵⁶.

Αυτό το κατακερματισμένο νομικό πλαίσιο φαίνεται ιδιαίτερα προβληματικό μετά την τρομοκρατική επίθεση στις ΗΠΑ το 2001. Οι ΗΠΑ, αλλά και τα υπόλοιπα κράτη, έκαναν πραγματικότητα τον μέχρι τότε οργουελιανό μύθο της (προληπτικής) μαζικής επιτήρησης, επικαλούμενα την εθνική ασφάλεια και το δημόσιο συμφέρον. Ενώ το σκάνδαλο Snowden του 2013 φαίνεται να ώθησε την Ε.Ε. προς την έκδοση Κανονισμού για τα προσωπικά δεδομένα²⁵⁷, η αντίδραση και η επίκληση προς αλλαγή της νομοθεσίας στο περιβάλλον των

---

²⁵³ Αυτό διακήρυξε ο Άγγλος δικαστής και νομικός Sir Edward Coke το 1604.

Βλ. Sir Edward Coke declares that your house is your “Castle and Fortress” (1604) πρόσβαση σε <<https://oll.libertyfund.org/quote/sir-edward-coke-declares-that-your-house-is-your-castle-and-fortress-1604>>

²⁵⁴ Βλ. Ανώτατο Δικαστήριο ΗΠΑ, 1965, *Griswold v Connecticut*, πρόσβαση σε <<https://www.oyez.org/cases/1964/496>>

²⁵⁵ Ο δικαστής Douglas χρησιμοποίησε τη λέξη «penumbra» που μεταφράζεται ως «παρασκιά». Στο συνταγματικό πλαίσιο η «παρασκιά» περιλαμβάνει μία ομάδα δικαιωμάτων που απορρέουν εμμέσως από τα ρητώς θεμελιωμένα συνταγματικά δικαιώματα, λόγω της «γενικής ιδέας» που εκφράζει μία συνταγματική διάταξη.

²⁵⁶ Βλ. την ολοκληρωμένη ιστορία της ιδιωτικότητας στις ΗΠΑ στο History of Data Privacy in the United States, πρόσβαση σε <<https://www.clarip.com/data-privacy/us-history/>>

²⁵⁷ Βλ. Rossi Agustín, 2018, How the Snowden Revelations Saved the EU General Data Protection Regulation, σελ. 95, πρόσβαση σε <https://www.iai.it/sites/default/files/tis_rossi.pdf>.

ΗΠΑ αποδείχτηκε εφήμερη, με τους ομοσπονδιακούς αξιωματούχους - συμπεριλαμβανομένου του προέδρου Ομπάμα- να ισχυρίζονται πως το πρόγραμμα παρακολούθησης σώζει ζωές και αποτρέπει δεκάδες τρομοκρατικές συνωμοσίες, χωρίς να προσφέρουν όμως καμία απόδειξη²⁵⁸. Το 2015, ενώ ομάδα αξιολόγησης διαπίστωσε πως το πρόγραμμα παρακολουθήσεων των τηλεφωνικών μεταδεδωμένων δεν ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματικό, το Κογκρέσο το ανανέωσε μέσω του νόμου USA Freedom Act ²⁵⁹. Αναμφίβολα οι διαρροές του Snowden και η αποκάλυψη του σκανδάλου Cambridge Analytica έριξαν φως στην ευπάθεια των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στο ψηφιακό περιβάλλον, όμως οι ΗΠΑ αντιστέκονται σθεναρά στην ολοκληρωμένη ομοσπονδιακή ρύθμιση, ειδικά αφού το ίδιο το κράτος είναι αυτό που επεμβαίνει στο δικαίωμα ιδιωτικότητας των πολιτών επικαλούμενο την εθνική ασφάλεια.

6.2.2 Ευρώπη

Στην Ευρώπη, εμφανίστηκαν θεσμικές αντιδράσεις στους κινδύνους που προκαλεί η αυτοματοποιημένη επεξεργασία πληροφοριών για τα θεμελιώδη δικαιώματα από τη δεκαετία του 1970, και το 1973 και το 1974 το Συμβούλιο της Ευρώπης εξέδωσε δύο ψηφίσματα για την προστασία της ιδιωτικής ζωής έναντι των ηλεκτρονικών βάσεων δεδομένων σε σχέση με τον ιδιωτικό και τον δημόσιο τομέα²⁶⁰. Από τη δεκαετία του 1980 προέκυψε ζήτημα συμβατότητας των εθνικών νομοθεσιών και ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης εξέδωσε κατευθυντήριες γραμμές. Το 1981 υιοθετήθηκε η Σύμβαση 108 του Συμβουλίου της Ευρώπης για την προστασία των φυσικών προσώπων από την αυτοματοποιημένη επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, πολύ πριν αποδειχτεί πόσο μεγάλη πρόκληση θα αποτελέσουν οι αποφάσεις που βασίζονται σε αλγόριθμους και συστήματα τεχνητής νοημοσύνης.

Το 1983, το γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο ακύρωσε ομοσπονδιακό νόμο που επέτρεπε την συλλογή και ανταλλαγή πληροφοριών απογραφής

---

²⁵⁸ Βλ. Elliott Justin και Meyer Theodoric, 2013, Claim on “Attacks Thwarted” by NSA Spreads Despite Lack of Evidence, πρόσβαση σε < <https://www.propublica.org/article/claim-on-attacks-thwarted-by-nsa-spreads-despite-lack-of-evidence>>

²⁵⁹ Βλ. The President’s Review Group on Intelligence and Communications Technologies, 2013, Report and Recommendations, πρόσβαση σε < https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/docs/2013-12-12_rg_final_report.pdf>

²⁶⁰ Βλ. την ιστορία των ψηφισμάτων του Συμβουλίου της Ευρώπης στο University of Cambridge, πρόσβαση σε < <https://www.civil.law.cam.ac.uk/resources/european-data-protection-and-e-privacy-transnational>>

μεταξύ εθνικών και περιφερειακών αρχών²⁶¹. Το 1984, το ΕΔΔΑ στην απόφαση *Malone vs. U.K.* επισήμανε πως η κατάρτιση προφίλ πολιτών συνιστά επικίνδυνη πρακτική, καθώς οι δημόσιες αρχές και οι ιδιωτικές εταιρίες λαμβάνουν αποφάσεις χωρίς να εξηγούν ποια είναι τα δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν και για ποιους σκοπούς²⁶². Η γερμανική κυρίως απόφαση αποτέλεσε ορόσημο στην Ευρώπη, καθώς άνοιξε τον δρόμο για το δικαίωμα του «πληροφοριακού αυτοπροσδιορισμού»²⁶³. Στην Ευρώπη, αρχικά, η έννοια αυτή ήταν ταυτόσημη με την έννοια της «προστασίας των προσωπικών δεδομένων».

Σε επίπεδο Ε.Ε., η διαδικασία ενσωμάτωσης συνταγματικών διατάξεων στα κράτη-μέλη ήταν σταδιακή. Το 1995 δημοσιεύτηκε η Οδηγία 95/46/ΕΚ για την προστασία των φυσικών προσώπων από την αυτοματοποιημένη επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών. Οφείλουμε να παρατηρήσουμε όπως φαίνεται και από τον τίτλο της Οδηγίας, ότι το δικαίωμα έχει και έναν οικονομικό-λειτουργικό χαρακτήρα, αυτόν της λειτουργίας της ενιαίας αγοράς, αφού τα δεδομένα κυκλοφορούν ελεύθερα εντός της Ένωσης.

Η βαρύτητα του δικαιώματος θεμελιώθηκε περαιτέρω στη Συνθήκη του Άμστερνταμ το 1997, η οποία διεύρυνε το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας. Ο Χάρτης της Νίκαιας που μετέπειτα πήρε δεσμευτικό χαρακτήρα με τη Συνθήκη της Λισαβόνας και ονομάστηκε σε ΧΘΔΕΕ, σε διαδικασία ενσωμάτωσης ήδη προϋπάρχοντος ενωσιακού δικαίου, αναγνώρισε από το έτος 2000 την προστασία των δεδομένων ως θεμελιώδες δικαίωμα (άρθρο 8) και μάλιστα ξεχωριστό από το δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής (άρθρο 7).

---

²⁶¹ Σύμφωνα με αυτή την απόφαση, ο καθένας έχει το δικαίωμα να γνωρίζει ποιος, πού, πότε και για ποιο σκοπό υποβάλλει σε επεξεργασία τα προσωπικά του δεδομένα. Το δικαίωμα αυτό πηγάζει από την προστασία της αξιοπρέπειας του ανθρώπου και το δικαίωμα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας. Το Δικαστήριο διαπίστωσε πως σε αυτού του είδους την επεξεργασία, η εκ των υστέρων αντίδραση είναι αναποτελεσματική και αντέστρεψε το παραδοσιακό σχήμα, κρίνοντας ότι οποιαδήποτε επεξεργασία προσωπικών δεδομένων αποτελεί παραβίαση και χρήζει νομικής βάσης. Όλη η νομοθεσία περί προστασίας προσωπικών δεδομένων αποτελεί ουσιαστικά κωδικοποίηση εξαιρέσεων, προληπτικές δηλαδή ρυθμίσεις που ορίζουν την νομιμότητα της επεξεργασίας.,

Βλ. 1983, Απόφαση *Volkszählungsurteil*, BVerfG, 1 BvR 209/83, *Volkszählung*.

Βλ. Δόνος Πελοπίδας, 2004, Τεχνολογική διακινδύνευση και προστασία προσωπικών δεδομένων, στην ανθολογία «Νέες Τεχνολογίες και συνταγματικά δικαιώματα», σελ.26.

²⁶² Βλ. *Malone v. το Ηνωμένο Βασίλειο* (1984) 7 ΕΔΔΑ 14.

²⁶³ «*Informationelle Selbstbestimmung*» αποτελεί η ελευθερία του πολίτη να (συμ)προσδιορίζει ποιες πληροφορίες που τον αφορούν θα αποκαλύπτονται σε άλλους. Πρόκειται για ελευθερία αυτοδιάθεσης του δικαιώματος.

Βλ. Γιαννόπουλος Γεώργιος, 2018, Εισαγωγή στη νομική πληροφορική, σελ. 66.

Στις αρχές της δεκαετίας του 2010 εντάθηκε η συζήτηση για την ανάγκη αναθεώρησης της Οδηγίας 95/46/ΕΚ αφού οι προκλήσεις «απογύμνωσης» του ανθρώπου στο σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο ψηφιακό περιβάλλον εντεινόνταν παρά την ύπαρξη μοντέλου ρύθμισης²⁶⁴. Η ανάγκη αναθεώρησης έγινε ακόμα πιο έντονη το καλοκαίρι του 2013, μετά τις αποκαλύψεις του Snowden για τις παρακολουθήσεις των ευρωπαίων πολιτών. Παρά τις αντιδράσεις των κρατών-μελών η Επιτροπή κατέληξε στην επιλογή Κανονισμού ώστε να εξασφαλιστεί ένα «συνεκτικό και υψηλό επίπεδο προστασίας... ισοδύναμο σε όλα τα κράτη μέλη»²⁶⁵. Ο Γενικός Κανονισμός Προστασίας Δεδομένων 2016/679 (στο εξής: ΓΚΠΔ) τέθηκε σε εφαρμογή στις 25 Μαΐου 2018 και εισήγαγε ένα υβριδικό μοντέλο ρύθμισης όπου ο έλεγχος γίνεται σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, Ευρωπαίος Επόπτης Προστασίας Δεδομένων (στο εξής ΕΠΠΔ), και Δικαστήρια του Στρασβούργου και του Λουξεμβούργου), σε επίπεδο αυτορρύθμισης με εσωτερικό έλεγχο, σε επίπεδο τεχνολογικού σχεδιασμού (προστασία ιδιωτικότητας από τον σχεδιασμό, προσέγγιση με βάση τον κίνδυνο, και εκτίμηση αντικτύπου), και σε επίπεδο αποκεντρωμένης εφαρμογής του Κανονισμού από τα ίδια τα Κράτη (Ανεξάρτητες Αρχές και συντονισμός από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Προστασίας Δεδομένων).

Σε εθνικό συνταγματικό επίπεδο, πριν την εισαγωγή του ΓΚΠΔ, η ενσωμάτωση του δικαιώματος προστασίας προσωπικών δεδομένων στα ευρωπαϊκά συντάγματα είχε συμβολική σημασία αφού στην πυραμίδα ιεραρχίας του δικαίου το ευρωπαϊκό δίκαιο έχει ανάλογη –ή και σπουδαιότερη– ισχύ με αυτή του Συντάγματος²⁶⁶. Και κατά την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα ατομικά δικαιώματα προστατεύονται όπως αυτά προβλέπονται στο συνταγματικό δίκαιο των κρατών-μελών και στις διεθνείς Συνθήκες, ιδίως την ΕΣΔΑ²⁶⁷. Έτσι, οι ευρωπαϊκές χώρες δεσμεύτηκαν με τις

---

²⁶⁴ Βλ. Δόνος Πελοπίδας (2004) ό.π., σελ.23.

²⁶⁵ Βλ. ΓΚΠΔ αιτιολογική σκέψη 10.

Βλ. Μήτρου Λίλιαν, 2017, Ο γενικός Κανονισμός Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 33-35.

²⁶⁶ Βλ. Παντελής Αντώνης, 2007, Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου, σελ. 402-403.

Κατά την απόφαση του ΣτΕ 3670/2006, οι κανόνες του ευρωπαϊκού δικαίου είναι ανώτεροι από όλους τους κανόνες του εθνικού δικαίου, προγενέστερους ή μεταγενέστερους από την ένταξη στην Ε.Ε, ακόμα και τους συνταγματικούς. Επειδή τίθεται ζήτημα εθνικής κυριαρχίας, καθώς οι κανόνες της Ένωσης δεν παράγονται από όργανο αναδεικνυόμενο από τον λαό, υπάρχει διάσταση απόψεων σχετικά με την ιεραρχία των κανόνων. Ο καθ. Συνταγματικού Δικαίου Παντελής επιμένει στην κάμψη των εθνικών δικαίων στους ευρωπαϊκούς κανόνες, καθώς χωρίς την υπεροχή του το ευρωπαϊκό δίκαιο χάνει τη βασική ενοποιητική του λειτουργία.

²⁶⁷ Βλ. Μήτρου (2017) ό.π., σελ.15.

Συνθήκες και τον ΧΘΔΕΕ της Ευρωπαϊκής Ένωσης, πολύ πριν την θέσπιση του Κανονισμού, μεταξύ τους και η Ελλάδα.

6.2.3 Ελληνική έννομη τάξη

Το ελληνικό Σύνταγμα κατοχυρώνει το δικαίωμα προστασίας της ιδιωτικής ζωής στο άρθρο 9§1. Όμως, κατά τον Ομότιμο καθηγητή Π.Δ. Δαγτόγλου ακόμα και σε μία φιλελεύθερη δημοκρατική πολιτεία, η ιδιωτική σφαίρα διακινδυνεύει από σύγχρονους κινδύνους. Αυτοί προέρχονται από «την διαρκώς αυξανόμενη τεχνολογική δυνατότητα διεισδύσεως στην ιδιωτική σφαίρα τρίτων χωρίς τη θέληση ή καν τη γνώση τους» και από «την καταχρηστική χρησιμοποίηση των πληροφοριών που συσσωρεύονται στα διάφορα συστήματα ηλεκτρονικών υπολογιστών»²⁶⁸.

Η έννοια του «ιδιωτικού βίου» είναι ευρύτερη από το δικαίωμα προστασίας των προσωπικών δεδομένων, όπως αποδεικνύεται και από τη σύγκριση των διατάξεων του Συντάγματος. Ακριβώς επειδή το άρθρο αυτό δεν προσέφερε επαρκές συνταγματικό θεμέλιο για την προστασία δεδομένων αλλά για ένα minimum προστασίας έπρεπε να συνδυαστεί με άλλα άρθρα (όπως το 5§1Σ, 2§1Σ και 19Σ), στο νέο Σύνταγμα της αναθεώρησης του 2001 στο άρθρο 9Α γίνεται ειδική κατοχύρωση για το δικαίωμα προστασίας του ατόμου από την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων²⁶⁹. Το δικαίωμα αυτό δείχνει τη μετάβαση από την αμυντική σύλληψη του δικαιώματος της ιδιωτικής ζωής, σε ενεργητικό δικαίωμα²⁷⁰. Κατά τον Ιγγλεζάκη πρόκειται για αμυντικό δικαίωμα, που διαφοροποιείται από το ενεργητικό δικαίωμα του πληροφοριακού αυτοκαθορισμού, το οποίο αποτελεί εξειδίκευση του δικαιώματος της προσωπικότητας²⁷¹. Το άρθρο 9Α δεν περιγράφει αναλυτικώς το έννομο αγαθό που αποτελεί αντικείμενο προστασίας, ερμηνευτικώς όμως, αποτελεί θεμελιώδες δικαίωμα του ατόμου²⁷².

Η διάταξη του 9Α δεν αποτελεί απόλυτη και απαραβίαστη απαγόρευση συλλογής, επεξεργασίας και χρήσης προσωπικών δεδομένων του ατόμου, αλλά αποτελεί γενική εξαγγελία προστασίας. Η σημασία της διάταξης έγκειται στην άρση της όποιας

---

²⁶⁸ Βλ. Δαγτόγλου (2012) ό.π., σελ. 270.

²⁶⁹ Ταυτόχρονα εμπλουτίζεται η βασική νομοθεσία όπως με τους Ν.2774/99, Ν.3471/06, 5002/2022 για τις ηλεκτρονικές επικοινωνίες και τροποποίηση του Ν.2472/97, Ν.4727/2020, Ν.3625/07 για εξορθολογισμό της προστασίας.

²⁷⁰ Βλ. Ρεθυμιωτάκη Ελένη, 2003, Η θεσμική προστασία των προσωπικών δεδομένων υπό το πρίσμα της κοινωνιολογίας του δικαίου, σελ. 200.

²⁷¹ Ιγγλεζάκης (2021) ό.π., σελ. 332.

²⁷² Βλ. Γιαννόπουλος (2018) ό.π., σελ. 67.

αμφισβήτησης ως προς τη συνταγματική ιεράρχηση της προστασίας των δεδομένων με άλλα δικαιώματα και κανόνες (εθνικούς ή ενωσιακούς), και στην διασφάλιση εγγυήσεων από την Ανεξάρτητη Αρχή.

6.3 ΟΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

6.3.1 Εισαγωγή: Ιδιωτικότητα και προστασία δεδομένων στην εποχή των μεγάλων δεδομένων

Το 2017, η εφημερίδα *The Economist* δημοσίευσε το άρθρο με τίτλο «Ο πιο πολύτιμος πόρος του κόσμου δεν είναι πια το πετρέλαιο, αλλά τα δεδομένα»²⁷³. Τα δεδομένα λογίζονται πλέον ως η «πρώτη ύλη» του ψηφιακού καπιταλισμού όντας άυλα, δυνητικά επαναχρησιμοποιούμενα, και χωρίς να καταναλώνονται ή να χάνουν την αξία τους. Η κρατική και ιδιωτική αξιοποίησή τους από αλγόριθμους αποτελεί τέτοια κινητήρια δύναμη της σύγχρονης οικονομικής ανάπτυξης και επηρεάζει ποιοτικά τόσο πολύ την δημοκρατία ώστε οι μελετητές μιλούν πλέον για μία «διαφοροποιημένη δημοκρατία», για «αλγοκρατία», ακόμα και για νέα θρησκεία, την «Data-ism»²⁷⁴.

Αφού τα δεδομένα αποτελούν το νέο πετρέλαιο, παρατηρείται αυξανόμενη τάση ατομικής και μαζικής συλλογής (data mining). Τα άτομα αφήνουν ψηφιακά ίχνη σε ένα περιβάλλον «πανταχού παρών» ελέγχου που στοχεύει σε συσσώρευση των δεδομένων τους για την κατηγοριοποίηση, πρόβλεψη, και επιρροή της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε όλους τους χώρους της ανθρώπινης δραστηριότητας (profiling). Ήδη το 2010, ο Mark Zuckerberg υπογράμμισε πως «η εποχή της ιδιωτικότητας έχει τελειώσει»²⁷⁵.

Ο όγκος των δεδομένων που εξάγονται συνεχώς οδήγησε στην διατύπωση του όρου «Μεγάλα Δεδομένα/Big Data», ο οποίος χρησιμοποιήθηκε το 2011 από το McKinsley Global

---

²⁷³ Βλ. *The world's most valuable resource is no longer oil, but data*, 2017, *The Economist*, πρόσβαση σε <<https://www.economist.com/leaders/2017/05/06/the-worlds-most-valuable-resource-is-no-longer-oil-but-data>>

²⁷⁴ Βλ. De Gregorio (2022), *ό.π.*, σελ.16.

Βλ. Lohr Steve, 2015, *Data-ism: The Revolution Transforming Decision Making, Consumer Behavior, and Almost Everything Else*.

²⁷⁵ Βλ. Marshall Kirkpatrick, 2010, *Facebook's Zuckerberg Says the Age of Privacy is Over*, *The New York Times*, πρόσβαση σε <www.nytimes.com/external/readwriteweb/2010/01/10/readwriteweb-facebook-zuckerberg-says-the-age-of-privac-82963.html?source=post_page>

Institute²⁷⁶. Στο ψηφιακό οικοσύστημα, τα μεγάλα δεδομένα εξάγονται από πηγές όπως ιστολόγια, σχόλια, cookies, ιστορικό αναζητήσεων, και εν γένει ψηφιακά ίχνη, τα οποία αποκαλύπτουν μεγάλο μέρος προσωπικών πληροφοριών. Μετά την μαζική συλλογή τα μεγάλα δεδομένα αξιοποιούνται από τους αλγόριθμους οι οποίοι έχουν σχεδιαστεί για να εξάγουν αξία από αυτά, επιτρέποντας την ανάλυσή τους σε ταχύτατο ρυθμό παρά τον μεγάλο όγκο τους. Το πρόβλημα έγκειται στις τεχνικές αυτής της επεξεργασίας και στα αποτελέσματα που εξάγει. Η εφαρμογή αλγορίθμων στη φάση της ανάλυσης των δεδομένων παρέχει αποτελέσματα που είναι πιθανά και όχι αιτιολογημένα. Η μετατόπιση από την αιτιότητα στην πιθανότητα δεν είναι ουδέτερη, και εγείρει ανησυχίες²⁷⁷. Τα άτομα αντιλαμβάνονται ότι τα δεδομένα τους συλλέγονται και ταυτόχρονα δεν κατανοούν τι συμβαίνει στο παρασκήνιο της επεξεργασίας τους. Το αποτέλεσμα του αισθήματος αδυναμίας ελέγχου είναι ο κίνδυνος τα άτομα να προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους σε μία νέα μορφή κοινωνικής επιτήρησης, που συχνά παρομοιάζεται με την κατασκευή του πανοπτικού μοντέλου από τον φιλόσοφο και κοινωνιολόγο Τζέρεμι Μπένθαμ²⁷⁸. Έτσι οι τεχνολογίες μετατρέπονται σε μέσο κοινωνικού ελέγχου και κατά τον De Gregorio «τα άτομα γίνονται όλο και πιο διαφανή, σε έναν ψηφιακό χώρο που γίνεται όλο και πιο αδιαφανής»²⁷⁹.

Οι επιπτώσεις δεν βρίσκονται μόνο σε ατομικό επίπεδο, αλλά και σε κοινωνικό και δη συνταγματικό. Για παράδειγμα, στην περίπτωση του σκανδάλου Cambridge Analytica φάνηκε γιατί η συλλογή δεδομένων των ψηφοφόρων επηρεάζει εκλογικά αποτελέσματα. Επιπλέον, τα μεγάλα δεδομένα και η αξιοποίησή τους από τους αλγόριθμους έχουν αυξήσει την ανησυχία σχετικά με την ραγδαία εξάπλωση τεχνολογιών τεχνητής νοημοσύνης στους καταναλωτές. Για παράδειγμα, το ChatGPT το οποίο κυκλοφόρησε τον Νοέμβριο του 2022 έχει ήδη πλήθος αντιδράσεων, θετικών και αρνητικών. Ήδη έχει κατηγορηθεί ότι έχει επιπτώσεις στην κυβερνοασφάλεια και στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και των δημοκρατικών αξιών, και δη στην προστασία της ιδιωτικής ζωής και της προστασίας

---

²⁷⁶ Τα μεγάλα δεδομένα ορίστηκαν ως «σύνολα δεδομένων, των οποίων το μέγεθος υπερβαίνει τη δυνατότητα μίας βάσης δεδομένων να αποκτή, να αποθηκεύει, να διαχειρίζεται και να αναλύει δεδομένα και πληροφορίες».

Βλ. McKinsey Global Institute, 2011, Big Data: The Next Frontier for Innovation, Competition, and Productivity, πρόσβαση σε <www.mckinsey.com/businessfunctions/mckinsey-digital/our-insights/big-data-the-next-frontier-for-innovation>

²⁷⁷ Βλ. De Gregorio, σελ. 228.

²⁷⁸ Foucault Michel, 2008, "Panopticism" from Discipline & Punish: The Birth of the Prison, Race/Ethnicity: Multidisciplinary Global Contexts, Volume 2, Number 1, σελ. 1-12.

²⁷⁹ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ. 217.

δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, με την Ιταλία τον Μάρτιο του 2023 να ζητά από το ChatGPT να παύσει να κάνει χρήση των δεδομένων που προέρχονται από Ιταλούς πολίτες²⁸⁰.

Για τον παραπάνω λόγο, η Ε.Ε. προσπαθεί να βρίσκεται σε εγρήγορση όσον αφορά την προστασία της ιδιωτικής ζωής και των προσωπικών δεδομένων. Το 2013, η Ομάδα Εργασίας του άρθρου 29, λόγω της εκτεταμένης χρήσης αυτοματοποιημένων συστημάτων για την επεξεργασία δεδομένων, ανέφερε πως τα μεγάλα δεδομένα ενέχουν σημαντικούς κινδύνους για την προστασία των προσωπικών δεδομένων και της ιδιωτικής ζωής²⁸¹, ενώ παρόμοια άποψη έφερε και ο ΕΠΠΔ²⁸². Το Συμβούλιο της Ευρώπης έχει υιοθετήσει ορισμό που υπογραμμίζει τη σημασία της μεθόδου επεξεργασίας όσον αφορά την προστασία της ιδιωτικής ζωής, καθώς ζήτημα δεν αποτελεί μόνο η ποσότητα και η ποικιλία των δεδομένων αλλά κυρίως η ανάλυση που οδηγεί σε ορισμένα προβλεπτικά ή και αποφασιστικά αποτελέσματα που παράγουν συνέπειες για το άτομο και την κοινωνία²⁸³. Είναι φανερό γιατί αυτή η πρόκληση είναι ιδιαίτερα σημαντική, αφού ιδιωτικοί και δημόσιοι φορείς βασίζονται όλο και περισσότερο σε αλγόριθμους για τη λήψη αποφάσεων και μοντέλα πρόβλεψης. Τα δεδομένα που συνδέονται στενά με την προσωπική ταυτότητα και ζωή του υποκειμένου μπορούν να οδηγήσουν σε διακρίσεις, επεμβαίνοντας στα θεμελιώδη δικαιώματα και τις δημοκρατικές αξίες και συμβάλλοντας στην εδραίωση ανεξέλεγκτων εξουσιών²⁸⁴.

Στην ευρωπαϊκή νομοθεσία η προσπάθεια προστασίας των προσωπικών δεδομένων κορυφώθηκε με τον ΓΚΠΔ, όμως κατά τον De Gregorio στο μέλλον προβλέπονται περαιτέρω βήματα για την αντιμετώπιση των προκλήσεων της αλγοριθμικής κοινωνίας. Η διαδικασία αυτή δεν σημαίνει αυτόματα την εισαγωγή νέων εγγυήσεων και νομοθεσίας, αλλά την αναζήτηση μίας τελεολογικής ερμηνείας, η οποία αποκαλύπτει τη συνταγματική διάσταση του ΓΚΠΔ²⁸⁵.

---

²⁸⁰ Βλ. Burgess Matt, 2023, ChatGPT Has a Big Privacy Problem, The Wire, πρόσβαση σε <<https://www.wired.com/story/italy-ban-chatgpt-privacy-gdpr/>>

²⁸¹ Βλ. Ομάδα Εργασίας του άρθρου 29, 2013, Γνώμη 03/2013 για τον περιορισμό του σκοπού, πρόσβαση σε <https://ec.europa.eu/justice/article-29/documentation/opinion-recommendation/files/2013/wp203_en.pdf>

²⁸² Βλ. ΕΠΠΔ, 2015, Γνώμη 7/2015, Αντιμετώπιση των προκλήσεων των μεγάλων δεδομένων πρόσβαση σε <https://edps.europa.eu/sites/edp/files/publication/15-11-19_big_data_en.pdf>

²⁸³ Council of Europe, 2017, Guidelines on the protection of individuals with regard to the processing of personal data in a world of Big Data, πρόσβαση σε <<https://rm.coe.int/16806ebe7a>>

²⁸⁴ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ. 229.

²⁸⁵ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ. 219.

6.3.2 Οι συγκρουόμενες αρχές του ΓΚΠΔ

6.3.2.1 Εισαγωγή

Ο ΓΚΠΔ ανέπτυξε τις αρχές επεξεργασίας που όρισε ο ΧΘΔΕΕ στο άρθρο 8§2, οι οποίες εκφράζουν και τη συνταγματική διάσταση της ιδιωτικής ζωής και της προστασίας των δεδομένων, λογιζόμενα ως θεμελιώδη πια δικαιώματα στην Ε.Ε. Κατά τον De Gregorio, αυτές οι γενικές αρχές του ΓΚΠΔ μπορούν να θεωρηθούν ως οριζόντια μεταφορά συνταγματικών αξιών, οι οποίες καθοδηγούν τους υπεύθυνους επεξεργασίας των δεδομένων ώστε να αποτρέπονται οι επεμβάσεις στα θεμελιώδη δικαιώματα²⁸⁶.

Είναι, λοιπόν, συμβατό το καθεστώς ανάλυσης των μεγάλων δεδομένων με τις γενικές αρχές της ευρωπαϊκής νομοθεσίας, και ειδικά του ΓΚΠΔ; Μία εκτεταμένη ανάλυση δεδομένων, για πολλαπλούς σκοπούς, φυσικά εγείρει ανησυχίες για την συμμόρφωση στις αρχές της νομιμότητας και της διαφάνειας. Το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή είναι ένα μέσο προστασίας του ατόμου, αλλά η προστασία δεδομένων κατά τους Gutwirth & De Hert «έχει το ρόλο ενός εργαλείου που διαπερνά αυτή την επιθυμητή αδιαφάνεια»²⁸⁷. Αυτό σημαίνει πως το δίκαιο προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα είναι μεν προέκταση του δικαιώματος της προστασίας της ιδιωτικής ζωής, υπάρχει όμως για να εξασφαλίσει την ιδιωτικότητα σε μία θεμιτή επεξεργασία και εκμετάλλευση των δεδομένων των ατόμων, είτε είναι εμπορική, επιστημονική, ιστορική κλπ.

Τελικώς, το δίλλημα του Collingridge εξηγεί πως η προσπάθεια ελέγχου της τεχνολογίας και των αποτελεσμάτων της μας φέρνουν αντιμέτωπους με το γεγονός ότι τα αποτελέσματα της τεχνολογίας δεν μπορούν να αξιολογηθούν πριν αυτή χρησιμοποιηθεί ευρέως, αλλά μόλις αυτή εδραιωθεί είναι δύσκολο να ελεγχθεί²⁸⁸. Σε αυτό το παράδειγμα, η ανάλυση των μεγάλων δεδομένων από αλγορίθμους έφερε αποτελέσματα (θετικά και αρνητικά) τα οποία δεν μπορούσαν να προβλεφθούν. Τώρα όμως που η τεχνολογία αυτή εδραιώθηκε, είναι δύσκολο να ελεγχθεί, φέρνοντας στην επιφάνεια το μεγάλο πρόβλημα της αδιαφάνειας της συλλογής και επεξεργασίας των μεγάλων δεδομένων. Ο ρόλος του

---

²⁸⁶ Βλ. De Gregorio (2020), *ό.π.*, σελ. 240.

²⁸⁷ Βλ. Serge Gutwirth and Paul De Hert, 2008, *Regulating Profiling in a Democratic Constitutional States στο Profiling the European Citizen*, σελ. 156.

²⁸⁸ Το παράδοξο διατυπώθηκε από τον David Collingridge στο βιβλίο του *The Social Control of Technology*, 1980.

ψηφιακού συνταγματισμού σε αυτό το περιβάλλον είναι να βρίσκεται σε εγρήγορση και να κατευθύνει τη συζήτηση προς συνταγματικά συμβατές λύσεις.

6.3.2.2 Η έλλειψη λογοδοσίας και διαφάνειας στις αυτοματοποιημένες αποφάσεις

Ο De Gregorio στο βιβλίο του για τον Ψηφιακό Συνταγματισμό γράφει πως «η συνταγματική διάσταση των μεγάλων δεδομένων κρύβεται πίσω από την αδιαφάνεια των αλγοριθμικών τεχνολογιών»²⁸⁹. Πράγματι, η πρωταρχική συνταγματική πρόκληση για την προστασία της ιδιωτικής ζωής και των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στην σημερινή εποχή των μεγάλων δεδομένων συνίσταται στην αντιμετώπιση της έλλειψης διαφάνειας και λογοδοσίας στις αυτοματοποιημένες αποφάσεις. Το «παράδοξο της διαφάνειας» που αναφέρουν οι Richards & Kings είναι ότι από τη μία πλευρά οι αναλύσεις των μεγάλων δεδομένων υπόσχονται νέα επίπεδα γνώσης, από την άλλη πλευρά οι μηχανισμοί που χρησιμοποιούνται είναι εξαιρετικά ασαφείς και τα αποτελέσματά τους πιθανολογικά και άρα προβληματικά²⁹⁰. Προσφέρουν γνώση με αντάλλαγμα την αποδοχή της άγνοιας.

Τα δεδομένα και ο τρόπος αξιοποίησής τους από τη μαθηματική φόρμουλα (το λεγόμενο «μαύρο κουτί») του αλγόριθμου δεν είναι ουδέτερα. Αν και τα αποτελέσματα του αλγόριθμου καθορίζονται από τον κώδικά του, αυτός ο κώδικας αποτελεί υποκειμενικό προσδιορισμό του ατόμου που σχεδίασε το σύστημα, και μπορεί να χρησιμοποιηθεί από δημόσιες και ιδιωτικές οντότητες για την επίτευξη συγκεκριμένων αποτελεσμάτων. Ο παραπάνω κίνδυνος δεν είναι αμελητέος για τα νομικά συστήματα.

Το πνεύμα του ΓΚΠΔ απαιτεί υψηλό επίπεδο διαφάνειας²⁹¹, επομένως η αρχή της διαφάνειας υπό αυτό το πλαίσιο θα απαιτούσε ο υπεύθυνος επεξεργασίας να παρέχει πλήρεις πληροφορίες σχετικά με τον τρόπο που λαμβάνεται μία αυτοματοποιημένη απόφαση, τη σημασία, και τις αναμενόμενες συνέπειες για το υποκείμενο. Αυτό έχει οδηγήσει τη νομική ακαδημαϊκή κοινότητα στη διαμάχη για το περίφημο «δικαίωμα παροχής εξηγήσεων». Μερικοί ερευνητές αρνούνται την ύπαρξή του, άλλοι υποστηρίζουν

---

²⁸⁹ Βλ. De Gregorio (2022), *ό.π.*, σελ. 229.

²⁹⁰ Βλ. De Gregorio (2022) *ό.π.*, σελ. 241, παραπέμπει σε Neil M. Richards and Jonathan H. King, 2013, Three Paradoxes of BigData, Stanford Law Review Online.

²⁹¹ Το άρθρο 22 του ΓΚΠΔ εισάγει το δικαίωμα να μην υπόκειται το άτομο σε αυτοματοποιημένη απόφαση ώστε να αποφύγει τις δυνητικά αρνητικές συνέπειες που απορρέουν από αυτή. Η εγγύηση αυτή ισχύει όχι μόνο όταν το υποκείμενο επικαλείται το δικαίωμα αυτό αλλά προστατεύεται αυτόματα σύμφωνα με την Ομάδα Εργασίας του άρθρου 29, 2018, Guidelines on Automated individual decision-making and Profiling for the purposes of Regulation 2016/679, πρόσβαση σε <https://ec.europa.eu/newsroom/article29/item-detail.cfm?item_id=612053>

ότι ο ΓΚΠΔ το εισάγει, ενώ άλλοι αμφισβητούν ότι ο ΓΚΠΔ παρέχει συγκεκριμένη θεραπεία για τις διαδικασίες λήψης αυτοματοποιημένων αποφάσεων και τους κινδύνους που ενέχουν²⁹².

6.3.2.3 Η ενημερωμένη συγκατάθεση

Το ζήτημα όμως επεκτείνεται και στη συγκατάθεση για τη συλλογή και επεξεργασία των δεδομένων. Πώς μπορεί να υπάρχει νομιμότητα της επεξεργασίας όταν το υποκείμενο των δεδομένων δεν μπορεί να ενημερωθεί πλήρως από μία πολιτική απορρήτου, η οποία είναι μεγάλη σε έκταση και δυσανάγνωστη, ενώ ταυτόχρονα, οι εφαρμογές καθημερινής ζωής (δίκτυο των πραγμάτων/Internet of Things) συλλέγουν συνεχώς δεδομένα σε ιδιωτικούς και δημόσιους χώρους, χωρίς ενημερωμένη συγκατάθεση;

Η «πίστη» στις πλατφόρμες, η εθιστική και γρήγορη τεχνολογία, η πολύπλοκη διατύπωση των πολιτικών απορρήτου και συγκατάθεσης για διαλογή cookies δημιουργεί ένα φαινόμενο άγνοιας κινδύνου για τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα. Ο μέσος χρήστης του διαδικτύου συναινεί χωρίς δεύτερη σκέψη αφού έχει την ψευδαίσθηση ότι γνωρίζει σε τι έχει συμφωνήσει, αφού η συγκατάθεση δίνεται σε ένα νομιμοφανές πλαίσιο. Όμως το άτομο που συγκατάθεσε στην διαλογή και επεξεργασία των δεδομένων του ποτέ δεν διάβασε τους όρους χρήσης, οι οποίοι συχνά είναι πολύ εκτενείς και αποτρέπουν τον μέσο χρήστη από τη μελέτη τους και την παροχή ενημερωμένης συγκατάθεσης. Η τάση φαίνεται να είναι το «συμφωνώ σε όλα» ακόμα και όταν υπάρχει κρατική και δημοσιογραφική προειδοποίηση για διαβίβαση δεδομένων σε τρίτη χώρα όπως έγινε με την περίπτωση του TikTok²⁹³.

Σε πολλές περιπτώσεις το άτομο πιστεύει πως δεν έχει άλλη επιλογή από το να συγκαταθέσει οδηγώντας στην «υφαρπαγή συγκατάθεσης» και στην διατύπωση της θεωρίας της «πλασματικής συγκατάθεσης»²⁹⁴. Επιπλέον, υπάρχουν και τα λεγόμενα «dark patterns», τα σκοτεινά μοτίβα τα οποία καθοδηγούν τον χρήστη του διαδικτύου προς μία επιλογή που πιστεύει ότι είναι δική του ενώ δεν είναι, με σκοπό την συλλογή των δεδομένων του²⁹⁵. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η σύνδεση σε μία ψηφιακή εφαρμογή μέσω ήδη

---

²⁹²Βλ. De Gregorio (2022), *ό.π.*, σελ. 250.

²⁹³ Βλ. Milmo Dan, 2022, TikTok's ties to China: why concerns over your data are here to stay, πρόσβαση σε < <https://www.theguardian.com/technology/2022/nov/07/tiktoks-china-bytedance-data-concerns>>

²⁹⁴ Βλ. Ιωάννη Δ. Ιγγλεζάκης, Ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα, 2003, σελ. 219.

²⁹⁵ Βλ. Bösch, Christoph & Erb, Benjamin & Kargl, Frank & Kopp, Henning & Pfattheicher, Stefan, 2016, Tales from the Dark Side: Privacy Dark Strategies and Privacy Dark Patterns. Proceedings on Privacy Enhancing Technologies.

υπάρχοντος λογαριασμού Google ή Facebook, ενώ στην πραγματικότητα δεν είναι απαραίτητο, αφού διακριτικά τοποθετημένη βρίσκεται πρακτικά κρυμμένη και η επιλογή για παράκαμψη αυτού του βήματος.

Επιπλέον, η αλγοριθμική ανάλυση τεράστιου όγκου δεδομένων από ετερογενείς πηγές μπορεί να χρειάζεται διαφορετική βάση επεξεργασίας από αυτή που επικαλείται ο υπεύθυνος επεξεργασίας, ειδικά όταν αναφέρονται σε ειδικές κατηγορίες δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα (ευαίσθητα δεδομένα). Για παράδειγμα, το περιεχόμενο ενός λογαριασμού στα κοινωνικά δίκτυα μπορεί να εξάγει πληροφορίες ειδικής φύσης όπως δεδομένα υγείας, φυλετικής καταγωγής ή σεξουαλικού προσανατολισμού. Τα αποτελέσματα αυτής της επεξεργασίας μπορούν να επηρεάσουν τη μελλοντική μεταχείριση κάποιου. Για αυτόν τον λόγο έχει ειπωθεί πως τα μεγάλα δεδομένα υπονομεύουν τη χρησιμότητα του ξεχωριστού νομικού καθεστώτος που κατέχουν οι ειδικές κατηγορίες δεδομένων, αφού στην πράξη τα μεταχειρίζονται ως απλά δεδομένα²⁹⁶.

Με βάση τα παραπάνω, φαίνεται πως η αρχή της ενημερωμένης συγκατάθεσης και της διαφάνειας που διακηρύσσει η ευρωπαϊκή έννομη τάξη στο σημερινό τεχνολογικό περιβάλλον έχει καλές προθέσεις με βάση τα θεμελιώδη δικαιώματα των ατόμων. Στο σύγχρονο καπιταλιστικό ψηφιακό περιβάλλον όμως, η τωρινή προστασία μάλλον είναι ξεπερασμένη και χρειάζεται περαιτέρω εξειδίκευση.

6.3.2.4 Τα δυνητικά προσωπικά δεδομένα

Η οικονομική αξία των μεγάλων δεδομένων προέρχεται από την επεξεργασία προσωπικών και μη προσωπικών δεδομένων. Για να ενεργοποιηθεί ο ευρωπαϊκός μηχανισμός προστασίας, δηλαδή ο ΓΚΠΔ, πρέπει να γίνει κατανοητό πότε τα δεδομένα χαρακτηρίζονται ως «προσωπικά», δηλαδή πότε υπάρχει διασύνδεση μεταξύ πληροφοριών και ατόμων. Διότι τα προσωπικά δεδομένα οδηγούν σε ταυτοποίηση, έννοια η οποία χρήζει μεγάλης προσοχής όταν μιλάμε για αυτόματη επεξεργασία από συστήματα τεχνητής νοημοσύνης.

Κατά το άρθρο 4§1 του ΓΚΠΔ τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα είναι «κάθε πληροφορία που αφορά ταυτοποιημένο ή ταυτοποιήσιμο φυσικό πρόσωπο...»²⁹⁷. Στην

---

²⁹⁶ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ. 243.

²⁹⁷ «...όπως όνομα, σε αριθμό ταυτότητας, σε δεδομένα θέσης, σε επιγραμμικό αναγνωριστικό ταυτότητας ή σε έναν ή περισσότερους παράγοντες που προσιδιάζουν στη σωματική, φυσιολογική,

αιτιολογική σκέψη 26 ο ΓΚΠΔ ορίζει πως η ταυτοποίηση μπορεί να γίνει «...με όλα τα μέσα τα οποία είναι ευλόγως πιθανό ότι θα χρησιμοποιηθούν... από τον υπεύθυνο επεξεργασίας είτε από τρίτο για την άμεση ή έμμεση εξακρίβωση της ταυτότητας του φυσικού προσώπου». Η αξιολόγηση των μέσων αναγνώρισης βασίζεται σε «αντικειμενικούς παράγοντες... λαμβανομένων υπόψη της τεχνολογίας που είναι διαθέσιμη κατά τον χρόνο της επεξεργασίας και των εξελίξεων της τεχνολογίας»²⁹⁸. Το θέμα που αναλύεται στο παρόν υποκεφάλαιο αφορά το αν τα συστήματα τεχνητής νοημοσύνης καθιστούν όλα τα δεδομένα δυνητικά προσωπικά.

Το ΔΕΕ έχει ερμηνεύσει την έννοια των προσωπικών δεδομένων επεκτείνοντας τα όρια όπως τα αναφέρει κάθε φορά η νομοθεσία. Στην πολυσυζητημένη απόφαση Digital Rights Ireland²⁹⁹ η οποία ακύρωσε την Οδηγία 2006/24/EK για τη διατήρηση δεδομένων, το ΔΕΕ έκρινε πως τα μεταδεδομένα της επικοινωνίας αποτελούν προσωπικό δεδομένο, αφού μπορούν να καταστήσουν δυνατή τη γνώση της ταυτότητας του ατόμου με το οποίο ο συνδρομητής επικοινωνίας έχει επικοινωνήσει, καθώς και τον τόπο, τον χρόνο και τη διάρκεια της επικοινωνίας. Στις υποθέσεις Scarlet και Breyer³⁰⁰, το ΔΕΕ αναγνώρισε την διεύθυνση IP ως προσωπικό δεδομένο, αφού με την διαμεσολάβηση του παρόχου δικτύου οδηγεί σε ταυτοποίηση του χρήστη, ακόμα και αν από μόνη της η διεύθυνση IP δεν μπορεί να οδηγήσει στην ταυτοποίηση. Στην υπόθεση Nowak³⁰¹, το ΔΕΕ έκρινε πως ακόμα και η γραπτή εξέταση ενός ατόμου αποτελεί προσωπικό δεδομένο, αφού οι απαντήσεις αντανακλούν ένα σύνολο πληροφοριών για τις γνώσεις, τις ικανότητες, και την ευφυΐα του εξεταζόμενου σε πλαίσιο ακαδημαϊκής ή επαγγελματικής αξιολόγησης, κάτι που έχει επιπτώσεις στα μελλοντικά δικαιώματα και συμφέροντά του. Ακόμα και οι σημειώσεις του εξεταστή αντανακλούν πληροφορίες για τον εξεταστή. Στις παραπάνω περιπτώσεις, το ΔΕΕ επεκτείνει την έννοια των προσωπικών δεδομένων, έτσι ώστε να μην είναι αμέσως προβλεπτό αν κάτι εμπίπτει στον ορισμό, αλλά να εξετάζεται κατά περίπτωση.

γενετική, ψυχολογική, οικονομική, πολιτιστική ή κοινωνική ταυτότητα του εν λόγω φυσικού προσώπου...»

Βλ. ΓΚΠΔ, άρθρο 4.

²⁹⁸ Βλ. ο.π.

²⁹⁹ Βλ. ΔΕΕ, 2014, Digital Rights Ireland C-293/12 και C-594/12

³⁰⁰ Βλ. ΔΕΕ, 2011, Case C-70/10, Scarlet Extended SA v. Societe belge des auteurs, compositeurs et editeurs. Βλ. ΔΕΕ, 2016, C-582/14, Patrick Breyer v. Bundesrepublik Deutschland.

³⁰¹ Βλ. ΔΕΕ, 2017, Case C-434/16, Peter Nowak v. Data Protection Commissioner.

Η ικανότητα της τεχνητής νοημοσύνης να συνδυάζει προσωπικά και μη προσωπικά δεδομένα διευρύνει τις περιπτώσεις στις οποίες το πεδίο εφαρμογής του ΓΚΠΔ καλύπτει την επεξεργασία πληροφοριών που με μία πρώτη ματιά δεν θα ενέπιπταν στην έννοια των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα. Η ανάλυση των μεγάλων δεδομένων έχει ως σκοπό τον εντοπισμό συσχετίσεων με βάση εκ πρώτης όψεως άσχετα μεταξύ τους δεδομένα. Σε αυτό το πλαίσιο πολλοί τύποι δεδομένων μπορούν να επαναπροσδιοριστούν ως προσωπικά, ενώ υποστηρίζεται πως όλες οι πληροφορίες μπορούν δυνητικά να μετατραπούν σε δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα³⁰².

Η παραπάνω θεώρηση θέτει ζητήματα όσον αφορά τα ανωνυμοποιημένα δεδομένα, τα οποία δεν επιτρέπουν την ταυτοποίηση του υποκειμένου, και άρα δεν εμπίπτουν στις διατάξεις του ΓΚΠΔ. Όταν όμως τα φαινομενικά ανώνυμα δεδομένα αναμειγνύονται με άλλες πληροφορίες τότε δυνητικά μπορεί να γίνει ταυτοποίηση του ατόμου. Επομένως, η έννοια των ανώνυμων δεδομένων θα πρέπει να εξετάζεται σε συγκεκριμένο πλαίσιο, και λαμβάνοντας υπόψη όλους τους αντικειμενικούς παράγοντες που μπορούν να οδηγήσουν σε ταυτοποίηση, όπως τη διαθέσιμη τεχνολογία και τις τεχνολογικές εξελίξεις. Η Ομάδα Εργασίας του άρθρου 29 είχε υπογραμμίσει πως η πρόοδος των νέων τεχνολογιών καθιστά την ανωνυμοποίηση όλο και πιο δύσκολη, και οι νομικοί επιστήμονες προβληματίζονται ως προς το νομικό κριτήριο που πρέπει να εφαρμοστεί για να κατηγοριοποιηθούν τα δεδομένα ως μη ταυτοποιήσιμα σύμφωνα με τον ΓΚΠΔ³⁰³.

Προβλέπεται ότι το πεδίο εφαρμογής του ΓΚΠΔ θα διευρυνθεί όσο επεκτείνεται και η έννοια των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα. Όσο δε ερμηνεύεται ευρέως η έννοια, τόσο η επεξεργασία μέσω εφαρμογών τεχνητής νοημοσύνης εμπίπτει στους νόμους περί προστασίας δεδομένων και άρα στον ΓΚΠΔ. Ωστόσο, η αναμονή της ένταξης όλο και περισσότερων κατηγοριών δεδομένων στην έννοια των προσωπικών δεδομένων, δημιουργεί φυσικά ανασφάλεια δικαίου, επηρεάζοντας από την μία πλευρά την ανάπτυξη των τεχνολογιών στην εσωτερική αγορά και από την άλλη πλευρά τα συνταγματικά δικαιώματα των πολιτών.

---

³⁰² Βλ. De Gregorio (2022), *ό.π.*, σελ. 237.

³⁰³ Βλ. De Gregorio (2022), *ό.π.*, σελ. 238-239, παραπέμπει σε Michele Finck and Frank Pallas, 2020, *They Who Must Not Be Identified – Distinguishing Personal from Non-Personal Data under the GDPR*.

6.3.2.5 Η τεχνητή νοημοσύνη και η κοινωνική ανισότητα

Η έλλειψη διαφάνειας και λογοδοσίας στη χρήση αλγορίθμων έχει αρνητικές συνέπειες και για τις δημοκρατικές αξίες αφού η χρήση της μπορεί να οξύνει τις κοινωνικές ανισότητες βάσει μεροληπτικών αποτελεσμάτων που λήφθηκαν με επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα τα οποία εξαρχής δεν θα έπρεπε να ληφθούν υπόψη. Η πρακτική αυτή δεν επηρεάζει μόνο το άτομο αλλά και ομάδες με κοινά χαρακτηριστικά, με επιπτώσεις σε ολόκληρη την κοινωνία. Τα συστήματα τεχνητής νοημοσύνης είναι γνωστά για τις προκαταλήψεις τους με βάση το φύλο, την ηλικία και την εθνικότητα, όπως θα αναλυθεί και σε παρακάτω κεφάλαιο. Ταυτόχρονα, προωθούν και περιεχόμενο με στόχο την επίτευξη κέρδους, αγνοώντας την επικινδυνότητά του. Πρόκειται για σημείο που η συνταγματική διάσταση των δεδομένων και του περιεχομένου συγκλίνει, αφού ο αλγόριθμος προωθεί περιεχόμενο που προωθεί τη βία, το μίσος και την παραπληροφόρηση χρησιμοποιώντας τα δεδομένα ιστορικού των χρηστών μίας πλατφόρμας.

Η τοποθέτηση του κέρδους έναντι των συνταγματικών αξιών είναι επικίνδυνη πρακτική και μπορεί να οδηγήσει σε ροπή προς ριζοσπαστικοποίηση της ψηφιακής κοινωνίας που μεταφέρεται στην πραγματική. Για παράδειγμα ο ΜΚΟ για έρευνα και πληροφόρηση MediaMatters έκανε την εξής έρευνα³⁰⁴. δημιουργώντας έναν νέο λογαριασμό στη δημοφιλή πλατφόρμα TikTok, η υπεύθυνη ερευνήτρια προσπάθησε να δει αν η τρανσφοβία οδηγεί σε προκατάληψη που ξεπερνά τα ζητήματα φύλου και προχωρά σε ευρύτερη ακροδεξιά ριζοσπαστικοποίηση. Μέσα σε δύο ώρες τα βίντεο που άρχισαν να προτείνονται δεν περιείχαν πια μόνο ρητορική εναντίων των τρανς αλλά και ρητορική μισογυνιστική, ρατσιστική και αντισημιτική. Η χρήστης δεν χρειάστηκε να αλληλεπιδράσει με περιεχόμενο ρατσιστικό, ο αλγόριθμος, χρησιμοποιώντας τα δεδομένα ιστορικού του συνόλου των χρηστών της πλατφόρμας είχε κάνει τη σύνδεση πως οι χρήστες που προτιμούν τρανσφοβικό περιεχόμενο προτιμούν και το ακροδεξιό περιεχόμενο, με κίνδυνο να τους ριζοσπαστικοποιήσει. Είναι φανερό γιατί ο τρόπος που λειτουργεί ο αλγόριθμός θέτει σοβαρά ζητήματα που υπονομεύουν την ισότητα σε όλες τις εκφάνσεις της.

---

³⁰⁴ Βλ. Little Olivia & Richards Abbie, 2021, TikTok's algorithm leads users from transphobic videos to far-right rabbit holes, πρόσβαση σε <<https://www.mediamatters.org/tiktok/tiktoks-algorithm-leads-users-transphobic-videos-far-right-rabbit-holes>>

6.3.2.6 Ο κίνδυνος απανθρωποποίησης

Το δίκαιο προστασίας δεδομένων λειτουργεί ως ασπίδα του ατομικού αυτοπροσδιορισμού και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στις προκλήσεις που θέτει ο ψηφιακός καπιταλισμός³⁰⁵. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ο ρόλος της προστασίας των προσωπικών δεδομένων είναι κρίσιμος και για την εγγύηση των δημοκρατικών αξιών. Η προστασία της ιδιωτικής ζωής είναι αυτή που επιτρέπει στα άτομα να αναπτύσσουν αυτόνομα την προσωπικότητά τους, να ανταλλάσσουν απόψεις, να διαμορφώνουν τις πεποιθήσεις τους, και γενικά να εκφράζουν την ταυτότητά τους. Είναι εξαιρετικά κρίσιμο τα άτομα να μπορούν να αναπτύσσουν την ταυτότητά τους χωρίς τον φόβο του «Πανοπτικού» και να γνωρίζουν με ποιον τρόπο οι δημόσιοι και οι ιδιωτικοί φορείς επεξεργάζονται τα προσωπικά τους δεδομένα.

Οι μεγάλες εταιρίες τεχνολογίας, για να αποφύγουν τη λογοδοσία και να εξάγουν όσο δυνατόν περισσότερα δεδομένα, έχουν οικοδομήσει έναν καπιταλισμό επιτήρησης που βασίζεται στον εθισμό των χρηστών σε «φιλικές» τεχνολογίες. Η εξάρτηση σε αυτές τις τεχνολογίες μπορεί να οδηγήσει στο φαινόμενο βασικές συνταγματικές αξίες να χάσουν την ελκυστικότητά τους για όλους τους συμμετέχοντες της ψηφιακής κοινωνίας. Η καινοτομία και η αποδοτικότητα μπορούν να χρησιμοποιηθούν από τις μεγάλες τεχνολογικές εταιρίες και το κράτος ως δικαιολογία για να εφαρμοστούν συστήματα αυτοματοποιημένης λήψης αποφάσεων χωρίς ελέγχους διαφάνειας και χωρίς λογοδοσία, αγνοώντας τον παράγοντα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, και απανθρωποποιώντας τους χρήστες της ψηφιακής κοινωνίας.

6.4 Η ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΨΗΦΙΑΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

6.4.1 Εισαγωγή: Η ανάγκη συνταγματικής αναδιατύπωσης του ΓΚΠΔ

Η συνταγματική διάσταση της επεξεργασίας των (μεγάλων) δεδομένων οδηγεί στην εξέταση του ρόλου του ψηφιακού συνταγματισμού. Μετά την έναρξη ισχύος του ΧΘΔΕΕ το 2009, η ευρωπαϊκή συνταγματική ιστορία του δικαιώματος έφτασε στο αποκορύφωμά της με την έκδοση Κανονισμού το 2016, του οποίου η πρώτη πρόταση είναι «*Η προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα είναι*

---

³⁰⁵ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ. 232.

θεμελιώδες δικαίωμα.». Ο ψηφιακός συνταγματισμός έρχεται μετά την έκδοση του ΓΚΠΔ ώστε να καθοδηγήσει την τάση προστασίας των δεδομένων στην Ε.Ε., η οποία παρά τα θετικά αποτελέσματα εξακολουθεί να χρειάζεται συνταγματική διαμόρφωση ώστε να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά η ασυμμετρία της εξουσίας στον τομέα των δεδομένων, όπως αναφέρθηκε στα παραπάνω υπο-κεφάλαια.

Ο De Gregorio θεωρεί πως ο ΓΚΠΔ αποτελεί την έκφραση ενός νέου κοινωνικού συμφώνου και μίας νέας φάσης του ψηφιακού συνταγματισμού, σπάζοντας τον κάθετο χαρακτήρα των θεμελιωδών δικαιωμάτων³⁰⁶. Η συνταγματικά προσανατολισμένη ερμηνεία του ΓΚΠΔ πρέπει να μετριάξει την ανισορροπία εξουσιών που παρατηρείται στην ψηφιακή κοινωνία. Μπορεί ο Κανονισμός να προστατεύει τα άτομα από την συλλογή και επεξεργασία δεδομένων όχι μόνο όταν εκτελείται από δημόσιους φορείς αλλά και από τις ισχυρές ιδιωτικές εταιρίες, αλλά οι τεχνολογίες που χρησιμοποιούνται σήμερα, δηλαδή οι αλγόριθμοι που συλλέγουν και επεξεργάζονται τα δεδομένα που παράγονται στο ψηφιακό περιβάλλον, δημιουργούν νέες προκλήσεις που επηρεάζουν τον τρόπο εφαρμογής της ευρωπαϊκής νομοθεσίας και τις θεμελιώδεις αρχές που τη διέπουν. Οι αλγόριθμοι δημιουργούν τέτοια ανισορροπία εξουσίας μεταξύ τεχνολογικών πλατφορμών και χρηστών που οι αρχές που διέπουν τον ΓΚΠΔ αμφισβητούνται και δημιουργείται ανασφάλεια δικαίου.

6.4.2 Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια

Η συνταγματική διάσταση της προστασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα ως θεμελιώδες δικαίωμα συμπληρώνει τους στόχους της εσωτερικής αγοράς της Ε.Ε. Διότι τα δεδομένα στην πράξη θεωρούνται εμπορεύσιμα αγαθά και όχι κομμάτι της ατομικής ταυτότητας. Τα δεδομένα όμως δεν πρέπει να λογίζονται μόνο ως αντικείμενο δικαιωμάτων ιδιοκτησίας αλλά ως *res extra commercium*, δηλαδή πράγμα εκτός εμπορίου³⁰⁷. Αν τα δεδομένα εμπορευματοποιούνταν ανεξέλεγκτα, η προστασία τους θα ήταν μέρος του δικαίου του καταναλωτή ή του δικαίου των συμβάσεων. Και ο ΕΠΠΔ έχει τονίσει πως τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα δεν μπορούν να θεωρηθούν ως απλά περιουσιακά στοιχεία³⁰⁸. Ο καθηγητής φιλοσοφίας και ηθικής της πληροφορίας Luciano Floridi, έχει

---

³⁰⁶ De Gregorio (2022) ό.π, σελ. 254.

³⁰⁷ Βλ. Vaclav Janeczek and Gianclaudio Malgieri, 2020, Data Extra Commercium στο Data as Counter-Performance.

³⁰⁸ Βλ. Ευρωπαϊός Επόπτης Προστασίας Δεδομένων, 2016, Γνώμη 8/2016 για την Συνεκτική επιβολή των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην εποχή των μεγάλων δεδομένων, πρόσβαση σε <https://edps.europa.eu/sites/edp/files/publication/16-09-23_bigdata_opinion_en.pdf>

τονίσει πως το «δικό μου» στα δεδομένα δεν είναι το ίδιο με το «δικό μου» στο αυτοκίνητό μου, αλλά το ίδιο με το «δικό μου» στο χέρι μου³⁰⁹. Διότι, οι προσωπικές πληροφορίες διαδραματίζουν συστατικό ρόλο στην ταυτότητα του ατόμου, ποιο είναι και ποιο μπορεί να γίνει. Είναι ζήτημα εξέλιξης της ανθρώπινης προσωπικότητας και άρα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας³¹⁰. Η θεωρία Objektformel της γερμανικής νομολογίας μιλά για προσβολή της αξίας του ανθρώπου όταν αυτός αντιμετωπίζεται ως αντικείμενο και μέσο για την εξυπηρέτηση αλλότριων σκοπών³¹¹. Παραβιάζεται η ιδιότητά του ως ανθρώπου και ως υποκειμένου.

Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεν εντοπίζεται εύκολα στον ΓΚΠΔ³¹², όμως διαπερνά τον πυρήνα των ευρωπαϊκών θεμελιωδών δικαιωμάτων. Ο ΕΕΠΔ γράφει πως «ο σεβασμός και η διαφύλαξη της ανθρώπινης αξιοπρέπειας θα μπορούσε να αποτελέσει το αντίβαρο στη διάχυτη επιτήρηση και την ασυμμετρία της εξουσίας που αντιμετωπίζει σήμερα το άτομο. Θα πρέπει

---

³⁰⁹ Βλ. Luciano Floridi, 2016, On Human Dignity as a Foundation for the Right to Privacy, Philosophy of Technology, σελ. 307, 308.

³¹⁰ Κατά τον Floridi, η πρόκληση δεν είναι να αποδειχτεί ότι η ιδιωτική ζωή συνδέεται με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, διότι η λογική σύνδεσή τους φαίνεται να είναι γενικά αποδεκτή. Η πρόκληση είναι ότι μετατοπίζεται η ιδιωτική ζωή στον δρόμο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, έννοια που η ερμηνεία της είναι ακόμα φιλοσοφικά ασαφής. Υπάρχει το παράδοξο, δηλαδή, η εξήγηση να είναι *ignotum per ignotius* (άγνωστο από το ακόμα πιο άγνωστο), να γίνεται δηλαδή αναφορά στο άγνωστο-ιδιωτικότητα από αυτό που είναι ακόμα πιο άγνωστο-ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Κατά τον Floridi, η ψηφιακή εποχή και η κοινωνία της πληροφορίας απαιτούν τη φιλοσοφική κατανόηση της ανθρώπινης φύσης με τα σημερινά δεδομένα. Γενικοί ορισμοί πράγματι υπάρχουν. Ο Μάνεσης στα Συνταγματικά Δικαιώματα και Ατομικές ελευθερίες (1982) γράφει πως «Αξιοπρέπεια είναι η αξία που πρέπει να έχει ο άνθρωπος, ως έλλογο και συνειδητό ον, ως «πρόσωπο»...». Ο Ράικος στις Παραδόσεις συνταγματικού δικαίου (κατά το Σύνταγμα του 1975/1986): Τα θεμελιώδη δικαιώματα (Τόμος Β) αναφέρει πως «ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι η ικανότητα (δυσνητική ή πραγματική) του αυτοκαθορισμού (της αυτοδιαθέσεως)».

Φυσικά, η ευρύτητα της έννοιας έχει ως σκοπό την διαχρονικότητά της και την εφαρμογή της ανάλογα με τους καιρούς και τις προκλήσεις που αναδεικνύονται σε προσβολές που ακόμα δεν μπορούν να προβλεφθούν. Η γενικότητα υποδηλώνει την ολοκληρωτική κυριαρχία της αρχής και αφήνει στον εφαρμοστή του Δικαίου ένα θεμιτά υπέρμετρο πεδίο δράσης ώστε να επεμβαίνει προς το όφελος του ανθρώπου. Η παραπάνω σκέψη έγινε πράξη με τις αποφάσεις του ΔΕΕ για το δικαίωμα στη λήθη (Google Spain, 2012) και την κατάφαση προσβολής προσωπικότητας του ατόμου λόγω ανάρτησης συκοφαντικών σχολίων στο διαδίκτυο (αποφάσεις eDate, 2011 και Bolagsupplysningen, 2017). Τα ανωτέρω ζητήματα που έκρινε το ΔΕΕ δεν ήταν δυνατόν να προβλεφθούν κατά τον χρόνο σύνταξης της ΕΣΔΑ και του ελληνικού Συντάγματος. Η δικαστική εξουσία, στηριζόμενη στη γενική έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, προέβη σε αποφάσεις για την προστασία από τα ζητήματα που δημιουργούν οι τεχνολογικές εξελίξεις.

³¹¹ Βλ. Dieter Grimm, Alexandra Kemmerer, Christoph Möllers, 2018, Human Dignity in Context. Explorations of a Contested Concept, Nomos, Baden- Baden / Hart Publishing, Oxford, σελ. 4.

³¹² Το άρθρο 88 για την επεξεργασία στο πλαίσιο της απασχόλησης αναφέρει τη διασφάλιση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

να βρίσκεται στο επίκεντρο μίας νέας ψηφιακής ηθικής»³¹³. Ο ΧΘΔΕΕ ανοίγει τον κατάλογο των δικαιωμάτων αναφέροντας στο άρθρο 1 πως «η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι απαραβίαστη. Πρέπει να είναι σεβαστή και να προστατεύεται». Και η Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (1945) κατοχυρώνει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια στο προοίμιό της. Ο Χάρτης Ψηφιακών Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε. συμπεριέλαβε την ανθρώπινη αξιοπρέπεια ως αξία που βρίσκεται πάνω από όλες τις άλλες, ακόμα και από την τεχνολογία. Στο ελληνικό Σύνταγμα, η έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας εμφανίζεται ρητά σε τρία άρθρα. Στο άρθρο 2§1 «Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της πολιτείας», στο άρθρο 7§2 σχετικά με βασανιστήρια, και στο άρθρο 106§2 όπου ορίζεται ότι «η ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία δεν επιτρέπεται να αναπτύσσεται σε βάρος της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας...». Η ουσία και το πνεύμα της αξίας του ανθρώπου, διαπνέει το σύνολο των διατάξεων του ελληνικού συντάγματος και εν γένει της ελληνικής έννομης τάξης.

Επομένως η ανθρώπινη αξιοπρέπεια διατρέχει το ευρωπαϊκό δίκαιο και αποτελεί πυλώνα ενάντια στην ανθρώπινη εκμηδένιση. Επανερχόμενοι στο δίκαιο προστασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, ο ΕΠΠΔ αναφέρει πως «η ιδιωτική ζωή αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και το δικαίωμα στην προστασία δεδομένων σχεδιάστηκε... ως τρόπος αντιστάθμισης της πιθανής διάβρωσης της ιδιωτικής ζωής και της αξιοπρέπειας μέσω της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα μεγάλης κλίμακας»³¹⁴.

Όμως η έννοια των προσωπικών δεδομένων δεν είναι το μόνο σημείο που δείχνει τον ρόλο που διαδραματίζει η ανθρώπινη αξιοπρέπεια στον ΓΚΠΔ. Η ατομική συγκατάθεση αποτελεί πυλώνα του δικαίου προστασίας προσωπικών δεδομένων, αναδεικνύοντας την κεντρική θέση που κατέχει η ατομική αυτοδιάθεση. Είναι απόφαση του υποκειμένου αν θα επιτρέψει στον υπεύθυνο επεξεργασίας τη νόμιμη επεξεργασία των δεδομένων του. Ο ΓΚΠΔ αναδεικνύει τη συγκατάθεση ως πρωταρχική νομική βάση επεξεργασίας, εστιάζοντας στην ατομική απόφαση του καθενός³¹⁵.

Και η διάκριση των δεδομένων σε κατηγορίες είναι ένδειξη της ανθρωποκεντρικής προσέγγισης του Κανονισμού. Οι ειδικές κατηγορίες δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στο

---

³¹³ Βλ. European Data Protection Supervisor, 2015, Opinion 4/2015. Towards a new Digital Ethics, πρόσβαση σε <https://edps.europa.eu/sites/edp/files/publication/15-09-11_data_ethics_en.pdf> σελ. 12.

³¹⁴ Βλ. Ευρωπαϊός Επόπτης Προσωπικών δεδομένων, 2015, ό.π. σελ. 12.

³¹⁵ Βλ. ΓΚΠΔ αιτιολογικές σκέψεις 32,40,43 (συγκατάθεση και ανισότητα μερών) και άρθρα 4.11, 7, 8.

άρθρο 9§1 αποσκοπούν στην προστασία του ατόμου από την εκμετάλλευση ιδιαίτερα προσωπικών πληροφοριών που δυνητικά μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως λόγοι διάκρισης και προκατάληψης³¹⁶. Ο ΓΚΠΔ στο πλαίσιο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας επέκτεινε αυτές τις κατηγορίες δεδομένων σε σχέση με την Οδηγία 95/56/ΕΚ και προέβλεψε γενική απαγόρευση επεξεργασίας, παρά την πρόβλεψη εξαιρέσεων με προϋποθέσεις νομιμότητας³¹⁷.

Η ανθρωποκεντρική προσέγγιση του ΓΚΠΔ εμφανίζεται και στο πλαίσιο της αυτόματης λήψης αποφάσεων. Ο ΓΚΠΔ δεν αποσαφηνίζει ρητά τις συνταγματικές αξίες που θεμελιώνουν το άρθρο 22 αλλά οι Dreyer & Schulz υπογραμμίζουν πως ο στόχος του άρθρου βρίσκεται πέρα από την προστασία των προσωπικών δεδομένων, στην προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας³¹⁸. Το δικαίωμα να μην υπάγεται το άτομο σε αυτοματοποιημένη απόφαση θεσπίστηκε λόγω της ικανότητας των αλγορίθμων να λαμβάνουν αποφάσεις που αφορούν την ατομική πορεία και ζωή του καθενός, κάνοντας συσχετισμούς μη κατανοητούς από τον ανθρώπινο νου και προβλέποντας το μέλλον ως σύγχρονες πυθίες. Και ενώ οι πυθίες με τις διαφορούμενες απαντήσεις τους δεν έσφαλαν, οι αλγόριθμοι όμως σφάλουν. Είναι εύκολο ο μέσος άνθρωπος να θεωρήσει πως τα μαθηματικά μοντέλα είναι αμερόληπτα όμως ο ανθρώπινος ρόλος στην ανάπτυξη αλγορίθμων κατά τη διάρκεια του σχεδιασμού συμβάλει στο να αντανakλώνται οι προκαταλήψεις και οι αξίες των προγραμματιστών³¹⁹. Η Τεχνητή Νοημοσύνη είναι στην πράξη μία «στατιστική», έχει «πρόσβαση στο μέλλον κοιτάζοντας το παρελθόν»³²⁰. Οι προγραμματιστές γνωρίζουν πως δουλεύει θεωρητικά ο αλγόριθμος που ανέπτυξαν, αλλά το αποτέλεσμα που βγάζει παραμένει διαδικασία μη πλήρως κατανοητή.

Το δικαίωμα στην ισότητα είναι μία έκφανση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και η απαγόρευση των διακρίσεων είναι μία από τις θεμελιώδεις αρχές του ευρωπαϊκού συνταγματικού δικαίου. Το πρόβλημα, όπως αναλύθηκε και παραπάνω, είναι ότι εντείνεται η ανισότητα όταν τα δεδομένα που χρησιμοποιούνται είναι ευαίσθητα, χαμηλής ποιότητας

---

³¹⁶ Βλ. ΓΚΠΔ άρθρο 9§1.

³¹⁷ *ό.π.* 9§2.

³¹⁸ Βλ. Stephan Dreyer and Wolfgang Schulz, 2019, *The General Data Protection Regulation and Automated Decision-Making: Will It Deliver? Potentials and Limitations in Ensuring the Rights and Freedoms of Individuals, Groups and Society as a Whole*, σελ. 29.

³¹⁹ Βλ. *Ethics of Artificial Intelligence and Robotics*, 2020, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, κεφάλαιο 2.4., πρόσβαση σε < <https://plato.stanford.edu/entries/ethics-ai/#BiasDeciSyst> >

³²⁰ Βλ. Tischbirekf, A., 2019, *Artificial Intelligence and Discrimination: Discriminating Against Discriminatory Systems*, σελ. 4.

ή υπάρχει ενσωματωμένη προκατάληψη στη φάση του προγραμματισμού. Για αυτόν τον λόγο ο ΓΚΠΔ προστατεύει στο άρθρο 22 τα άτομα από την πλήρως αυτοματοποιημένη λήψη αποφάσεων, αναγνωρίζοντας πως οι μηχανές δεν είναι πάντα αξιόπιστες. Η αποτελεσματικότητα δεν μπορεί να υπερισχύσει έναντι των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Ο ΓΚΠΔ δεν απαγόρευσε γενικά αυτή την επεξεργασία, αλλά προσπάθησε να περιορίσει τις σοβαρές επιπτώσεις εισάγοντας την προϋπόθεση της ανθρώπινης παρέμβασης.

Επομένως, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αποτελεί την αρχή που πρέπει επικαλούνται τα δικαστήρια και οι υπεύθυνοι επεξεργασίας όταν έρχονται αντιμέτωποι με προκλήσεις που προέρχονται από τον αλγόριθμο³²¹. Το όριο που εισάγει ο ΓΚΠΔ για τον περιορισμό της αυτοματοποιημένης λήψης αποφάσεων δεν μπορεί να «διορθωθεί» με μέτρα διαφάνειας αλλά αποτελεί μέσο ελευθερίας ενάντια στον τεχνο-ντετερμινισμό που εγκαθιδρύεται από τους κυρίαρχους δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς³²². Το άρθρο 22 του ΓΚΠΔ συνδέεται άρρηκτα με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, προσπαθώντας να εισάγει συνταγματικά βιώσιμες καινοτομίες.

6.4.3 Η αναλογικότητα

Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεν είναι η μοναδική αξία που διέπει τον ΓΚΠΔ. Μία ακόμα συνταγματική αρχή που θεμελιώνει την προστασία δεδομένων είναι η αναλογικότητα, και όπως και στην προηγούμενη περίπτωση, η αξία αυτή εκφράζεται με διάφορους τρόπους στον ΓΚΠΔ.

Η αναλογικότητα αποτελεί πυλώνα του δημοκρατικού πολιτεύματος. Κατά το άρθρο 52§1 του ΧΘΔΕΕ «...Τηρουμένης της αρχής της αναλογικότητας, περιορισμοί επιτρέπεται να επιβάλλονται μόνον εφόσον είναι αναγκαίοι και ανταποκρίνονται πραγματικά σε στόχους γενικού ενδιαφέροντος που αναγνωρίζει η Ένωση ή στην ανάγκη προστασίας των δικαιωμάτων και ελευθεριών τρίτων». Και το ΔΕΕ έχει υπογραμμίσει τη σημασία στάθμισης δικαιωμάτων³²³.

---

³²¹ Φυσικά η αρχή αυτή δεν πρέπει να ερμηνεύεται ως απόλυτη προστασία της ιδιωτικής ζωής και των προσωπικών δεδομένων αλλά ως καθοδηγητής της συνταγματικής ερμηνείας του ΓΚΠΔ.

³²² Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ. 261.

³²³ Βλ. ΔΕΕ, 2010, Υποθέσεις C-92/09 και C-93/09, Volker und Markus Schecke GbR and Hartmut Eifert σχετικά με τη δημοσιοποίηση των στοιχείων των δικαιούχων ευρωπαϊκών αγροτικών επιδοτήσεων και στάθμιση με την αρχή της διαφάνειας με βάση την αρχή της αναλογικότητας . Βλ. ΓΚΠΔ, αιτ. σκέψη 4.

Στο ελληνικό Σύνταγμα η αρχή της αναλογικότητας βρίσκεται στο άρθρο 22§1³²⁴. Η αρχή ανήκει στους αποκαλούμενους «περιορισμούς των περιορισμών» των συνταγματικώς κατοχυρωμένων δικαιωμάτων. Πιο συγκεκριμένα αποτελεί μία γενική αρχή βάση της οποίας σταθμίζεται η νομιμότητα των επιβαλλόμενων κρατικών περιορισμών στα κοινωνικά και ατομικά δικαιώματα. Το μέτρο περιορισμού πρέπει να είναι κατάλληλο, πρόσφορο, και αναγκαίο, δηλαδή τα οφέλη να υπερτερούν από τις ζημιές.

Η προστασία των δεδομένων δεν αποτελεί απόλυτο δικαίωμα³²⁵ και δεν μπορεί να οδηγήσει σε υπονόμηση άλλων συνταγματικών δικαιωμάτων. Επομένως, κατά την ερμηνεία του ΓΚΠΔ είναι απαραίτητο να κρατάμε στο μυαλό μας ότι υπάρχει συνταγματική σύγκρουση μεταξύ της προστασίας των προσωπικών δεδομένων και των άλλων θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Με άλλα λόγια, οι εγγυήσεις και οι υποχρεώσεις που εγκαθιδρύει ο ΓΚΠΔ πρέπει να εξισορροπηθούν με άλλα δικαιώματα. Η λογική της εξισορρόπησης βρίσκεται στον πυρήνα του Κανονισμού³²⁶.

Στον ΓΚΠΔ η αναλογικότητα μπορεί να θεωρηθεί το θεμέλιο της προσέγγισης «βάσει κινδύνου» (risk based approach), αφού εξισορροπεί τα αντικρουόμενα συμφέροντα των υπευθύνων επεξεργασίας και των υποκειμένων των δεδομένων³²⁷. Η αναλογικότητα έρχεται σε αυτήν την περίπτωση να καθορίσει με βάση την πιθανότητα κινδύνου για τα δικαιώματα του ατόμου τα μέτρα που πρέπει να πάρει ο υπεύθυνος επεξεργασίας. Η αναλογικότητα εμφανίζεται στο άρθρο 6§1.στ που ορίζει ότι το έννομο συμφέρον του υπεύθυνου επεξεργασίας ή τρίτου μπορεί να αποτελεί βάση επεξεργασίας, αλλά υπάρχει περιορισμός αν υπερισχύει το συμφέρον ή τα θεμελιώδη δικαιώματα και ελευθερίες του ατόμου, ιδίως αν το υποκείμενο είναι παιδί. Προχωρώντας στις υποχρεώσεις εκτίμησης αντικτύπου και ορισμού υπεύθυνου προστασίας δεδομένων, ο ΓΚΠΔ δεν εισήγαγε απλές υποχρεώσεις συμμόρφωσης αλλά μία ευέλικτη προσέγγιση με βάση τον κίνδυνο, που οδηγεί σε διαφορετικό επίπεδο ευθύνης για κάθε υπεύθυνο επεξεργασίας ανάλογα την συγκεκριμένη περίπτωση.

---

³²⁴ Η αρχή καθιερώθηκε πρώτα από το γερμανικό δίκαιο και ενσωματώθηκε στο ελληνικό Σύνταγμα στην Ζ' Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων του 2001. Είχε εφαρμοστεί προηγουμένως νομολογιακά από το Συμβούλιο της Επικρατείας.

Βλ. Δαγτόγλου (2012) ό.π., σελ. 151 επ.

³²⁵ Βλ. ΓΚΠΔ, αιτ. σκέψη 4

³²⁶ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ. 263

³²⁷ Βλ. ΓΚΠΔ, άρθρο 24§1

Και στον τομέα της τεχνητής νοημοσύνης, ο ΓΚΠΔ δεν θεσπίζει απόλυτη απαγόρευση σχετικά με την αυτόματη λήψη αποφάσεων, ακόμα και αν απαγορεύει την επεξεργασία ειδικών κατηγοριών δεδομένων εκτός αν υπάρχει ρητή συγκατάθεση. Έτσι, το άρθρο 22 εισάγει εξαιρέσεις, σύμφωνα με τις οποίες τα υποκείμενα δεν μπορούν να επικαλεστούν αυτό το δικαίωμα προστασίας. Αυτό ίσως προκαλεί έκπληξη, όμως όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ο ευρωπαϊκός συνταγματισμός δεν αναγνωρίζει απόλυτη προστασία στα θεμελιώδη δικαιώματα, αλλά βασίζεται στην αρχή της αναλογικότητας για το ποιο δικαίωμα θα υπερτερήσει. Ο ίδιος ο ΓΚΠΔ στο άρθρο 23 εισάγει περιορισμούς ορισμένων δικαιωμάτων, ακόμα και στο δικαίωμα μη υποβολής σε αυτοματοποιημένη λήψη αποφάσεων και κατάρτιση προφίλ, όταν ο περιορισμός σέβεται την ουσία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών και συνιστά αναγκαίο και αναλογικό μέτρο σε μία δημοκρατική κοινωνία για ορισμένους σκοπούς.

Επομένως, η αρχή της λογοδοσίας δεν αποτελεί μόνο βάρος για τους υπεύθυνους επεξεργασίας, αλλά και ανάθεση αρμοδιότητας σχετικά με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Ο ΓΚΠΔ κατά τον De Gregorio μετατρέπει τους υπεύθυνους επεξεργασίας σε «διαιτητές της ιδιωτικής ζωής και της προστασίας των δεδομένων», με όριο την αρχή της αναλογικότητας³²⁸.

Επιπλέον, η αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας είναι σχετική στην εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας ειδικά στο πλαίσιο του άρθρου 22 για την χρήση συστημάτων αυτόματης λήψης αποφάσεων και κατάρτισης προφίλ και τις εξαιρέσεις αυτού. Η αιτιολόγηση των εξαιρέσεων αυτών θα μπορούσε να πει κανείς ότι προδίδει την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ειδικά όταν οι αλγόριθμοι ίσως μακροπρόθεσμα οδηγήσουν σε διαδικασία απανθρωποίησης³²⁹. Είναι πολύ σημαντικό να βρεθούν εγγυήσεις οι οποίες θα αποσκοπούν στην διατήρηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, φροντίζοντας παράλληλα να μην υποσκάπτουν την προώθηση της τεχνολογίας.

Συμπερασματικά, η εδραίωση της ευρωπαϊκής νομοθεσίας προστασίας των προσωπικών δεδομένων είναι η απάντηση στις προκλήσεις της αυτοματοποίησης, αναδεικνύοντας τη σημασία αυτού του θεμελιώδους δικαιώματος σε μία έντονα ψηφιοποιημένη κοινωνία. Το ζήτημα είναι αν ο ΓΚΠΔ θα μπορέσει να ανταπεξέλθει στα νέα δεδομένα. Ήδη η ευρωπαϊκή Επιτροπή συζητά την Πρόταση Κανονισμού e-Privacy, για την

---

³²⁸ Βλ. De Gregorio (2022) ό.π., σελ. 266.

³²⁹ Βλ. De Gregorio (2022) ό.π., σελ. 267.

ιδιωτικότητα και την προστασία δεδομένων στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες, επειδή η Οδηγία 2002/58/EK κρίνεται ότι πλέον δεν συμβαδίζει με τις τεχνολογικές εξελίξεις. Η Πρόταση εξειδικεύει και συνοδεύει τον ΓΚΠΔ σχετικά με την συλλογή δεδομένων στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες. Η συνταγματικά προσανατολισμένη ερμηνεία αυτών των κανόνων δικαίου δείχνει προς τις αξίες που διέπουν τα δικαιώματα ιδιωτικότητας και προστασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, δηλαδή προς την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και την αναλογικότητα, οι οποίες διασφαλίζουν τις δημοκρατικές αξίες.

Ο Γερμανός κοινωνιολόγος Ulrich Beck ορίζει την κοινωνία στην οποία ζούμε ως κοινωνία διακινδύνευσης, δηλαδή ως κοινωνία που βρίσκεται αντιμέτωπη με κινδύνους που έθεσε η ίδια και απειλούν το περιβάλλον, τη ζωή, τις δημοκρατικές αξίες, και τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα. Αναμφισβήτητα, σήμερα έχει αναδειχθεί ο διττός ρόλος των ρυθμιστών του διαδικτύου ως απαραίτητα μέρη της κοινωνικής υποδομής, παρέχοντας βασικές ψηφιακές υπηρεσίες, ενώ ταυτόχρονα μπορούν να δράσουν και ως όργανα λογοκρισίας, παραπληροφόρησης, και ελέγχου. Σε αυτό το πλαίσιο, πρέπει να σταθμιστούν τα κέρδη και οι απώλειες από την εφαρμογή των νέων ψηφιακών τεχνολογιών, διότι οι δημοκρατικές αξίες δεν μπορούν να επηρεάζονται από ανεξέλεγκτες εξουσίες, είτε πρόκειται για κρατικές είτε για ιδιωτικές. Η τεχνολογία πρέπει να είναι κοινωνικά ελέγξιμη, με βασικό εργαλείο τον κοινωνικό διάλογο μεταξύ κοινωνίας, κρατών, διεθνών ομάδων, επιστημόνων, και τεχνολογικών εταιρειών³³⁰.

Δεν πρέπει επομένως να υποτιμάμε τον διάλογο που προκύπτει από τα κείμενα που επιδιώκουν την εφαρμογή συνταγματικών αξιών στο ψηφιακό περιβάλλον, από όπου και αν προέρχονται αυτά. Ακόμα και αν αυτά τα κείμενα δεν είναι δεσμευτικά, η πραγματική πολυφωνία δημιουργεί συσπείρωση και έναν δυνατό και ανθεκτικό συνταγματικό διάλογο, ο οποίος συμβαδίζει με την τεχνολογική εξέλιξη και ταυτόχρονα την καθοδηγεί³³¹. Ο συνταγματικός πλουραλισμός είναι σημαντικό εργαλείο ενάντια στην ανισότητα δύναμης που επικρατεί στο ψηφιακό περιβάλλον μεταξύ των χρηστών και των ιδιωτικών εταιριών και των κρατών. Σε αυτό το πλαίσιο διαλόγου, ο ρόλος του ψηφιακού συνταγματισμού είναι να προσανατολίζει προς ένα σύνολο εγγυήσεων και παρεμβάσεων υπέρ των συνταγματικών αξιών όπου πρωταρχικό ρόλο έχει η ανθρώπινη αξιοπρέπεια έναντι του ψηφιακού καπιταλισμού.

Σε αυτόν τον αγώνα, βασικά εργαλεία των δημοκρατικών κρατών αποτελούν η εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας, η προώθηση της διαφάνειας στις διαδικασίες ελέγχου περιεχομένου, και συλλογής και επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, και η ώθηση προς μέτρα αυτοδέσμευσης και αυτορρύθμισης του ιδιωτικού ψηφιακού περιβάλλοντος. Για παράδειγμα, ενώ οι προσπάθειες της Ε.Ε. δεν έχουν

---

³³⁰ Βλ. Δόνος (2004) ό.π., σελ.23-28.

³³¹ Βλ. Celeste (2023), ό.π. σελ. 216.

εκδημοκρατίσει ακόμα το ψηφιακό περιβάλλον, ο ψηφιακός συνταγματισμός έρχεται να αντιδράσει κατά των νέων μορφών εξουσίας που υπονομεύουν τις δημοκρατικές αξίες, και υποδεικνύει τη σημασία της ηθικής και δημοκρατικής διακυβέρνησης του διαδικτύου. Έτσι, η υβριδική προσέγγιση μεταξύ ψηφιακού ανθρωπισμού και ψηφιακού καπιταλισμού μπορεί να δημιουργήσει ένα νέο, βιώσιμο και λειτουργικό συνταγματικό πλαίσιο στην παγκόσμια αγορά, όπου θα εξισορροπείται η καινοτομία με την προστασία των συνταγματικών αξιών. Ο ψηφιακός συνταγματισμός με αυτόν τον τρόπο θα αναδειχθεί σε ασπίδα απέναντι στην επιλεκτική άσκηση εξουσιών, η οποία υποτάσσει τον σύγχρονο άνθρωπο προς όφελος του ψηφιακού καπιταλισμού και τον απανθρωποποιεί³³². Η νομική θεωρία του ψηφιακού συνταγματισμού μπορεί να βρίσκεται ακόμα στην αρχή, οι συνταγματικές αρχές όμως πρέπει να συνεχίσουν να διαποτίζουν την αλγοριθμική κοινωνία όσο αυτή εξελίσσεται. Όπως αναφέρει και ο De Gregorio «μία νέα φάση του ψηφιακού συνταγματισμού είναι πιθανότατα προ των πυλών»³³³.

---

³³² Βλ. De Gregorio (2022) ό.π. σελ.317.

³³³ Βλ. De Gregorio (2022), ό.π., σελ. 272.

Ελληνική Βιβλιογραφία

Ακαδημαϊκή Βιβλιογραφία

- Habermas, Jürgen . 1962. *Αλλαγή Δομής της Δημοσιότητας: Έρευνες πάνω σε μία κατηγορία αστικής κοινωνίας*. Εκδόσεις Νήσος.
- Harari, Yuval Noah. 2019. *21 μαθήματα για τον 21ο αιώνα*. Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Jougleux, Philippe. 2016. *Ευρωπαϊκό δίκαιο του διαδικτύου*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Sunstein, Cass R. . 2007. *Republic.com 2.0*. Princeton University Press.
- Αλιβιζάτος, Νικόλαος. 2012. *Το σύνταγμα και οι εχθροί του*. Εκδόσεις Πόλις.
- Ασκητής, Αριστείδης. 2020. *Ψηφιακή Ελεύθερη Εκφραση*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Βλαχόπουλος, Σπύρος. 2021. *Η ελευθερία της έκφρασης*. Τόμ. 2η έκδοση, σε *Ο Γενικός Κανονισμός για την Προστασία των Προσωπικών Δεδομένων (GDPR): Νομική Διάσταση και Πρακτική Εφαρμογή*, του/της Λεωνίδας Κοτσαλής και Κωνσταντίνος Μενουδάκος, 63-73. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Γιαννόπουλος, Γιώργος Ν. 2018. *Εισαγωγή στη Νομική Πληροφορική*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Δαγτόγλου, Π. Δ. 2012. *Ατομικά Δικαιώματα*. 4η εκδ. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Δόνος, Πελοπίδας. 2004. «Τεχνολογική διακινδύνευση και προστασία προσωπικών δεδομένων.» Στο *Νέες Τεχνολογίες και συνταγματικά δικαιώματα*, μοντάζ: Γ. Παπαδημητρίου , 23-28. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Ευαγγελόπουλος, Γιώργος. 2009. *Καστοριάδης και σύγχρονη πολιτική θεωρία*. Εκδόσεις Ευρασία.
- Ιγγλεζάκης, Ιωάννης Δημήτριος. 2021. *Δίκαιο Πληροφορικής*. 4η εκδ. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- . 2003. *Ενδίασθητα προσωπικά δεδομένα*. Εκδόσεις Σάκκουλα.
- . 2022. *Το δίκαιο της ψηφιακής οικονομίας*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Καστανάς, Ηλίας. 2004. «Το Internet και η προστασία της ιδιωτικής ζωής και της ελευθερίας της έκφρασης: σε αναζήτηση έξυπνων λύσεων.» Στο *Νέες τεχνολογίες και συνταγματικά δικαιώματα*, του/της Γ. Παπαδημητρίου, 29-56. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Μάνεσης, Αριστόβουλος. 1982. *Συνταγματικά δικαιώματα. Α' τόμος: Ατομικές Ελευθερίες*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Μαρκόπουλος, Νικόλαος. 2017. Στο *Σύνταγμα - Κατ' Άρθρο Ερμηνεία*, του/της Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης Φ. Σπυρόπουλος. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Μήτρου, Λίλιαν. 2013. «Μία σύντομη Εισαγωγή.» Στο *Facebook, blogs και δικαιώματα*, του/της Λίλιαν Μήτρου, Θ.Κ. Παπαχρίστου, Τ. Βιδάλης και Θ. Ξηρός, 9-18. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Μήτρου, Λίλιαν. 2021. «Μισαλλόδοξος Λόγος και ΜΜΕ.» Στο *Ενημέρωση και Δημοκρατία: Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 13-15 Δεκεμβρίου 2018*, του/της Κατερίνα Γεωργοπούλου, 29-47. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- . 2017. *Ο Γενικός Κανονισμός Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων: νέο δίκαιο - νέες υποχρεώσεις - νέα δικαιώματα*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- . 2002. *Το δίκαιο στην κοινωνία της πληροφορίας*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.

- Μοροζίνης, Ιωάννης Κ. 2019. «Ποινική ευθύνη ενδιάμεσων παρόχων, ιδίως φορέων μέσων κοινωνικής δικτύωσης, για fake news και προσβολές της τιμής στο διαδίκτυο.» Στο *Ηλεκτρονικό Έγκλημα*, του/της Θεοχάρης Ι. Δαλακούρας, 95-112. Θεσσαλονίκη: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Παναγοπούλου, Φερηνίκη. 2017. *Ο Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων 679/2016/ΕΕ*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Παντελής, Αντώνης Μ. 2007. *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*. 2η εκδ. Αθήνα: Λιβάνη.
- Πισκοπάνη, Άννα-Μαρία. 2013. «Η ελευθερία της έκφρασης στο "Ιδιωτικοποιημένο" δημόσιο δίκτυο του Facebook.» Στο *Facebook, blogs και δικαιώματα*, του/της Λίλιαν Μήτρου, Θ.Κ. Παπαχρίστου, Τ. Βιδάλης και Θ. Ξηρός, 19-70. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Ράικος, Αθανάσιος. 1986. *Παραδόσεις συνταγματικού δικαίου (κατά το Σύνταγμα του 1975/1986): Τα θεμελιώδη δικαιώματα (Τόμος Β)*. : Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Ρεθυμιωτάκη, Ελένη. 2012. *Πηγές του δικαίου και νομικός πλουραλισμός στην Ευρωπαϊκή Ένωση*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Τάκης, Ανδρέας . 2017. «Προσφυγική κρίση και ρητορική μίσους: Ποινές η επιχειρήματα;» Στο *Ρητορική μίσους και διακρίσεις*, του/της Συνήγορος του Πολίτη.
- Τσιμάρας, Κωνσταντίνος. 2019. «Οι μεγάλες εταιρείες υψηλής τεχνολογίας και ο έλεγχός τους στο σύγχρονο Κράτος Δικαίου.» Στο *Δίκαιο και Τεχνολογία: ΚΒ' Επιστημονικό Συμπόσιο*, του/της Κορνηλία Δελοούκα-Ιγγλέση, Άννα Λιγωμένου και Αριστέα Σιναγιώτη-Μαρούδη, 261-265. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.

Αρθρογραφία

- Ανθόπουλος, Χαράλαμπος. 2021. «Το δικαίωμα πρόσβασης στο διαδίκτυο.» *syntagmawatch.gr*. Πρόσβαση Ιουν. 5, 2023. <https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/to-dikaiwma-prosvasis-sto-diadiktyo/>.
- Παπαχαρίση, Ζιζή. 2008. «Η εικονική σφαίρα 2.0: Το διαδίκτυο και η δημόσια σφαίρα.» *Ζητήματα Επικοινωνίας* 7: 8-26. Πρόσβαση Ιουν. 5, 2023. https://zizi.people.uic.edu/Site/Research_files/PapacharissiZitimataVirtual%20Sphere20.pdf.
- Ρεθυμιωτάκη, Ελένη. 2003. «Η θεσμική προστασία των προσωπικών δεδομένων υπό το πρίσμα της κοινωνιολογίας του δικαίου.» *Κριτική Επιθεώρηση*, 191-232.

Δημοσιογραφική αρθρογραφία

- ErtNews. 2023. *Ελευθερία του Τύπου: Στην 107η θέση η Ελλάδα – Η κατάταξη των χωρών από τους Δημοσιογράφους Χωρίς Σύνορα*. Πρόσβαση Ιουν. 5, 2023. <https://www.ertnews.gr/eidiseis/ellada/eleytheria-tou-tyπου-stin-107i-thesi-i-ellada-i-katataksi-ton-xoron-apo-tous-dimosiografous-xoris-synora/>.

Λογοτεχνική Βιβλιογραφία

Adams, Douglas . 1987. *Ο Ντερκ Τζέντλυ ακολουθεί τη γάτα*. Αθήνα: Εκδόσεις Νέμο.

Καλλίγας, Παύλος. 2020. *Πλάτων: Γοργίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Στιγμή.

Αποφάσεις

2017. 41/2017 (ΑΠΔΠΧ). Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.constitutionalism.gr/dpa-gr-apofasi41-217/>.

2006. 3670/2006 (ΣτΕ).

Απόφαση 3 / 2010. 2010. 3/2010 (Άρειος Πάγος). Πρόσβαση Ιουν. 8, 2023.
http://www.areiospagos.gr/nomologia/apofaseis_DISPLAY.asp?cd=H9946F7BRL9LVHJZYRVYLEKBG78D&DI&apof=3_2010.

Άλλες πηγές

Αρχαία Ελληνική Γλώσσα και Γραμματεία. χ.χ. «Παρρησία.» *Greek-language.gr*. Πρόσβαση Ιουν. 3, 2023.

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/comedy/page_034.html.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Ακαδημαϊκή Βιβλιογραφία

Celeste, Edoardo. 2023. *Digital Constitutionalism: The role of internet bills of rights*. Oxon: Routledge.
doi:10.4324/9781003256908.

Collingridge, David . 1980. *The Social Control of Technology*. New York: St. Martin's Press.

De Gregorio, Giovanni. 2022. *Digital Constitutionalism in Europe: Reframing Rights and Powers in the Algorithmic Society*.
Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/9781009071215.

Foucault , Michel. 2008. «“Panopticism” from Discipline & Punish: The Birth of the Prison.» *Race/Ethnicity: Multidisciplinary Global Contexts* Vol. 2 (Issue 1): 1-12. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023.
<https://muse.jhu.edu/article/252435/pdf>.

Gillespie, Tarleton . 2018. *Custodians of the Internet. Platforms, Content Moderation, and the Hidden Decisions That Shape Social Media*. Yale University Press.

Grimm , Dieter , Alexandra Kemmerer , και Christoph Mollers. 2018. *Human Dignity in Context: Explorations of a Contested Concept*. Nomos.

Gutwirth, Serge , και Paul De Hert. 2008. «Regulating Profiling in a Democratic Constitutional States.» Στο *Profiling the European Citizen*, του/της Mireille Hildebrandt και Serge Gutwirth, 271–302. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023.
https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4020-6914-7_14.

Jamart, Anne-Claire . 2014. «Internet Freedom and the Constitutionalization of Internet Governance.» Στο *The Evolution of Global Intern Governance: Principles and Policies in the Making*, του/της Roxana Radu και Jean-Marie Chenou, 57-78. Berlin Heidelberg: Springer-Verlag . doi:DOI 10.1007/978-3-642-45299-4.

- Janeček, Václav, και Malgieri Gianclaudio. 2020. «Data Extra Commercium.» Στο *Data as Counter-Performance—Contract Law 2.0?*, του/της Lohsse, Schulze και Staudenmayer, 93-122. Hart Publishing/Nomos. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3400620.
- Kouroupis, Konstantinos, και Igor Serotila. 2022. *Privacy and security in light of the European Digital Agenda*. Athens: Nomiki Bibliothiki.
- Lessig, Lawrence. 1999. *Code: And Other Laws Of Cyberspace*. Basic Books.
- Lohr , Steve. 2015. *Data-ism: The Revolution Transforming Decision Making, Consumer Behavior, and Almost Everything Else*. HarperCollins Publishing.
- Micklitz,, Hans-W, Oreste Pollicino, Amnon Reichman, Andrea Simoncini, Giovanni Sartor, και Giovanni De Gregorio. 2022. *Constitutional Challenges in the Algorithmic Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Murray, Andrew. 2019. *Information Technology Law*. 4η Εκδ. Oxford: Oxford University Press.
- Pollicino, Oreste. 2020. «The Right to Internet Access: Quid Iuris?» Στο *The Cambridge Handbook of New Human Rights: Recognition, Novelty, Rhetoric*, του/της Andreas Von Arnould, Kerstin Von Der Decken και Mart Susi, 263-275. Cambridge: Cambridge University Press.
- Postman, Neil. 1993. *Technopoly: The Surrender of Culture to Technology*. Vintage.
- Suzor, Nicolas. 2019. *Lawless: The Secret Rules That Govern Our Digital Lives*. Cambridge : Cambridge University Press. doi:<https://doi.org/10.1017/9781108666428>.
- Von Arnould , Andreas, Kerstin Von Der Decken, και Mart Susi. 2020. *The Cambridge Handbook of New Human Rights: Recognition, Novelty, Rhetoric*. Cambridge University Press: Cambridge University Press.

Ακαδημαϊκή Αρθρογραφία

- Abbott, K.W, και D. Snidal. 2000. «Hard and Soft Law in International Governance International Organizations.» *Legalization and World Politics* Vol. 54 (Issue 3): 421–456. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.jstor.org/stable/2601340>.
- Azzariti, Gaetano . 2011. « Internet e Costituzione.» *Politica del diritto* 367.
- Belli , Luca, και Jamila Venturini. 2016. «Private Ordering and the Rise of Terms of Service as Cyber-Regulation.» *Internet Policy Review* Vol. 5 (Issue 4). Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://policyreview.info/articles/analysis/private-ordering-and-rise-terms-service-cyber-regulation>.
- Birnhack, Michael , και Niva Elkin-Koren. 2003. «The Invisible Handshake: The Reemergence of the State in the Digital Environment.» Vol. 8 (Issue 2). Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=381020.
- Bösch, Christoph , Benjamin Erb, Frank Kargl, και Henning Kopp. 2016. «Tales from the Dark Side: Privacy Dark Strategies and Privacy Dark Patterns.» *Proceedings on Privacy Enhancing Technologies* Vol. 4: 237–254. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. https://www.researchgate.net/publication/303814886_Tales_from_the_Dark_Side_Privacy_Dark_Strategies_and_Privacy_Dark_Patterns.

- Brkan, Maja . 2019. «Freedom of Expression and Artificial Intelligence: On Personalisation, Disinformation and (Lack Of) Horizontal Effect of the Charter.» *Πρόσβαση Ιουν.* 10, 2023. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3354180.
- Castells, Manuel . 2008. «The New Public Sphere: Global Civil Society, Communication Networks, and Global Governance.» *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 616 (Public Diplomacy in a Changing World): 78-93 . *Πρόσβαση Ιουν.* 5, 2023. <http://www.jstor.org/stable/25097995>.
- Celeste, Edoardo. 2019. «Digital constitutionalism: a new systematic theorisation.» 33 (1): 76-99. *Πρόσβαση Ιουν.* 3, 2023. doi:10.1080/13600869.2019.1562604.
- Celeste, Edoardo. 2018. «Digital Constitutionalism: Mapping the Constitutional Response to Digital Technology's Challenges.» *Πρόσβαση Ιουν.* 4, 2023. <https://ssrn.com/abstract=3219905> or <http://dx.doi.org/10.213>.
- Celeste, Edoardo. 2018. «What is digital constitutionalism?» *Πρόσβαση Ιουν.* 10, 2023. doi:doi:10.5281/zenodo.1404577.
- Clark, David. 1988,. «The design philosophy of the DARPA Internet protocols.» Vol. 18 (Issue 4): 106–114. *Πρόσβαση Ιουν.* 10, 2023. <http://ccr.sigcomm.org/archive/1995/jan95/ccr-9501-clark.pdf>.
- Custers, Bart. 2022. «New digital rights: Imagining additional fundamental rights for the digital era.» *Computer Law & Security Review* Vol. 44. *Πρόσβαση Ιουν.* 7, 2023. doi:<https://doi.org/10.1016/j.clsr.2021.105636>.
- De Gregorio, Giovanni, και Roxana Radu. 2022. «Digital constitutionalism in the new era of Internet governance.» *International Journal of Law and Information Technology* Vol. 30: 68–87. *Πρόσβαση Ιουν.* 7, 2023. doi:<https://doi.org/10.1093/ijlit/eaac004>.
- De Hingh, Anne. 2018. «Some Reflections on Dignity as an Alternative Legal Concept in Data Protection Regulation.» Vol. 19 (Issue 5): 1269-1290. *Πρόσβαση Ιουν.* 10, 2023. doi:doi:10.1017/S2071832200023038.
- De Minico, Giovanna . 2015. «Towards an Internet Bill of Rights.» *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review* Vol. 37 (Issue 1): 1-30. *Πρόσβαση Ιουν.* 10, 2023. <https://digitalcommons.lmu.edu/ilr/vol37/iss1/1>.
- Dreyer , Stephan , και Wolfgang Schulz. 2019. «The General Data Protection Regulation and Automated Decision-Making: Will It Deliver?otentials and Limitations in Ensuring the Rights and Freedoms of Individuals, Groups and Society as a Whole.» *Πρόσβαση Ιουν.* 10, 2023. https://www.reframetech.de/en/wp-content/uploads/sites/23/2019/01/GDPR_withoutCover-1.pdf.
- Elkin-Koren, Niva , και Eldar Haber. 2016. «Governance by Proxy: Cyber Challenges to Civil Liberties.» *Brookling Law Review* Vol. 82 (Issue 1): 105-162. *Πρόσβαση Ιουν.* 10, 2023. <https://brooklynworks.brooklaw.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1521&context=blr>.
- Finck, Michèle , και Frank Pallas. 2020. «They Who Must Not Be Identified - Distinguishing Personal from Non-Personal Data Under the GDPR.» *Forthcoming, International Data Privacy Law.* *Πρόσβαση Ιουν.* 10, 2023. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3462948.
- Fitzgerald, Brian . 1999. «Software as Discourse? A Constitutionalism for Information Society.» Vol. 144. *Πρόσβαση Ιουν.* 10, 2023. <http://www5.austlii.edu.au/au/journals/AltLawJl/1999/25.html>.
- Floridi, Luciano . 2016. «On Human Dignity as a Foundation for the Right to Privacy.» *Philosophy of Technology* Vol. 29: pages307–31. *Πρόσβαση Ιουν.* 10, 2023. <https://link.springer.com/article/10.1007/s13347-016-0220-8>.

- Froomkin, A. Michael. 1997. «The Internet as a Source of Regulatory Arbitrage.» Στο *Borders in Cyberspace*, του/της Brian Kahin και Charles Nesson. MIT Press. Πρόσβαση Ιουν. 8, 2023. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2718515.
- Gardbaum, Stephen . 2003. «The Horizontal Effect of Constitutional Rights.» *Michigan Law Review* Vol. 102 (Issue 3): 387-459. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1734&context=mlr>.
- Golia, Angelo Jr. 2022. «The Critique of Digital Constitutionalism.» *Max Planck Institute for Comparative Public Law & International Law (MPIL)* . Πρόσβαση Ιουλ. 4, 2023. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4145813.
- Gurumurthy , Anita , και Nandini Chami. 2021. «Towards a Global Digital Constitutionalism: A Radical New Agenda for UN75.» *Society for International Development* Vol. 64: 29–38. Πρόσβαση Ιουν. 6, 2023. doi:<https://doi.org/10.1057/s41301-021-00287-z>.
- Katrina, Gedes . 2020. «Meet Your New Overlords: How Digital Platforms Develop and Sustain Technofeudalism.» *Columbia Journal of Law and the Arts* Vol. 43 (Issue 4): 455. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3473990.
- Laidlaw, Emily B. . 2009. «Private Power, Public Interest: An Examination of Search Engine Accountability.» Vol. 17 (Issue 1): 113–145. doi:<https://doi.org/10.1093/ijlit/ean018>.
- Leiser , Mark, και Andrew Murray . 2017. «The Role of Non-State Actors and Institutions in the Governance of New and Emerging Digital Technologies.» Στο *The Oxford Handbook of Law, Regulation and Technology*, του/της Roger Brownsword και Eloise Scotford, 670-702. Oxford: Oxford University Press. Πρόσβαση Ιουν. 8, 2023. <https://academic.oup.com/edited-volume/27999/chapter-abstract/211742268?redirectedFrom=fulltext>.
- Lessig , Lawrence. 1999. «The Law of the Horse: What Cyberlaw might teach.» Vol. 113 (Issue 2): 501-549. doi:[doi:10.2307/1342331](https://doi.org/10.2307/1342331) .
- Padovani, Claudia , και Mauro Santaniello. 2018. «Digital constitutionalism: Fundamental rights and power limitation in the internet eco-system.» *The International Communication Gazette* 80 (4): 295–301. doi:[10.1177/1748048518757114](https://doi.org/10.1177/1748048518757114).
- Pollicino, Oreste , και Elena Perotti. 2021. «Flexing the Muscles of Information Power: On the Australian News Media Mandatory Bargaining Code.» *Verfassungsblog, on matters Constitutional*. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://verfassungsblog.de/facebook-flexing/>.
- Post, David, και David Johnson. 1996. «Law and Borders: The Rise of Law in Cyberspace.» Vol. 48 (Issue 5): 1367-1402. Πρόσβαση Ιουν. 7, 2023. doi:<https://doi.org/10.2307/1229390>.
- Radin, M. 1927. «Freedom of Speech in Ancient Athens.» *The American Journal of Philology* Vol. 48 (Issue 3): 215-230. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. doi:<https://doi.org/10.2307/290126>.
- Redeker, Dennis , Lex Gill, και Urs Gasser. 2018. «Towards digital constitutionalism? Mapping Attempts to craft an Internet bill of Rights.» *The International Communication Gazette* 80 (4): 302–319. doi:[10.1177/1748048518757121](https://doi.org/10.1177/1748048518757121).
- Reidenberg, Joel. 1998. «Lex Informatica: The Formation of Information Policy Rules Through Technology.» *Texas Law Review* Vol. 76: 553-593. Πρόσβαση Ιουν. 10 , 2023. <https://core.ac.uk/download/pdf/144222024.pdf>.

- Reidenberg, Joel. 2003. «States and Internet enforcement.» *University of Ottawa Law & Technology Journal* Vol. 1: 213-230. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1042&context=faculty_scholarship.
- Richards , Neil M., και Jonathan H. King. 2013. «Three Paradoxes of BigData.» *Stanford Law Review* Vol. 66. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.stanfordlawreview.org/online/privacy-and-big-data-three-paradoxes-of-big-data/>.
- Rodotà , Stefano . 2005. «Luomo nuovo di Internet.» *Repubblica*. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2005/10/28/uomo-nuovo-di-internet.html>.
- Rosenthal, Harrison Michael. 2022. «Speech Imperialization? Situating American Parrhesia in an Isegoria World.» 583-603. Πρόσβαση Ιουν. 6, 2023. doi:<https://doi.org/10.1007/s11196-020-09801-x>.
- Rossi, Agustín . 2018. «How the Snowden Revelations Saved the EU General Data Protection Regulation.» *THE INTERNATIONAL SPECTATOR* Vol. 54 (Issue 4): 95–111. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. https://www.iai.it/sites/default/files/tis_rossi.pdf.
- Santaniello, Mauro , Nicola Palladino, Maria Carmela Catone, και Paolo Diana. 2018. «The language of digital constitutionalism and the role of national parliaments.» *The international communication gazette* 80 (4): 320-336. doi:[10.1177/174804851875713](https://doi.org/10.1177/174804851875713).
- Simitis, Spiros . 1987. «Reviewing Privacy In an Information Society.» Vol. 135: 707-746. Πρόσβαση Ιουν. 8, 2023. https://scholarship.law.upenn.edu/penn_law_review/vol135/iss3/3.
- Smith, Michael. D., και Marshall Van Alstyn. 2021. «It's Time to Update Section 230.» *hbr.org*. Πρόσβαση Ιουν. 5, 2023. <https://hbr.org/2021/08/its-time-to-update-section-230>.
- Suzor, Nicolas. 2010. «Digital Constitutionalism and the Role of the Rule of Law in the Governance of Virtual Communities.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://eprints.qut.edu.au/37636/>.
- Suzor, Nicolas. 2018. «Digital Constitutionalism: Using the Rule of Law to Evaluate the Legitimacy of Governance by Platforms.» *Social Media + Society* Vol. 4 (Issue 3). Πρόσβαση Ιουν. 7, 2023. doi:<https://doi.org/10.1177/2056305118787812>.
- Suzor, Nicolas, και Tess Van Geelen. 2018. «Evaluating the legitimacy of platform governance: A review of research and a shared research agenda.» *the International Communication Gazette* Vol. 80 (Issue 4): 385–400. Πρόσβαση Ιουν. 7, 2023. doi:[10.1177/1748048518757142](https://doi.org/10.1177/1748048518757142).
- Teubner, Gunther. 2012. «Constitutional Fragments: Societal Constitutionalism and Globalization.» *Oxford Constitutional Theory, Oxford Academic*. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199644674.001.0001>.
- Walker, Neil. 2002. «The Idea of Constitutional Pluralism.» Vol. 65 (Issue 3): 317–59.
- Warren , Samuel, και Louis Brandeis. 1890. «The Right to Privacy.» *Harvard Law Review* Vol. 4 (Issue 5). Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.jstor.org/stable/1321160>.
- Yilma, Kinfe Micheal. 2017. «Digital Privacy and Virtues of Multilateral Digital Constitutionalism—Preliminary Thoughts.» *International Journal of Law and Information Technology* Vol. 12 (Issue 2): 115-138. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. https://www.researchgate.net/publication/317773715_Digital_privacy_and_virtues_of_multilateral_digital_constitutionalism-Preliminary_thoughts.

Δημοσιογραφική αθρογογραφία

- Aarup, Sara Anne . 2019. «TechPlomacy: A Laboratory in Diplomacy.» *Polemics, The Magazine of the Diplomatic Academy of Vienna*. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.polemics-magazine.com/tech-env/techplomacy-france-bulgaria-denmark>.
- Bartlett, Jamie . 2017. «From hope to hate: how the early internet fed the far right.» *The Guardian*. Πρόσβαση Ιουν. 4, 2023. <https://www.theguardian.com/world/2017/aug/31/far-right-alt-right-white-supremacists-rise-online>.
- BBC. 2022. «Iran unrest: What's going on with Iran and the internet?» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.bbc.com/news/technology-62996100>.
- Berners-Lee, Tim . 2019. «I Invented the World Wide Web. Here's How We Can Fix It.» *The New York Times*. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. http://www.businessforum.com/NYT_11-24-2019.pdf.
- Ekwealor, Victor . 2019. «Nigeria's president refused to sign its digital rights bill, what happens now?» *Techpoint Africa*. Πρόσβαση Ιουν. 3, 2023. <https://techpoint.africa/2019/03/27/nigerian-president-declines-digital-rights-bill-assent/>.
- Elliott, Justin , και Meyer Theodoric. 2013. «Claim on “Attacks Thwarted” by NSA Spreads Despite Lack of Evidence.» *Propublica*. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.propublica.org/article/claim-on-attacks-thwarted-by-nsa-spreads-despite-lack-of-evidence>.
- Foer, Franklin . 2017. «Facebook's War on Free Will.» *The Guardian*. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. www.theguardian.com/technology/2017/sep/19/facebooks-war-on-free-will.
- Hofmann , Marcia. 2009. «Facebook Battle Ends in Major Victory for Users, But the War Continues.» *Electronic Frontier Foundation*. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.eff.org/uk/deeplinks/2009/02/facebook-battle-ends-major-victory-users>.
- Keller, Jared. 2017. «How Wikipedia is cultivating an army of fact checkers to battle fake news.» *Pacific Standard*. Πρόσβαση Ιουν. 6, 2023. <https://psmag.com/news/how-wikipedia-is-cultivating-an-army-of-fact-checkers-to-battle-fake-news>.
- Kirkpatrick, Marshall . 2010. «Facebook's Zuckerberg Says the Age of Privacy is Over.» *The New York Times*. www.nytimes.com/external/readwriteweb/2010/01/10/10readwriteweb-facebooks-zuckerberg-says-the-age-of-privac-82963.html?source= post_page.
- Lyons, Kim . 2021. «India reportedly orders social media platforms to remove references to “Indian variant” of COVID-19.» *The Verge*. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. www.theverge.com/2021/5/23/22449898/india-social-media-platforms-remove-indian-variant-covid-19-coronavirus.
- Matt, Burgess . χ.χ. «ChatGPT Has a Big Privacy Problem.» *The Wire*. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.wired.com/story/italy-ban-chatgpt-privacy-gdpr/>.
- Mchangama , Jacob. 2013. «Europe's Freedom of Speech Fail.» *Foreign Policy*. Πρόσβαση Ιουν. 5, 2023. <https://foreignpolicy.com/2016/07/07/europes-freedom-of-speech-fail/>.
- Milmo, Dan. 2022. «TikTok's ties to China: why concerns over your data are here to stay.» *The Guardian*. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.theguardian.com/technology/2022/nov/07/tiktoks-china-bytedance-data-concerns>.

- Murray , Scot Tanner. 2017. «Beijing’s New National Intelligence Law: From Defense to Offense.» *LawFare*. Πρόσβαση Ιουν. 7, 2023. <https://www.lawfareblog.com/beijings-new-national-intelligence-law-defense-offense>.
- Nicolas, Camut . 2023. «Greece is worst EU country for press freedom (again), report says.» *Politico*. Πρόσβαση Ιουν. 5, 2023. <https://www.politico.eu/article/greece-worst-eu-country-press-freedom-report/>.
- Novet, Jordan. 2021. «Pentagon Asks Amazon, Google, Microsoft and Oracle for Bids on New Cloud Contracts.» *CNBC*. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. www.cnb.com/2021/11/19/pentagon-asksamazon- google-microsoft-oracle-for-cloud-bids.html.
- Palmer , Annie. 2020. «How Amazon managed the coronavirus crisis and came out stronger.» *CNBC*. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.cnb.com/2020/09/29/how-amazon-managed-the-coronavirus-crisis-and-came-out-stronger.html>.
- Pasquale, Frank . 2018. «From Territorial to Functional Sovereignty: The Case of Amazon, Law and Political Economy .» *Open Democracy*. <https://lpeblog.org/2017/12/06/fromterritorial- to-functional-sovereignty-the-case-of-amazon>.
- Paul, Katie, και Munsif Vengattil. 2019. «Twitter Plans to Build “Decentralized Standard” for Social Networks.» *Reuters*. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. www.reuters.com/article/us-twitter.
- Tanner, Murray Scot . 2017. «Beijing’s New National Intelligence Law: From Defense to Offense.» *Lawfare Blog*. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.lawfareblog.com/beijings-new-national-intelligence-law-defense-offense>.
- The Japan Times. 2022. «Twitter challenges Indian government in court over requests to remove posts.» Πρόσβαση Ιουν. 9, 2023. <https://www.japantimes.co.jp/news/2022/07/07/business/tech/india-twitter-content-battle/>.
- The President’s Review Group on Intelligence and Communications Technologies. 2013. «Report and Recommendations.» *obamawhitehouse*. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/docs/2013-12-12_rg_final_report.pdf.
2017. «The world’s most valuable resource is no longer oil, but data.» *The Economist*.

Ευρωπαϊκά Κείμενα (Ε.Ε και Συμβούλιο της Ευρώπης)

- Committee of Ministers of the Council of Europe. 2018. «Recommendation CM/Rec(2018)1[1] of the to member States on media pluralism and transparency of media ownership.» Πρόσβαση Ιουν 10, 2023. https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-cm-rec-2018-1-1-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-media-pluralism-and-transparency-of-media-ownership.
- . 2020. «Recommendation CM/Rec(2020)1 of the Committee of Ministers to Member States on the human rights impacts of algorithmic systems (8 April 2020) πρόσβαση σε.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://rm.coe.int/09000016809e1154>.
- Committee of Ministers of the Cousel of Europe. 2011. «Declaration by the Committee of Ministers on Internet Governance principles.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cc2f6.

- . 2012. «Recommendation CM/Rec (2012) 4 of the Committee of Ministers to Member States on the Protection of Human Rights with Regard to Social Networking Services.» Strasbourg. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805caa9b.
  - . 2016. «Recommendation CM/Rec(2016)1 of the Committee of Ministers to member States on protecting and promoting the right to freedom of expression and the right to private life with regard to network neutrality.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-cm-rec-2016-1.
  - . 2016. «Recommendation CM/Rec(2016)5[1] of the Committee of Ministers to member States on Internet freedom.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016806415fa.
  - . 2015. «Recommendations and Declarations of the Committee of Ministers of the Council of Europe in the field of media and information society.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680645b44>.
- Council of Europe. 1981. «Convention for the Protection of Individuals with Regard to Automatic Processing of Personal Data.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treaty-num=108>.
- Council of Europe. 2017. «Guidelines on the protection of individuals with regard to the processing of personal data in a world of Big Data.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://rm.coe.int/16806ebe7a>.
- European Commission. 2017. *Tackling Illegal Content Online Towards an enhanced responsibility of online platforms.* Πρόσβαση Ιουν. 8, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52017DC0555>.
- . 2016. «Press release: European Commission and IT Companies announce Code of Conduct on illegal on-line hate speech.» Πρόσβαση Ιουν. 7, 2023. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_16_1937.
  - . 2019. «Rethinking strategic autonomy in the digital age.» European Political Strategy Centre Publications. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://data.europa.eu/doi/10.2872/231231>.
  - . 2018. «Σύσταση σχετικά με μέτρα για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του παράνομου περιεχομένου στο διαδίκτυο.» Πρόσβαση Ιουν. 8, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0334&from=FR>.
- European Data Protection Supervisor. 2016. «EDPS Opinion on coherent enforcement of fundamental rights in the age of big data.» *Opinion 8/2016.* Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. https://edps.europa.eu/sites/edp/files/publication/16-09-23_bigdata_opinion_en.pdf.
- European Research Council. 2015. «Profiling and targeting news readers – implications for the democratic role of the digital media, user rights and public information policy.» European Commission. Πρόσβαση Ιουν. 9, 2023. <https://cordis.europa.eu/project/id/638514>.
- High-Level Group on Media Freedom and Pluralism. 2013. «A free and pluralistic media to sustain European democracy.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/sites/digital-agenda/files/HLG%20Final%20Report.pdf>.
- Mildebrath, Hendrik . 2021. *Internet access as a fundamental right.* European Parliamentary Research Service. Πρόσβαση Ιουν. 5, 2023. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/696170/EPRS_STU\(2021\)696170_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/696170/EPRS_STU(2021)696170_EN.pdf).

- Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. 2016. «Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων.» 2016/679. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32016R0679>.
- . 2023. «Ευρωπαϊκή διακήρυξη σχετικά με τα ψηφιακά δικαιώματα και τις ψηφιακές αρχές για την ψηφιακή δεκαετία.» Πρόσβαση Ιουν. 3, 2023. [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32023C0123\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32023C0123(01)).
- . 2022. «ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ για τις ψηφιακές υπηρεσίες.» *EE* 2022/2065. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32022R2065>.
- . 2000. «Οδηγία για το ηλεκτρονικό εμπόριο.» 2000/31/EK. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32000L0031>.
- . 1995. «Οδηγία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 24ης Οκτωβρίου 1995 για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών.» 95/46/EK . Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:31995L0046>.
- . 2010. «Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με τη διακυβέρνηση του Διαδικτύου: τα επόμενα βήματα.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2011:236E:0033:0040:EL:PDF>.
- Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. 2000. «Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.» (2000/C 364/01). Πρόσβαση Ιουν. 12, 2023. https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_el.pdf.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. 2018. «Αντιμετώπιση παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο, μία ευρωπαϊκή Προσέγγιση.» COM/2018/236. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52018DC0236>.
- . 2022. «Διακήρυξη Ψηφιακών Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.» Πρόσβαση Ιουν. 11, 2023. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/declaration-european-digital-rights-and-principles>.
- Ευρωπαϊός Επόπτης Προστασίας Δεδομένων. 2015. «Towards a new Digital Ethics.» *Γνώμη* 4/2015. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. https://edps.europa.eu/sites/edp/files/publication/15-09-11_data_ethics_en.pdf.
- . 2015. «Αντιμετώπιση των προκλήσεων των μεγάλων δεδομένων.» *Γνώμη* 7/2015. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. https://edps.europa.eu/sites/edp/files/publication/15-11-19_big_data_en.pdf.
- Ομάδα Εργασίας του άρθρου 29. 2018. «Guidelines on Automated individual decision-making and Profiling for the purposes of Regulation 2016/679.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. https://ec.europa.eu/newsroom/article29/item-detail.cfm?item_id=612053.
- . 2013. «Γνώμη 03/2013 για τον περιορισμό του σκοπού.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. https://ec.europa.eu/justice/article-29/documentation/opinion-recommendation/files/2013/wp203_en.pdf.
- Συμβούλιο της Ευρώπης. 1950. «Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. https://www.echr.coe.int/documents/convention_ell.pdf.

Δικαστικές Αποφάσεις

- Sky Österreich GmbH*. 2013. C 283/11 (ΔΕΕ). Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=A6EFD8DF6B52DAED32D0A1BABCFFDE65?text=&docid=132681&pageIndex=0&doclang=EL&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=2673155>.
- Costello-Roberts v. United Kingdom*. 1993. 13134/87 (ΕΔΔΑ). Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%22itemid%22:%22001-57804%22>}}
- Digital Rights Ireland Ltd*. 2014. C-293/12 και C-594/12 (ΔΕΕ).
- Glawischnig - Piesczek v Facebook Ireland Limited*. 2018. C-18/18 (ΔΕΕ). Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://curia.europa.eu/juris/documents.jsf?num=C-18/18>.
- Gonzalez v Google*. 2023. 21-1333 (Supreme Court of the United States). Πρόσβαση Ιουν. 5, 2023. https://www.supremecourt.gov/opinions/22pdf/21-1333_6j7a.pdf.
- Google Spain SL*. 2014. C-131/12 (ΔΕΕ). Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:62012CJ0131>.
- Google v CNIL*. 2017. C-507/17 (ΔΕΕ). Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-507/17>.
- Griswold v Connecticut*. 1965. 381 U.S. 479 (Supreme Court of the United States). Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.oyez.org/cases/1964/496>.
- Ligue contre le racisme et l'antisémitisme et Union des étudiants juifs de France c. Yahoo! Inc. et Société Yahoo! France (LICRA c. Yahoo!)*. 2000. (Tribunal de grande instance of Paris).
- Pagkingham v North Carolina*. 2017. 582 US (Supreme Court of the United States). Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. https://www.supremecourt.gov/opinions/16pdf/15-1194_081l.pdf.
- Patrick Breyer v. Bundesrepublik Deutschland*. 2016. C-582/14 (ΔΕΕ).
- Peter Nowak v. Data Protection Commissioner*. 2017. C-434/16 (ΔΕΕ).
- REKLOS AND DAVOURLIS v. GREECE*. 2009. 1234/05 (ΕΔΔΑ). Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22001-90617%22>}}
- Sanger v. Reno*. 1997. 966 (United States District Court, E.D. New York.). Πρόσβαση Ιουν. 6, 2023. <https://case-law.vlex.com/vid/sanger-v-reno-no-895143446>.
- Scarlet Extended SA v. Societebelge des auteurs, compositeurs et editeurs*. 2011. Case C-70/10 (ΔΕΕ).
- Twitter v Taamneh*. 2022. 21-1496 (Supreme Court of the United States). Πρόσβαση Ιουν. 5, 2023. https://www.supremecourt.gov/opinions/22pdf/21-1496_d18f.pdf.
- United States v Rumely*. 1953. 345 U.S. 41 (Supreme Court of the United States). Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/345/41/>.
- Van Gend & Loos v Netherlands Inland Revenue Administration*. 1963. 26/62 (ΔΕΕ). Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:61962CJ0026>.
- Volkszählungsurteil*. 1983. 1 BvR 209/83 (Bundesverfassungsgerichts). Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/1983/12/rs19831215_1bvr020983.html.

Διακηρύξεις Δικαιωμάτων για το διαδίκτυο

2013. «African Declaration on Internet Rights and Freedoms.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://africaninternetrights.org/>.
- Barlow, John Perry. χ.χ. «Electronic Frontier Foundation.» *Declaration of the Independence of Cyberspace*. Πρόσβαση Ιουν. 8, 2023. <https://www.eff.org/pt-br/cyberspace-independence>.
- Commissione Italiana. 2015. «Dichiarazione dei diritti in Internet.» Πρόσβαση Ιουν. 11, 2023. https://www.camera.it/application/xmanager/projects/leg17/commissione_internet/dichiarazione_dei_diritti_internet_publicata.pdf.
- Congress of the Republic of the Philippines. 2015. «Magna Carta for Philippine Internet Freedom.» Πρόσβαση Ιουν. 3, 2023. <https://radioslibres.net/wp-content/uploads/media/uploads/documentos/the-magna-carta-for-philippine-internet-freedom-v-2.0.pdf>.
- Dyson, Esther, George Gilder, George Keyworth, και Alvin Toffler. 1994. «Cyberspace and the American Dream: A Magna Carta for the Knowledge Age.» *The Progress & Freedom Foundation*. Πρόσβαση Ιουν. 8, 2023. <http://www.pff.org/issues-pubs/futureinsights/fi1.2magnacarta.html>.
- EDRi. 2014. «The Charter of Digital Rights.» Πρόσβαση Ιουν. 3, 2023. https://edri.org/wp-content/uploads/2014/06/EDRi_DigitalRightsCharter_web.pdf.
- Electronic Frontier Foundation. 2010. «A bill of privacy rights for social network users.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. www.eff.org/deeplinks/2010/05/bill-privacy-rights-social-network-users.
- . 2012. «Mobile user privacy bill of rights.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. www.eff.org/deeplinks/2012/03/best-practices-respect-mobile-user-bill-rights.
- Gelman, Robert B. 1997. «Draft Proposal: Declaration of Human Rights in Cyberspace.» Πρόσβαση Ιουν. 2, 2023. <http://www.be-in.com/10/rightsdec.html>.
- International Telecommunication Union. 2003-2005. «World Summit on the Information Society.» Geneva - Tunis. Πρόσβαση Ιουν. 3, 2023. <https://www.itu.int/net/wsis/outcome/booklet.pdf>.
- . 2005. «Ατζέντας της Τύνιδας για την Κοινωνία της Πληροφορίας.» World Summit on the Information Society. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.itu.int/net/wsis/outcome/booklet.pdf>.
- Italian Chamber of Deputies. 2015. «Declaration of Internet Rights.» Πρόσβαση Ιουν. 3, 2023. http://www.camera.it/application/xmanager/projects/leg17/commissione_internet/testo_definitivo_inglese.pdf.
2015. «Manila Principles.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://manilaprinciples.org/principles.html>.
- mashable. 2013. *Let's Write a Digital Bill of Rights*. 1 Ιουλ. Πρόσβαση Ιουν. 3, 2023. <https://mashable.com/archive/digital-bill-of-rights>.
- Murray, Andrew. 2010. «A Bill of Rights for the Internet.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <http://thetlawyer.blogspot.com/2010/10/bill-of-rights-for-internet.html>.

Nigerian Parliament. 2016. «Digital Rights and Freedom Bill.» Πρόσβαση Ιουν. 3, 2023. <https://eie.ng/wp-content/uploads/2016/06/Digital-Rights-and-Freedom-Bill-2016.pdf>.

Presidency of the Republic of Brazil. 2014. «Marco Civil Law of the Internet in Brazil.» Πρόσβαση Ιουν. 3, 2023. <https://www.cgi.br/pagina/marco-civil-law-of-the-internet-in-brazil/180>.

reddit.com. 2012. «Digital Bill of Rights 1st Draft: A Crowd-sourced Declaration of Rights.» Πρόσβαση Ιουν. 3, 2023. https://www.reddit.com/r/fia/comments/vuj37/digital_bill_of_rights_1st_draft/.

Rodotà , Stefano . 2005. «Luomo nuovo di Internet.» *Repubblica*. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2005/10/28/uomo-nuovo-di-internet.html>.

2018. «Santa Clara Principles.» <https://santaclaraprinciples.org/>.

2014. «The Delhi Declaration for a Just and Equitable Internet.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://justnetcoalition.org/delhi-declaration>.

Άλλες Πηγές

FreedomHouse. 2021. «Freedom on the Net 2021 China.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://freedomhouse.org/country/china/freedom-net/2021>.

Amnesty International. 2022. «Myanmar: Facebook’s systems promoted violence against Rohingya: Meta owes reparations.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2022/09/myanmar-facebook-systems-promoted-violence-against-rohingya-meta-owes-reparations-new-report/>.

Apple. 2020. «Apple and Google partner on COVID-19 contact tracing technology.» *Apple*. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.apple.com/gr/newsroom/2020/04/apple-and-google-partner-on-covid-19-contact-tracing-technology/>.

χ.χ. «Attempts to overturn the 2020 United States presidential election.» *Wikipedia*. Πρόσβαση Ιουν 10, 2023. https://en.wikipedia.org/wiki/Attempts_to_overturn_the_2020_United_States_presidential_election#Description_as_attempted_coup_during_or_after_the_Capitol_attack.

Carpenter , B. 1996. «Architectural principles of the Internet.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.rfc-editor.org/rfc/rfc1958>.

Clarip. χ.χ. «History of Data Privacy in the United States.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.clarip.com/data-privacy/us-history>.

2021. «CONSUMER - 'Harmful Non-Violating Narratives' is a Problem Archetype in Need of Novel Solutions.» March . Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.documentcloud.org/documents/21090921-consumer-harmful-non-violating-narratives-is-a-problem-archetype-in-need-of-novel-solutions-march-2021#document/p2/a2061302>.

χ.χ. *Contract for the Web*. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://contractfortheweb.org/>.

χ.χ. *European Digital Media Observatory (EDMO)*. Πρόσβαση Ιουν. 9, 2023. <https://edmo.eu/>.

human-rights-in-cyberspace. χ.χ. *Human Rights in Cyberspace*. Πρόσβαση Ιουν. 4, 2023. https://human-rights-in-cyberspace.fandom.com/wiki/Human_Rights_in_Cyberspace.

- Internet Society. χ.χ. *Brief History of the Internet*. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.internetsociety.org/internet/history-internet/brief-history-internet>.
- Isenberg, DS. 1997. «The rise of the stupid network.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.isen.com/stupid.html>.
- Little, Olivia, και Abbie Richards. 2021. «TikTok's algorithm leads users from transphobic videos to far-right rabbit holes.» *Media Matters*. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.mediamatters.org/tiktok/tiktoks-algorithm-leads-users-transphobic-videos-far-right-rabbit-holes>.
- McKinsey Global Institute. 2011. «Big Data: The Next Frontier for Innovation, Competition, and Productivity.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. www.mckinsey.com/businessfunctions/mckinsey-digital/our-insights/big-data-the-next-frontier-for-innovation.
- Postman, Neil. 1998. «Ομιλία στο Συνέδριο The New Technologies and the Human Person: Communicating the Faith in the New Millennium.» Πρόσβαση Ιουν. 3, 2023. <https://student.cs.uwaterloo.ca/~cs492/papers/neil-postman--five-things.html>.
- Rethimiotaki, Eleni. 2011. «European Public Sphere and Digital Political Communication: Facebook as a medium of political expression and participation.» Thessaloniki : Ionian University – Aristotle University of Macedonia, 20-21 May.
- Ruggie, John . 2008. «Protect, Respect and Remedy Framework.» United Nations.
1604. «Sir Edward Coke declares that your house is your “Castle and Fortress.» Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://oll.libertyfund.org/quote/sir-edward-coke-declares-that-your-house-is-your-castle-and-fortress-1604>.
2018. «Transcript of Mark Zuckerberg’s Senate hearing.» *washingtonpost*. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.washingtonpost.com/news/the-switch/wp/2018/04/10/transcript-of-mark-zuckerbergs-senate-hearing/>.
- University of Cambridge. χ.χ. *European Data Protection and e-Privacy - Transnational Resources*. Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.civil.law.cam.ac.uk/resources/european-data-protection-and-e-privacy-transnational>.
- University of Oxford. 2014. “internet” vs. “Internet”: *The Consequence of Capitalization*. 24 Ιαν. Πρόσβαση Ιουν. 3, 2023. <https://www.oii.ox.ac.uk/news-events/news/internet-vs-internet-the-consequence-of-capitalization/>.
- χ.χ. *WebWeWant*. Πρόσβαση Ιουν. 9, 2023. <https://webwewant.org/about/>.
- χ.χ. *Wiki Education Foundation*. Πρόσβαση Ιουν. 6, 2023. <https://wikiedu.org/>.
- χ.χ. «Wikipedia and fact-checking.» *Wikipedia*. Πρόσβαση Ιουν. 6, 2023. https://en.wikipedia.org/wiki/Wikipedia_and_fact-checking.
- Zuckerberg, Mark . 2017. «Bringing the World Closer Together.» *Facebook* . Πρόσβαση Ιουν. 10, 2023. <https://www.facebook.com/notes/mark-zuckerberg/bringing-the-world-closetogether/10154944663901634/>.